

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

SƏKİNƏ QAYBALIYEVA

**İRƏQ-TÜRKMƏN
FOLKLOR MÜHİTİ**

BAKİ – 2020

**Elmi redaktor və
ön sözün müəllifi:**

Almaz HƏSƏNQIZI
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

Cavanşir YUSİFLİ
filologiya üzrə elmlər doktoru

Əfzələddin ƏSGƏR
filologiya üzrə elmlər doktoru

Səkinə Qaybalyeva. İraq-türkman folklor mühiti.
Bakı, Elm və təhsil, 2020, -226 səh.

İraq-türkman folklor mühiti əsasında yazılmış monoqrafiyada XX əsr türkman ədəbiyyatında geniş yayılmış ədəbi cərəyanlar, xüsusilə xalq şeirinin janr xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb edilmiş, İraq-türkman folklorunun ayrı-ayrı janrları – xoyrat, mani, atalar sözləri, nağıl və dastanlarla yanaşı, onların mərasimləri haqqında məlumat verilmiş, aparılan tədqiqatlar təhlilə cəlb edilmişdir.

Kitabda İraq-türkman mətbuatında folklorun nəşri və tədqiqi məsələləri də ön plana çəkilmiş, bir çox ziyalıların, o cümlədən Əta Tərzibaşı, Şakir Sabir Zabit, Məhəmməd Xurşid Daquqlu və Əbdüllətif Bəndəroğlu kimi folklor tədqiqatçılarının fəaliyyəti haqqında portret-çerklər yer almışdır.

folklor.az

Q 3202050000
098 - 2020 Qrifli nəşr

© Folklor İnstitutu, 2020

ORDA BİR EL VAR, UZAQDA...

“Kərkük xoyrat və manilərini tanış olduğum nümunələri göstərir ki, istər düşüncə yolu, istər obrazlar silsiləsi, istər iztirab, həsrət, ümid, sevinc və kədərlərinin ifadə forması etibarilə İraqın türkdilli sakinləri azərilərə, xüsusən cənubi azərilərə çox yaxındırlar. Təbriz ləhcəsi Kərkük xoyrat manilərini, demək olar ki, əsas ləhcəsidir”

Rəsul Rza

Dünya xalqlarının milli dəyərlərinin öyrənilməsi hər zaman böyük maraq kəsb edir. Belə ki, istər qohum, istərsə də tam fərqli xalqların şifahi yaradıcılığını və onunla bağlı yaranan araşdırmaların müqayisəli tədqiqi müasir folklorşünaslığın bir sıra problemlərinin həllində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Ümumiyyətlə, bəzən müqayisələrin subyektiv xarakter daşması ilə bağlı fikirlər söylənməkdədir. Bu mülahizədə müəyyən qədər həqiqət olsa da, bir çox hallarda ayrı-ayrı elmi mübahisələrin həlli zamanı ən doğru qənaətlər yalnız müqayisələr əsasında meydana çıxır. Beləliklə, müqayisəli folklorşünaslıqla bağlı tədqiqatların sistemli şəkildə aparılması məsələsi də aktuallaşır. Xüsusən nəzərə alsaq ki, son illərdə müqayisəli ədəbiyyat – komparativistika dünyanın bir sıra ölkələrində universitetlərdə ayrıca fənn kimi tədris olunmaqdadır, folklorşünaslıq üçün də bu sahədə müəyyən addımların atılmasının vacibliyi təsəvvür edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, sovet hakimiyyəti dövründə türkdilli xalqların öz milli mənşəyindən uzaqlaşdırılması, yabançılaşdırılması istiqamətində fəaliyyət rejiminin əsas ideoloji siyasi mövqeyi olması bu sahəyə də öz mənfi təsirini göstər-

mişdir. Belə ki, türkmənşəli xalqların folkloru arasında müqayisələr aparılarkən daha çox onları bir-birindən fərqləndirən cəhətlərə diqqət yetirilmişdir. Məqsəd eyni kökdən olan xalqları bir-birindən ayırmaq, türk milli dəyərlərinin zənginliyinə kölgə salmaq olmuşdur. Lakin oxşar, bəzən hətta eyni motiv və ya süjetləri inkar etmək, yanlış təbliğat aparmaqla türkdilli xalqları bir-birindən ayırmaq cəhdi uğur qazana bilməzdi, çünki xalqın qan yaddaşına yazılanları heç bir qüvvə məhv etmə qüdrətində deyil və ola da bilməz.

Müqayisələr göstərir ki, nəinki folklor mətnləri, eyni zamanda, xalq musiqisi, mərasimlər, adət-ənənələr qohum xalqlar arasında genetik kodlarla bir-birinə bağlıdır. Qohum etnosların lisanları kimi ədəbiyyatlarının da əski zamanlardan etibarən bir ana xətdən doğularaq sonralar ayrılsa da, bir-birinə çox yaxın olmalarına, xüsusən ata sözləri, türkü, nağıl, dastanlarda ortağ əlamətləri daim mühafizə etdiklərinə diqqət yetirən Azərbaycanın görkəmli alimi Əhməd Cəfəroğlu (1899-1975) xalq ədəbiyyatı örnəklərini dil baxımından dəyərləndirərkən yazır: "...müəyyən bir qrup təşkil edən lisanlar müştərək bir ana lisan ailəsindən doğulduqları kimi, eyni dildə danışan qövmlərin xalq ədəbiyyatı, əlbəttə, əski bir ana xalq ədəbiyyatı bətnindən vücuda gəlmişdir" (Ahmet Cəfəroğlu. Orhon abidələrində atalar sözü, "Halk Bilgisi Haberleri", cilt I, İstanbul: 1 kanunisanı 1930, yıl 1, sayı 3, s. 43).

Beləliklə, müasir dövrümüzdə müstəqilliyin bizə bəxş etdiyi ən gözəl məqamlardan biri də artıq senzura basqısı olmadan qan qardaşlarımızın milli mənəvi sərvətlərinin öyrənilməsi və təbliği üçün geniş imkanların yaranmasıdır. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Səkinə Qaybalyevanın oxuculara təqdim etdiyi "İraq-türkman folklor mühiti" kitabı bu sahədə aparılan tədqiqatlardan biri kimi diqqəti cəlb edir.

Məlumdur ki, İraq türkmanlarının taleyinə çox böyük əzab və məşəqqətlər yazılıb. Onlar yalnız yaşam mücadiləsi verməmiş, ərəb hakim dairələrinin basqısı altında qalan dilinin saflığını, zərifliyini qorumaq, milli dəyərlərinə sahib çıxmaq üçün çalışmış, bu yolda dəfələrlə ölümlə burun-buruna gəlmişlər, lakin öz böyük ideallarına sədaqətlərini hifz edə bilməmişlər.

Təbii ki, ana dilində məktəblərin, universitetlərin olmadığı bir mühitdə, daim basqılar altında qalan İraq türkmanlarının milli mənsubiyyətinin təkzibedilməz dəlilləri məhz onların bu gün də həyata keçirdikləri mərasimlərdə, uşaq oyunlarında, söylədikləri xoyrat, şərqi, ata sözləri, nağıl və dastanlarda qorunmaqdadır. Bu zəngin mədəniyyətin bütöv mənərəsini təsəvvür etmək baxımından onların folkloru bir mənbə kimi çox dəyərlidir.

Nədənsə İraq türkmanlarından söz düşəndə daha çox Kərkük və Ərbilin adı xatırlanır, halbuki onlar daha böyük bir əraziyə səpələnmişlər. Bu məsələni nəzərə alan Səkinə xanım monoqrafiyasında ilk növbədə müxtəlif mənbələrə istinad edərək İraq türkmanlarının sıx yaşadıkları coğrafi areal haqqında məlumat verir və onların adlarını xatırladır: “Türkmanlar ölkənin şimal-qərbindəki böyük türkman bölgəsi olan Tələfərin qərbində və Sincar qəsəbəsinin cənubunda Sino, Təlləvi, Meydanqulı, Sibatə, ondan daha çox kənddən başlayaraq Tələfər şəhəri, Əfkəni, Butəpə, Buxur, Qırmız, İrfi, Mıstah, Şəh İbrahim, Xəmrə, Tərmi, Qubuq, Tələzzə, Xarabcəmmaş, Cuma və Malvəran kimi yetmişə aşan bir çox böyük-küçük kənddən sonra Mosul şəhərinin Ninəva, (Yunus Peyğəmbər) Feysəliyə Mansur səmtləri, Qaziyə, Rəşidiyə, Şirəxan, Qaraqoyunlu, Qarayatağ, Sələmiyə, Yarımca, Qızfəxrə, Tezxab, Babnət kimi bir çox türkman kəndləri ilə birləşərək əlildən çox türk soylu, Bektaşi təriqətli Şəbək (Şahbək) deyərək tanınan Arb-

çıyə, Gökçəli, Torpaqziyarət, Xəznətəpə, Kibirli, Zəhraxatun, Tərcilə, Qaratəpə, Ortaxarab, Cinci, Faziliyə, Şaquli, Seyyidlər, Bahəmzə kimi şəbək türkman kəndlərindən sonra Ər-bil şəhərini göstərmək lazımdır. Altun Körpü, türkmanların kompakt yaşadığı tarixi Kərkük şəhəri, daha çox Kərkük-Bağdad yolu boyunca yerləşən Təzəxurmatu, Yaycı, Kümbətlər, Tirkalan, Çardağlı, Leylan, Bəşir, Yəhyəva, Tirkeşqan, Qızılyar, Ömərməndən, Bilava, İlincaq kimi kəndlər, Tavuğ bölgəsi və onun İmam Zeynalabidin kəndi, Tuzxurmatu eli, Əmirli, Yengicə, Bastamlı, Çardağlı, Kokus, Xasadarlı, Şahsevən, Elbuhəsən, Biravuçlu, Muratlı, Abbud, Zəngülü və beləcə bir-birinin ardınca Bayat kəndləri, Kifri eli, Aştökən, Birəfəkirə, Tatran, Səndiç, Qaratəpə bölgəsi, Qoruq, Çincal, Əlisaray, Dəclə çayı üzərində Qaraxan (Cələvlə), Qızlarbat, Xanəgin eli, Zaviyə kəndi, Şəhrəban eli, Mansuriyə, Məndəli eli və onun Qazaniyə bucağı, Bədrə eli boyunca şimal-qərbdən cənub-şərqə doğru uzanan geniş, münbit ərazilərdə yayılmışdır. Tələfər bölgəsinə məxsus 300-dən çox kənd vardır. Qaplanlar, Alaybəglər, İlhanbəglər, Muratbəglər, Çolaklar, Seydilər, Babalar, Həmətliyə kimi oymaqları Tələfərin qədim türk yurdu olduğunu bir daha sübut edir” (s. 14).

Bir xalqın varlığını sübuta yetirəcək ən vacib dəlillərdən biri toponimlərdir. Sadalananlar həmin torpaqların uzun illərdən bəri türkmanların dədə-baba yurdu olduğunu göstərməklə yanaşı, eyniadlı (məsələn, Çardağlı, Qaratəpə, Yaycı, Qaraqoyunlu, Şahsevən və s.) yaşayış məskənləri olan Azərbaycan türklərilə qan qardaşlığını da bir daha təsdiqləyir.

Məlumdur ki, sovet repressiyasının qurbanlarından Əmin Abid (1898-1938) “Türk xalq ədəbiyyatında mani növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyəti” (“Azərbaycanı öyrənmə yolu” jurnalı, 1930-cu il, sayı 4-5 (9-10), s.9-42) adlı tədqiqatında digər türkdilli xalqlarla birgə İraq-türkman folk-

lorundakı örnəklər haqqında da qısa məlumat vermişdir. Bu, Azərbaycanda İraq türkmanlarının folkloru ilə bağlı ilk tanışlıq hesab oluna bilər. Daha sonra otuz ilə yaxın bir müddətdə Sovet Azərbaycanında İraq türkmanları və onların mədəniyyəti haqqında, demək olar ki, heç bir məlumata təsadüf edilmir. 1961-ci ildə Rəsul Rzanın (1910-1981) “Azərbaycan” dərgisində “Uzaq ellərin yaxın töhfələri” adlı məqaləsi çıxır, müəllif xoyratlar haqqında məlumat verir, onların bəzilərini Azərbaycan bayatıları ilə müqayisə edir. Bu tədqiqatdan sonra Azərbaycanda İraq türkmanlarının folkloruna maraq xeyli artır. 1993-cü ildə “İraq-türkman folkloru” mövzusunda Qəzənfər Paşayev (1937) doktorluq dissertasiyası müdafiə edir. Onun “Kərkük bayatıları” (1968), “Arzu-Qəmbər dastanı”(1971), “Kərkük mahnıları” (1973), “İraq-Kərkük atalar sözləri” (1978), “Kərkük tapmacaları”(1984), “İraq-Kərkük bayatıları,” (1984), “İraq-türkman folkloru” (1992), “Kərkük folklorunun janrları” (2003) kitabları çap olunur. Adlarından da görüldüyü kimi, hörmətli Qəzənfər Paşayev daha çox Kərkük bölgəsinin folklorunu təhlilə cəlb etmişdir. Yuxarıda xatırladıldığı kimi, İraqın Kərküklə yanaşı, Ərbil, Mosul, Tələfər və başqa bölgələrində xeyli türkman yaşayış məskənləri vardır. “Ərəb şovinistləri nə qədər səy etsə də, nəğmələrinin səsi min illərin o tayından gələn bir millətin dilini ona yadırgada bilərmi? Neçə əsrdir ki, Kərkük, Ərbil, Mosul dolaylarında yaşayan, dili, adət və ənənəsi ilə hakim ərəb xalqına heç bənzəyişi olmayan, deyilənə görə, sayı yarım milyona yaxın (son məlumata görə, iki milyondan çox – A.H.) bir xalq tarixini, milli xüsusiyyətlərini, möhnət və sevincini, arzularını, ümidlərini şeirin sehrkar dili ilə ölümsüz xoyrat - bayatı və mahnılarında ifadə etmişdir” (Rəsul Rza. “Uzaq ellərin yaxın töhfələri”). Beləliklə, assimilyasiya olunma təhlükəsilə üz-üzə dayanan və zəngin mənəvi sərvətə malik qan qardaşlarımızın

mədəniyyətinin tam şəkildə öyrənilməsi hər bir türk üçün bir vicdan borcudur.

S.Qaybaliyeva monoqrafiyasında İraq türkman folklorunun ayrı-ayrı janrları – xoyrat, mahnı, atalar sözləri, nağıl və dastanlarla yanaşı, onların mərasimləri haqqında məlumat vermiş, aparılan tədqiqatları təhlilə cəlb etmişdir. İraqdakı tədqiqatların bir çoxunun ərəb dilində nəşr edildiyini nəzərə alsaq, Səkinə xanımın bu araşdırmasının Azərbaycan elmi ictimaiyyəti üçün nə qədər faydalı olacağı aşkar görünəcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, indiyədək yazılan tədqiqatlarda İraq-türkman folklorunun ən geniş yayılmış janrlarından olan xoyratlardan bəhs olunmuşdur. Təqdirəlayiq haldır ki, öz monoqrafiyasında Səkinə xanım xoyratlarla bağlı təhlillərində həm də “çağırçı” məqamına ayrıca diqqət yetirmişdir. Bir növ deyişmələrə bənzəyən belə məclislərin təsviri xalq arasında xoyratların necə sevildiyinə diqqət yetirmək baxımından faydalıdır. Başqa sözlə desək, İraq türkmanlarının özünəməxsus “xoyrat çağırmaq” məclislərinin təsviri onların folklorunda bu janrın tutduğu çəkini anlamaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, tədqiqatçı 1970-ci ildə Bəşir kəndinin 95 yaşlı sakini Gülzar xanımdan toplanan toy mərasiminin təsvirilə bağlı söhbəti tam şəkildə monoqrafiyasına daxil etmişdir. Bu mərasimin ən kiçik detallarına qədər verilməsi onun yaddaşlarda əbədi yaşamasını təmin etmə arzusunun irəli gəlmişdir.

Kitabın Azərbaycan oxucusuna təqdim edildiyini nəzərə alan müəllif haqlı olaraq, İraq türkmanları üçün Azərbaycan folklorunun tanıtdırılması istiqamətində görülən işlərdən də bəhs etmişdir.

Səkinə xanım İraq türkmanlarının folklorunu tədqiq etməyi qarşısına məqsəd qoysa da, bu mühitdə yaranan yazılı ədəbiyyat örnəklərinə də diqqət yetirmiş, xüsusən görkəmli

Azərbaycan şairi Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın (1906-1988) “Heydərbabaya salam” poemasının təsiri ilə yaranan əsərləri araşdırmaya cəlb etmişdir. Məlumdur ki, məşhur “Heydərbabaya salam” əsəri yazılı ədəbiyyat nümunəsi olsa da, xalqın adət-ənənələrini, mərasimlərini (toy, yas, “yağışı dəvət” və s.), etnoqrafiyasını öyrənmək baxımından çox böyük əhəmiyyət daşıyır, başqa sözlə desək, bu əsər folklor araşdırıcıları üçün də bir mənbə kimi dəyərlidir. İraq türkmən şairlərinin bu mövzuya xeyli maraq göstərməsinin əslində əsas səbəblərindən biri də budur. Ümumiyyətlə, azadlığı zorla əlindən alınan xalqların ziyalıları ana dili ilə yanaşı, öz adət-ənənəsini, milli kimliyini yaşatmaq üçün daim müxtəlif yollar axtarırlar. Güney Azərbaycanda Şəhriyar bu məqsədlə “Heydərbabaya salam”ı yazdı və xalqın etnik kimliyini əbədləşdirdi. Dili kimi, taleyi də onlara bənzəyən İraq türkmənlərinin ziyalıları bu yolu davam etdirdilər. Səkinə xanım həmin məqama diqqət yetirərək yazır: “1964-2008-ci illər arasında İraq-türkmən ədəbiyyatında 16 şairin bu mövzuda yazdığı əsəri kitab şəklində dərc olunmuşdur. İraq-türkmən şairi və araşdırıcısı Məhəmməd Mehdi Bayatoğlunun təsbitinə görə, əslində 25 türkmən şairi bu mövzuya müraciət etmişdi, lakin həmişə əsəri dərc olunmuş 16 şairin adı qeyd olunur. Biz burada həmin şairlərin və əsərlərinin adlarını nəşr tarixinə əsasən xronoloji ardıcılıqla qeyd etməyi uyğun gördük. İsmayıl Sərttürkmən “Gurgurbabaya salam” (1964), Hüseyin Əli Mübarək “Tuzxurmatu” (1965), Əbdüllətif Bəndəroğlu “Gurgurbaba” (1973), Məhəmməd Mehdi Bayatoğlu “Qəytaz baba bir ömür dastanı” (1979), Sabah Abdullah Kərküklü “Vətən dastanı” (1988), Səlahəddin Naci oğlu “Ğulambaba” (1993), Həsən Kevsər “Balımbabaya salam” (1995), Rza Çolakoğlu “Xıdır İlyas dastanı” (1998), Sabah Abdullah Kərküklü “Nərgiz xanım dastanı” (1999), Xıdır Qalib Kəhyəgil “El sevgisi dastanı”

(2000), Sabir Dəmirçi “Dədə Qəmbər dastanı” (2001), Şəm-səddin Türkmənoğlu “Qoca xunkar dastanı” (2001), Fevzi Əkrəm Tərziyev “Tuz və Balam Nurdən dastanı” (2001), Dr. Orxan Həsən Hüseyn “Kərkük qalasının dastanı” (2004), Nə-cib Vahab “İmam köyü dastanı” (2005), Sabir Dəmirçioğlu “Azərbaycan dastanı” (2008)” (s.63).

S.Qaybaliyeva bu əsərlərdə təsvirini tapan İraq türk-manlarının adət-ənənəsini, düşüncə tərzini, halaylarını xatırlatmaqla istər yazılı ədəbiyyat, istərsə də folklor və etnoqrafiya ilə bağlı araşdırma aparanların, hətta xalq musiqisi üzrə mütəxəssislərin diqqətini həmin problemlərə cəlb etməyə çalışmışdır.

Monoqrafiyaya İraq türkmanlarının folklor tədqiqatçıları –Əta Tərzibaşı (1924-2016), Şakir Sabir Zabit (1922-1990), Məhəmməd Xurşid Daquqlu (1932-2011), Əbdüllətif Bəndəroğlu (1937-2008) haqqında portret-çerklər daxil edilmişdir. Bu da Azərbaycanda İraq-türkman folklorşünaslarının tanıtılması baxımından tədqiqatın dəyərini artırır.

Görkəmli türkoloq Armin Vamberi (1832-1913) tələbəsi İqnats Kunoşun (1862-1945) türk nağıllarını toplayaraq macar dilində nəşr etdirdiyi kitaba yazdığı “Ön söz”də düşündürücü qənaətlər irəli sürür: “Türk xalq ədəbiyyatının xəzinələri küçələrə dağılmış incilər, brilyantlar, dəyərli daşlar kimi darıdacaq bir halda onları toplayacaq birisini gözləyirdi. İqnats Kunoş tamamilə bir kənara buraxılmış bu ədəbi xəzinəyə diqqət göstərərək ətrafa saçılmış bu dəyərləri toplayaraq avropalı oxuculara əvəzsiz bir xalq nağılları toplusu təqdim etmişdir. Qaldı ki, gənc macar türkoloqu bu xəzinələri tam zamanında topladı. Çünki bir müddət sonra Anadolunun klassik torpaqlarını dəmiryolları böləcək, bərabərində gələcək olan yabançı düşüncələr, yabançı nağıllar və nəqliyyatının sehri dəyənəklə yabançılaşması təsiri altında bu əski dünyanın özəlliklərinin

bir çoxu qeyb olacaqdı”(İgnacz Kunos. Türk halk edebiyatı, İstanbul: Kervan kitabçılık, 1978, s.15).

Əslində bu sözləri uzun illər əsarət və basqılar altında əzab çəkən İraq türkmənlərinin xalq ədəbiyyatı ilə bağlı da söyləmək mümkündür. Çünki son onilliklərdə İraqda baş verən qanlı olaylar, sözün həqiqi mənasında “Əridər Qaf dağı, dərdimin birin desəm” söyləyən türkmənlərin yaşadığı (və hələ də davam edən!) faciələr onların folklor mühitində sağalmayan yaralar açmışdır. Belə bir ağır məqamda – torpağı dünya güclərinin savaş meydanına çevrilmiş qardaş İraq türkmənlərinin dilinin, düşüncəsinin, arzu-istəklərinin, faciələrinin, bir sözlə, bütövlükdə varlığının yaşadığı folklorunun tanıtılması məqsədilə Səkinə Qaybaliyevanın yazdığı bu kitabın vaxtında atılmış addım olduğunu düşünürük. Tədqiqatın yalnız Azərbaycan oxucuları tərəfindən deyil, həm də İraq türkmənləri tərəfindən böyük rəğbət və məhəbbətlə qarşılanacağı şübhə doğurmur.

Almaz HƏSƏNQIZI
filologiya elmləri doktoru, professor

GİRİŞ

Bu gün Şimali Azərbaycandan başlamış milli-mənəvi dəyərlərimizin yaşadıldığı Dərbənd, Borçalı, Göyçə, Zəngəzur, İrəvan, Təbriz, Urmiya, Xoy, Həmədan, Kərkük və s. əraziləri əhatə edən etnik coğrafiya çərçivəsində folklor, dil, ədəbiyyat və tarix kimi mühüm elm sahələrinin tədqiqi çox aktueldir. Xüsusilə türk xalqlarının taleyində milli-mənəvi parçalanmanın yeni mərhələsinin əsasını qoyan və bütün var qüvvəsilə bu məqsədə xidmət edən rus imperializminin hakimiyyəti dövründə, ötən əsrin 60-cı illərinə qədər bu coğrafiyanın daha böyük bir hissəsini əhatə edən Güney Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti haqqında bəzi kitablar, məcmuələr yazılırdısa, İraq türkmənləri, onların dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti haqqında məlumatlar yenicə baş qaldırırdı. İraq türkmənlərinin milli-mədəni mühitinin öyrənilməsi bizi – Azərbaycan türklərini öz tarixi keçmişimizə, möhtəşəmliyimizə, böyük xalq olduğumuza bir daha inandırdısa, digər tərəfdən ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsi tariximizin və ədəbiyyatşünaslığımızın bir çox qaranlıq məqamlarını real faktlarla işıqlandırmaya imkan yaratdı. Bu ədəbi əlaqələr ötən əsrin əvvəllərindən başlayaraq İsmayıl Hikmət, Əmin Abid, akademik Həmid Araslı, professor Mirzağa Quluzadə, professor Hadi Mirzəzadə, professor Qəzənfər Paşayev, professor Azadə Musayevanın sərbəllə tədqiqatlarında öz elmi həllini tapdısa, professor Abbas Zamanov, akademik Əbdülkərim Əlizadə, xalq şairləri Rəsul Rza və Bəxtiyar Vahabzadə, eləcə də şair Qasım Qasımzadə və başqalarının məktublaşmalarında, xatirələrində bizə daha da sevdirmiş oldu.

Tariximizin, ədəbiyyatımızın və mədəniyyətimizin möhkəm əsasının qoyulmasında mühüm rol oynayan bu əlaqələr müstəqil Azərbaycan Respublikasının formalaşmaqda

olan azərbaycançılıq siyasətinin bir qoluna çevrilməkdədir. Bu sahənin müasir dövlətçiliyimizin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilməsi mərhum prezidentimiz Heydər Əliyevin İstanbulda nəşr olunan “Qardaşlıq” dərgisinə müsahibəsində də öz əksini tapmışdır: “Tarixi araşdıranda gördüm ki, Güney Azərbaycan, Quzey Azərbaycan və İraq türkmənləri bir bütövün parçalarıdır” (96, 4).

Bir çox ərəb mənəbləri, eləcə də Avropa tarixçilərinin türkmənlərin İraqda öz təbiətlərinə uyğun yerlərdə məskən salması, tarixən bu yerlərin sahibi olması, bunun üçün hansı çeşidli səbəblərin hakim olması və s. ilə bağlı məlumat verdikləri bəzi mötəbər qaynaqlar vardır.

642-ci ildə müsəlman ərəblərin Bəsrə və Şəttul-ərəb ərazisində hakimiyyət qurmaları ilə “İraq” adı coğrafi bir ad olaraq tarixə düşdü (141, 9). 1921-ci ildə Krallıq elan edilən İraqın ərazisi tarixən üç hissədən ibarət olmuşdur: I. Dəclə və Fərat çaylarının birləşərək Bəsrə körfəzinə qədər əmələ gətirdiyi delta üzərində yerləşən və əhalisini əsasən ərəblərin təşkil etdiyi, tarixdən “İraqı-ərəb” kimi tanıdığımız Bağdad-Bəsrə regionu. II. Dəclə və Fərat çayları arasında qalan, min illər boyunca əhalisinin əsasən türklərdən ibarət olduğu “əl-Cəzirə” yaxud Mesopotomiya. III. Mesopotomiyanın şimalında yerləşən, əsasən kürdlərin, yezidilərin, assuriyalı və türklərin qarışıq olaraq yaşadığı “əl-Cibəl” adlandırılan dağlıq ərazilər (84, 10).

Bağdadda 1961-ci ildən 1970-ci illərin ortalarına qədər nəşr olunmuş “Qardaşlıq” dərgisinin yayım komitəsində yer alan Dr.Rza Dəmirçi jurnalın 1970-ci il 6-cı sayında dərc olunmuş “Gələcək nüfus sayımı və İraq türkmənləri” adlı məqaləsində İraqda türkmənlərin faktiki yerləşmə arealı və müxtəlif illərdə dəyişən sayı haqqında dəqiq məlumat verir: “Türkmənlər ölkənin şimal-qərbindəki böyük türkmən bölgəsi

olan Tələfərin qərbində və Sincar qəsəbəsinin cənubunda Sino, Təlləvi, Meydanqulu, Sibatə, ondan daha çox kənddən başlayaraq Tələfər şəhəri, Əfkəni, Butəpə, Buxur, Qırmız, İrfi, Mıstah, Şəh İbrahim, Xəmrə, Tərmi, Qubuq, Təlazza, Xarabcəmmaş, Cuma və Malvəran kimi yetmişə aşan bir çox böyük-kiçik kənddən sonra Mosul şəhərinin Ninəva, (Yunus Peyğəmbər) Feysəliyə Mansur səmtləri, Qaziyə, Rəşidiyə, Şirəxan, Qaraqoyunlu, Qarayatağ, Sələmiyə, Yarımca, Qızfəxrə, Tezxab, Babnət kimi bir çox türkman kəndləri ilə birgə əllidən çox türk soylu, Bektaşi təriqətli Şəbək (Şahbək) deyə tanınan Arbçiyə, Gökçəli, Torpaqziyarət, Xəznətəpə, Kibirli, Zəhraxatun, Tərcilə, Qaratəpə, Şəbək, Ortaxarab, Cinci, Faziliyə, Şaquli, Seyyidlər, Bahəmzə kimi şəbək türkman kəndlərindən sonra Ərbil şəhərini göstərmək lazımdır. Altun Körpü, türkmanların kompakt yaşadığı tarixi Kərkük şəhəri, daha çox Kərkük-Bağdad yolu boyunca yerləşən Təzəxurmatu, Yaycı, Kümbətlər, Tirkalan, Çardağlı, Leylan, Bəşir, Yəhyəva, Tirkeşqan, Qızılyar, Ömərməndən, Bilava, İlincaq kimi kəndlər, Tavuğ bölgəsi və onun İmam Zeynalabidin kəndi, Tuzxurmatu eli, Əmirli, Yengicə, Bastamlı, Çardağlı, Kokus, Xasadarlı, Şahsevən, Elbuhəsən, Biravuçlu, Muratlı, Abbud, Zəngülü və beləcə bir-birinin ardınca Bayat kəndləri, Kifri eli, Aştökən, Birəfəkirə, Tatran, Səndiç, Qaratəpə bölgəsi, Qoruq, Çincal, Əlisaray, Dəclə çayı üzərində Qaraxan (Cələvlə), Qızlarbat, Xanəgin eli, Zaviyə kəndi, Şəhrəban eli, Mansuriyə, Məndəli eli və onun Qazaniyə bucağı, Bədrə eli boyunca şimal-qərbdən cənub-şərqə doğru uzanan geniş, münbit ərazilərdə yayılmışdı. Tələfər bölgəsinə məxsus 300-dən çox kənd vardır” (86, 59-60). Qaplanlar, Alaybəglər, İlhanbəglər, Muratbəglər, Çolaklar, Seydilər, Babalar, Həmətliyə kimi oymaqları Tələfərin qədim türk yurdu olduğunu bir daha sübut edir.

Çox təəssüf ki, bu qədər geniş ərazidə yaşayan türkmənlərin sayı haqqında heç vaxt sabit bir rəqəm göstərilmir, müəyyən mənbələr bu sayın həqiqətdə olduğundan az göstərilməsinə cəhd edirlər. İraq-türkmən tədqiqatçısı Dr. Rza Dəmirçi bu münasibətlə yazır: “Dünyanın bir çox iqtisadi baxımdan geri qalmış ölkələri kimi İraqda da əhalinin siyahıya alınması təxmini rəqəmlərə əsaslanmışdır. Birinci Dünya müharibəsindən sonra – 1921-ci ildə İraq əhalisinin sayı təxmini rəqəmlərlə 2 500 000 olaraq göstərilmişdi. 1927-ci ildə çıxan 54 sayılı “Əhalinin siyahıya alınması qanunu” ilə də bu işlər qanuniləşdirilmişdir. Amma həmin qanunda nəzərdə tutulmuş müddəaya görə əhalinin 19/10/1947-ci ildə çıxarılan 30 sayılı əlavə qanunla həyata keçirilən sayı əsasdır. Burada İraq əhalisinin sayı 200 000 köçəri tayfa əhalisi ilə bircə 4 816 185 olaraq göstərilmişdir. 1957-ci ildə aparılan siyahıya alınmada bəzi qüsilərə, yanlış və xüsusilə milliyət və dil birliyinin gərçək varlığının ortaya qoyulmasında məqsədli təzyiqlər özünü göstərmişdir. Bu siyahıya alınmada İraq əhalisinin sayı 6339960-a çatmış, əslində isə bu vaxt statistikaya əsaslanmayan İraqdakı türkmənlərin sayı 300 min keçmişdi. Türkmənlər İraq əhalisinin üçüncü əsas hissəsini (ərəb və kürdlərdən sonra) təşkil edir” (86, 60).

İraqda yaşayan türksöylü əhalinin sayının azaldılmasında xüsusilə canfəşanlıq edən ingilislər 20-ci illərə aid rəsmi hesabatların birində türkmənlərin sayını 60 min göstərirlər (86, 27). 50-ci illərin sonunda bu rəqəm 300.000 (83, 612), 1965-ci ildə 780.000 (83, 48), 1987-ci ildə 1.500.000 (87, 98), 1990-cı ildə 2.000.000 (97, 13), 1996-cı ildə 2.500.000, 2008-ci ildə 2.800.000(87, 20). Bu hesablamalarda qeyri dəqiq rəqəmlərin özünü göstərməsilə bərabər sistemli araşdırmanın aparılmadığı da nəzərə çarpır.

İraqda artıq hicrətin ilk illərindən etibarən türk varlığının formalaşmağa başladığı haqqında bir çox mənbələrdə məlumat verilir. Bu prosesin başlanğıcını ərəb tarixçisi Təbəri başda olmaqla müasir İraq-türkman tədqiqatçısı Sübhi Saatçı və Əbdüllətif Bəndəroğlu hicri 54-cü il olaraq göstərdikləri halda (191, 167; 141, 39; 75, 8) iraqlı tarixçi Mustafa Cavad bu tarixin hicri 32-ci ildə baş verdiyini qeyd edir (184, 279-281). Tədqiqatçı M.Cavad türklərin İraqda yerləşməsinin müxtəlif zaman və hallarda baş verdiyini qeyd edir. O, “İraqda türklərin tarixi” adlı irihəcmli məqaləsində bu prosesi 7 ayrı-ayrı mərhələyə bölür. Türklərin hicri 32-ci ildən İraqda məskunlaşmağa başladığını qeyd edən tədqiqatçı birinci mərhələ hesab etdiyi Əməvilər, sonradan isə Abbasilər dövründə türklərin, ilk növbədə, hərtərəfli döyüş bacarıqlarına görə buraya gətirilərək yerləşdirildiyini göstərir. İkinci mərhələdə - hicri 334-cü ildə artıq türklərin burada böyük nüfuz sahibi olduqlarını göstərən tədqiqatçı dördüncü mərhələni Səlcuqilər dövrü ilə əlaqələndirir və qeyd edir ki, həmin dövrdə daha geniş ərazilərdə yerləşən türklər həm də yüksək mövqelərə sahib idilər. Bu dövrdə onların türkman xanlıqları, Mosul atabəyləri, Ərbildə Zeynalabidinlilər, Kərkükdə Qıvcaqlılar, Dağıstan və Azərbaycan atabəyləri xanlıqları qurduqlarını (184, 281-289) qeyd edən müəllif İraqın xüsusilə şimalında bu gün də çox böyük ərazilərdə məskunlaşmış Bayat qəbiləsinin də məhz həmin dövrdə, yəni dördüncü mərhələdə İraqa daxil olduğunu göstərir. Bu dalğanın Cəlayirilər və Teymurilərlə davam etdiyini göstərən tədqiqatçı Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların “İraq əhalisinin tərkibinə köklü şəkildə daxil olduğunu” (184, 282) qeyd edərək Səfəvilər dövrünü yekun olaraq yedinci mərhələ hesab edir.

XI əsrdə İraqa türk axınının çoxaldığını qeyd edən ərəb tarixçisi İbn əl-Əsir yazır: “1045-ci ildə Əbu Mənsur Bektaş

və Əbu Əli Dehqanın başçılığı ilə çoxlu Azərbaycan türkü İraqa köçdü, Tiləfər, Mosul və ona qonşu yerlərdə məskən saldılar” (192, 136). Tədqiqatçı Erşat Hürmüzlü də həmin dövrlərdə türkmən köçlərinin ölkənin şimalını türk vətəni halına gətirməsindən bəhs edir (92, 25).

Türklərin İraqda da yaşaması ilə əlaqədar olaraq İraq-türkmən tarixçisi Şakir Sabir Zabitin də apardığı tədqiqatlar maraqlıdır: “Türkmənlə Abbasilərin əlaqələri Əbu Müslim əl-Xorasaninin ordusunda iştirak etməklə başlamışdı və Abbasi xəlifələrinin hakimiyyəti dövründə önəmli faydaları olmuşdur. Bu əlaqələr Abbasi xəlifələrindən Əbu Cəfər Əl-Mənsur, Əbu Abdullah Məhəmməd əl-Mehdi, Musa əl-Hadi, Harun ər-Rəşid, Məhəmməd əl-Əmin, Abdullah əl-Məmun, Əbu İshaq Məhəmməd əl-Mütəsimin hakimiyyəti dövründə getdikcə artmış, beləcə türkmənlər Abbasilərin ordusunda çoxalmışdılar. Xəlifə Mötəsim 836-cı ildə Samirə şəhərini inşa etdirmiş və orduda olan bütün türkmənləri burada yerləşdirmişdi. Mötəsimin Babək üsyanını yatırmaq üçün göndərdiyi ordusuna əslən türkmən olan Afşin başçılıq edirdi” (172, 26-27). Daha sonra tədqiqatçı türkmənlərin xilafət daxilindəki mövqeyinə toxunmuşdur: “Bir çox Abbasi xəlifələrinin anaları türkmən qadınları idi. Xəlifə Mehdiyin xanımı Musa əl-Hadi ilə Harun ər-Rəşidin anası Xizran Xəzər türklərindən idi. Məmunun anası Muracil (qaynaqların bəzilərində əcəm olaraq göstərilir), Mötəsimin anası Mardə, Mötəzidin oğlu əl-Muktəfinin anası Çiçək Mustəkfənin anası idi. Mustənsir Billahın anası da türkmən idi” (172, 27).

İraq türkmənlərinin mənşəyi haqqında da fərqli fikirlər vardır. Bəzi mənbələr onların osmanlı olduğunu, osmanlı qonşularını tərəfindən müxtəlif vaxtlarda burada yerləşdirildiyini (60, 15), bəzi müəlliflər isə bu fikrin “tamamilə səhv bir təsəvvür” (60, 27) olduğunu qeyd edir. İraq tarixinin araşdırıcısı

olan ingilis tarixçisi Stefan Lonqriq və Frank Stoks bu barədə yazır: “İraqın şimal-şərqində, Diyalədən başlayıb Mosula qədər uzanan tarixi yol boyu yerləşən şəhər və kəndlərdə yaşayan bu əhali osmanlı türk istilasından əvvəl İraqa ilkin türk axınının qalıntılarıdır. Onlar hələ də sıx yaşadıkları Xanəgin, Kifri, Kərkük və Ərbildə öz yerli türk ləhcələrini saxlayırlar” (198, 28).

Ötən əsrin sonlarından etibarən tarixçilərimizin də bu problemlə bağlı apardıqları araşdırmalarda gəldikləri qənaətlər İraq türkmənlərinin həqiqətən də Azərbaycandan getmiş olmaları ilə bağlı fikir birliyi yaradır (8, 16; 43, 201).

Azərbaycanlı dilçi-alim Ə. Dəmirçizadənin “Belə bir məsələni də yada salmalıyıq ki, o dövrlərdə “türkman” etnonimi indiki mənadan bir qədər fərqli işlənmiş, hətta indi Bağdad ətrafındakı azərilərin türkmən adlanmaları da bu sözün əvvəlki mənası ilə əlaqədardır” (20, 72) qənaəti doğru olmaqla bərabər, fikrimizcə, türkmən etnoniminin araşdırılmasına mühüm bir işarədir.

Artıq bir çox mötəbər mənbələr X əsrdən etibarən türkmənlərin tarix səhnəsində görünməsindən bəhs edir. Görkəmli türkoloq alim Faruk Sümer X əsrdə artıq türkmən etnoniminin “Oğuz”u əvəz etdiyini yazır: “Bilhassa ticari münasebetlər səbəbi ilə X yüzilyıldan itibaren aralarında yayılmaya başladığını bildiyimiz İslamlığın, XI yüzilyılda Oğuzlardan ezici çoğunluğun dini halinə gəldiyi görülür. Bunun sonucunda Oğuzlara XI yüzilyılda Türkmen adı verilmişdir ki, bu ad aşağı yuxarı iki asır sonra hər yerdə Oğuzun yerini almışdır” (151, 2). Lev Nikolayeviç Qumilyev də qədim turanların varisləri olan oğuzların artıq X əsrdə qocalmış bir etnos olaraq iki hissəyə parçalandığına işarə edir (201, 202-203). Artıq XIII əsrdən etibarən “türkmən” etnoniminin “oğuz” etnoniminin yerini tutduğunu həmin dövr mənbələrinə istinadən göstərən alim Əfzələddin Əsgər bu pro-

sesin zəruri səciyyə daşdığını qeyd edir: “Türkman etnoniminin oğuz etnoniminin yerini tutması mexaniki səciyyə daşımırdı və sadəcə termin əvəzlənməsi deyildi. Bu etnik sistemin içərisində oğuzlar dominant olsalar da, başqa türk etnik birlikləri də bu etnik sistemin içərisinə daxil olmuşdular. Qıpçaq, kəngər, karluq, uyğur, keset, çağra və b. bu kimi türk etnik birliklərinin türkman etnik sisteminin içərisinə daxil olması şübhə doğurmur. Bu etnik sistemin içərisinə daxil olan bütün etnik birliklər özlərini türkman sayırdılar... Oğuz etnik sistemi (törə) türkman etnik sistemi daxilində ancaq “köhnə dünya” haqqında idealizə olunan şirin xatirələr şəklində yaşayırdı. Beləliklə, Orta Asiyadan Anadoluya, Misirə qədər yayılan türkmanların vahid bir xalq olduğuna şübhə yeri qoyacaq heç bir əsas yoxdur” (22, 138).

Azərbaycan tarixindən də bizə məlum olduğu kimi, türkmanların Azərbaycan torpaqları da daxil olmaqla böyük ərazilərə yayılmış tarixi dövlətləri olmuşdur. Azərbaycanın Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri bu tarixin parlaq səhifələrini təşkil edir: “Türkmanların əksəriyyətinin Azərbaycanda toplanması hesabına onlar türkləri və başqa etnik qrupları öz içərilərinə alaraq hakim etnosa çevrildilər. Beləliklə, Anadoluda türklər, Azərbaycanda isə türkmanlar hakim etnosa çevrilmişlər. Bu vəziyyət bizə hələ XV əsrdə Anadoluda və Azərbaycanda olan etnik sistemlərin fərqli şəkildə qurulduğunu açıq şəkildə göstərir. Orta Asiyada isə türkmənlər özbəklərin içərisində subetnos olaraq öz varlıqlarını davam etdirirdilər. Onlar elat sistemini qorumaqla özbək xalqına tabe vəziyyətdə idilər” (22, 143).

Bütün bu tarixi faktları izlərkən bu gün də İraq-türkman tədqiqatçılarının həm bizi, həm özlərini “türkman” adlandırmaları çox təbii görünür. Görkəmli tədqiqatçı Əta Tərzibaşı hər hansı bir xalqın milli mənsubiyyətinin açıqlanmasında

mühüm rol oynayan folklor araşdırmalarına istinadən yazır: “Xoyratın kökləri İraqda türkmanların yaşadığı bölgələrdə meydana çıxmış, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu türkman dövlətləri zamanı gəlişərək sonralar İraqdan Türkiyəyə, İranın quzeyinə, özəlliklə əhalisi türkman olan Təbrizə və eləcə də Azəri və ya Azərbaycan gibi tanınan və türkmanlardan ibarət Azərbaycan topraqlarına yayılmışdı” (161, 8).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, çox qədim olan Kərkük qalasının bir məhəlləsində xristian-katolik türkmanlar da yaşayırlar. Onların dil və folkloru türkmanlarla eyni olduğu halda yalnız kilsə və qəbristanlıqla bağlı olan ayin və mərasimlər etibarilə fərqlənirlər: “Əsasən ticarət və dövlət məmurluğu ilə məşğul olan bu əhalinin 5-6 min sayı olan asurlu və minə yaxın sayı olan ermənilərlə heç bir əlaqəsi aşkar edilməmişdir” (90, 4). Yeri gəlmişkən, V.V. Bartold XIII əsr ərəbcə bir qaynağa istinadən Xarəzmdə xristian oğuzların yaşadığı barədə Biruninin də məlumat verdiyini qeyd etmişdir (176, 101).

Bir məqama da xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, hazırda İraqda türkmanların kompakt yaşadıkları ərazilərdə müşahidə olunan toponim, oykonim, oronimlərdə, eləcə də tayfənəsil, soy və ailə adlarında qədim türk boylarının izlərini görmək mümkündür. Türkmanların bir qisminin mənsub olduğu oğuz boylarından bayat, bəydili, yıva, dögər, yıva boyuna mənsub qaraqoyunlu oymağı, eləcə də çəpni, əymür, xarbəndəli, şəbək, salur, ulaşlu, ocuşlu, gökçəli, biravcılı, qaranaz, muradoğlu, bacvanlı, tataran, qaraboğa, salih, yağmur tatalu, mavıllı, sarıllı və s. oymaqlar həmin ərazidə öz varlığını sürdürür. Əsasən, aşıq ənənəsinin qorunub saxlandığı Tələfər bölgəsində öz adət-ənənələrinə bağlı olaraq yaşayan mavıllılar arasında tambura adı ilə tanınan saz ifaçılığı geniş yayılmışdır (141, 293).

I FƏSİL

İRAQ TÜRKMANLARININ ƏDƏBİYYAT TARİXİNƏ BİR BAXIŞ

1.1. İraq-türkman ədəbiyyatının inkişaf mərhələləri

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq İraqın dünyanın aparıcı güc birlikləri tərəfindən siyasi münəqişə və müharibə hədəfinə çevrilməsi, ölkənin hakim dairələrinin türkmanlara qarşı yönəltdiyi amansız soyqırımlar və s. səbəblər İraq-türkman folklorunun və ədəbiyyatının xüsusi tədqiqat mövzusu kimi işlənməsinə imkan verməmişdi. Lakin müstəqil dövlətimizin elmi araşdırmaların tematikasında açdığı imkanlar son dövrlərdə genişlənmiş və inkişafa doğru uğurlu addımlar atılmışdı. Belə bir şəraitdə İraq-türkman ədəbiyyatının geniş və əhatəli şəkildə tədqiqi azərbaycanşünaslığımız qarşısında olduqca aktual bir mövzu kimi dayanmaqdadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, İraq-türkman ədəbiyyatının müasir durumunu işıqlandırmaq üçün ilk növbədə bu ədəbiyyatın tarixinə, həmçinin ədəbi təsir qaynaqlarına qısaca nəzər salmaq yerinə düşərdi. Ümumiyyətlə, İraq-türkman ədəbiyyatının inkişafını iki istiqamətdə izləmək daha məqsədəuyğun olardı:

- 1) İraq türkmanlarının folkloru.
- 2) İraq türkmanlarının yazılı ədəbiyyatı.

İraq-türkman ədəbiyyatı dedikdə, ilk öncə xalqın millimənəvi aləmini özündə yaşadan, onu əsrdən-əsrə, nəsildən-nəsilə toxunulmaz, müqəddəs ərnağan kimi çatdıran, millətin tarixini, adət-ənənəsini, davranış və münasibətlər sistemini, onun dünyagörüşünü, etnik təfəkkür və fəlsəfi düşüncəsini əks etdirən, xalqın həyat tərzini, inam və etiqadını, arzu-istəklərini, sevinc-kədərini ifadə edən misilsiz söz sənəti, əvəzsiz dəyəərə malik bir xəzinə olan şifahi xalq ədəbiyyatı – folkloru göz önünə gəlir. Xalq öz ədəbiyyatını doğma dilində yaradır. Bu əsaslı

təməlin nəticəsidir ki, minilliklər ötsə belə bu tükənməz xəzinə nəinki xalqın yaddaşından silinmir, unudulmur, əksinə özünə daha möhkəm, əbədi bir mövqe qazanır. Özünü unudan xalq isə tarixin çox qaranlıq səhifələrində yoxluğa məhkumdur. Xalq arasında yayılan bütün xalq yaradıcılığı nümunələri ilə Azərbaycan folklorunun ayrılmaz bir parçası olan İraq-türkman folkloru bu millətin soy-kökündən, əslindən xəbər verən danılmaz tarixi sənəddir. İraq-türkman ləhcə və folklorunun tədqiqində “təkcə İraq türkmanlarında yox, həm də ölkədən xaricdə, xüsusilə folklorun tədqiqi, incələnməsi və araşdırılması baxımından analoqu olmayan” (9, 4) samballı araşdırmaları ilə xüsusi yeri və çəkisi olan professor Qəzənfər Paşayev bu yaxınlığa toxunaraq yazır: “..Bu xalqın ruhunda və təbiətində, rübab, saz və söz xəzinəsinin hər qatında Azərbaycan folkloruna bir doğmalığ, məhrəmlik və əkizlik yaşayır. Nə yaxşı ki, tarix bu məhrəmliyi qoruyub saxlayıb. Nə yaxşı ki, şüurda, düşüncədə, mənəviyyatda xalq parçalanmayıb!...” (9, 8).

İraq türkmanlarının folklorunda insanı beşikdən qəbrədək müşayiət edən xalq mərasim və nəğmələrindən tutmuş, inanclar, dualar, bayatı-xoyratlar, manilər, lətifələr, laylalar, oxşamalar, tapmacalar, atalar sözü və məsəllər, bənzətmələr, deyimlər, nağıllar, dastanlar, uşaq oyunları, acıtmalar, sanamalar, çaşırtmalara qədər bütün bu ədəbi məhsullarda folklorumuzun izlərini, əksini görməmək mümkün deyil. Bu baxımdan İraq türkmanları arasında çox geniş yayılaraq sevilən, onların həyatının bütün məqamlarını özündə əks etdirən, bir sözlə soydaşlarımızın kimlik vəsiqəsinə çevrilmiş qədim janr olan xoyratdır. İraq-türkman folklorunun görkəmli tədqiqatçılarının əsərlərində istər yayılma arealına görə, istərsə də quruluş, forma və mövzusunə görə xoyratların Azərbaycan bayatılarından fərqlənmədiyi (yaxud az fərqləndiyi) ilə bağlı çox mühüm əsaslar ortaya qoyulmuşdur. Türkman folklorunun

araşdırılmasında mühüm mənbələrdən biri sayılan “Bayatılar və xoryatlar” kitabının tərtibçiləri xoyratın “yüzlərdən bəri tarixi köçdən də öncəki orta ədəbiyyata bağlı” (67, 7) olduğunu qeyd edirlər. Kitabda yer almış yüzlərlə xoyrat- bayatı arasında bu yaxınlığı görməmək mümkün deyil:

Bayatı:

Dam üstə yatan oğlan,
Köynəyi kətan oğlan!
Apardılar yaruvı,
Bixəbər yatan oğlan.

Xoyrat:

Qələdə yatan oğlan,
Könəgi kətan oğlan.
Adaxlıv əldən getdi,
Bixəbər yatan oğlan (67, 144)

Və yaxud:

Qarşıda göz izi var,
Kababda köz izi var.
Üzünə yadlar baxmış,
Yüzündə göz izi var.

Baxdı yarım,
Gevlimin taxtı yarım.
Üzüvdə göz izi var,
Sənə kim baxtı yarım (67, 81)

Hər iki dördlükdəki fərqlər etnik bütövlüyü qoruyub saxlamış Təbriz, Ərdəbil, Naxçıvan, Şəki, Şirvan, Dərbənd, Qarabağ və digər folklor qaynaqlarımızda olan variant fərqləri qədərdir.

İraq türkmən xalq ədəbiyyatında zəngin nümunələri ilə seçilən uşaq folkloru da diqqəti cəlb edir. Uşaqların zehni və fiziki inkişafında mühüm rol oynayan, onlarda dil qüsurlarını aradan qaldıran, çeviklik, hazırcavablıq, səlislilik, yüksək intellektual zəka, təfəkkürü formalaşdıran uşaq oyunları, təkərləmələr, çasırtmalar, acıtmalar, quş dili, sanamalar, nağıllar və s. İraq-türkmən folklorunda geniş yayılmışdır. Azərbaycan folklorunda maraqla qarşılanan layla və oxşamalar İraq türkmənları arasında da görülməkdədir. Onların “leyle” dediyi laylalar mövzu rəngarəngliyi, sadə dili, oxşamalar isə özündə dilək-istək, dərin intizar, həsrət-qovuşma kimi hissləri ehtiva etməklə bərabər ülvi, xoş duyğular yaradır:

Beşigin beş quruştan, Şirin düşər,
Bağırdağy* gümüştən. Yay oxa şirin düşər.
Bəsləyəğ böyük edəğ Sən yat, mən leyləv edim,
İstəmiriğ yengiştən (76, 47). Görsəv, nə şirin düşər (76, 49)

Oğlan, oğlan, od gəti, Oğlum, oğlum oyunda,
Oda salavat gəti. Qoç qalmaqı qoyunda.
Nənəy pilav edipti, Həpiy* qoçlar kəsildi
Yoldaşlarıy yığ, gəti (76, 54). Bu oğlumun toyunda (76, 55).

Qurban ollam bu qıza, Qızım, qızım,
Kişsiydən* gəli bizə. Muncuğuy düzüm.
Edərəm bamyə, pilav, O gün ossun
Qoyaram ögüyüzə (76, 55). Toyunda süzüm (76, 56).

İraq türkmanları tükənməz folklor qaynağına malik olmaqla yanaşı, həm də dahi İmaməddin Nəsimi və Məhəmməd Füzulinin qiymətli yaradıcılığı ilə başlayan və bu gün də xalqın siyasi-ictimai həyatını işıqlandırmaq istiqamətində inkişaf etdirilən zəngin yazılı ədəbiyyat nümunələri də yaradırlar. İraq türkmanlarının yaratdığı yazılı ədəbiyyat tarix boyu inkişaf etdirilərək zəngin bir irs meydana gətirmiş və dövrümüzədək yaşamaqdadır. İraqda yaranan türkman yazılı ədəbiyyatının başlanğıc dövrü olaraq XIV-XVI əsrlər (12, 11), yəni öz zəngin yaradıcılıqları ilə təkəcə Azərbaycan ədəbiyyatını deyil, həm də bütünlükdə türk ədəbiyyatını zinətləndirmiş İmadəddin Nəsimi ilə başlayan və Məhəmməd Füzulinin tükənməz mənəvi qüdrəti ilə daha da irəli gedən ədəbiyyatın məhsuldar dövrü qəbul edilir. Akademik H.Araslının da qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan dilində fəlsəfi şeirin ilk nümunələrini yazan Nəsimi şeirimizdə dini, fəlsəfi, elmi fikirlərin ifadəsinə geniş zəmin yaratmışdır. O, ana dilində əruz vəzninin bəhrlərində dövründəki şeirin bütün növlərində öz qələmini sınaqdan çıxarmışdır. Lakin XIV əsrə qədər yazılı ədəbiyyat mövcud olmamışdır

yaxud həmin dövrdə yüksək səviyyəli ədəbiyyat və elm xadimləri yetişməmişdir – fikrindən də uzağıq. Çünki “hər hansı bir böyük ədəbi proses heç də birdən-birə yaranmır, onu xalqın uzunmüddətli mədəni inkişafı, bütün sahələrdə təfəkkür tərzinin formalaşması meydana gətirir” (44, 203).

XIV əsrdən etibarən Azərbaycan dilində fəlsəfi şeirin bünövrəsini qoyan dahi Nəsiminin zəngin yaradıcılığı ilə anadilli ədəbiyyat yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bütün tərəfləri ilə xalqdan qidalanan, xalqın canlı dilindən yoğrulan “Nəsimi lirikası Füzuli ədəbi istedadının yetişməsi üçün zəruri bir tarixi mərhələ təşkil edir” (41, 28). XVI əsr Azərbaycan-Türk ədəbiyyatını ən yüksək zirvəyə çatdıran Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı təkcə ümumtürk ədəbiyyatına deyil, həm də dünya ədəbiyyatına əvəzsiz bir töhfədir. M. Füzuli elə bir tarixi dövrdə yaşayıb yaradırdı ki, artıq qədim Azərbaycan dövləti olan Səfəvilərin hakimiyyəti möhkəmlənmişdi. Şah İsmayıl Səfəvinin 1508-ci ildə Bağdada daxil olması ilə burada artıq azərbaycanlıların nüfuzu artmışdı. Xətəinin məşhur beytindən də bunu görmək mümkündür:

Getdikcə tükənir ərəbin kuhi-məskəni,

Bağdad içrə hər neçə kim türkman qonar.

Səfəvilər dövlətinin yaradılması Azərbaycan xalqının həyatında mühüm rol oynamışdır. Bu dövlət bir tərəfdən ölkənin ayrı-ayrı hissələri arasında iqtisadi və siyasi əlaqələri müəyyən dərəcədə gücləndirməklə yadelli işğalçılara qarşı mübarizəni asanlaşdırmış, digər tərəfdən isə tərkibinə daxil olan ölkələrdə bir çox qüvvələrin inkişafına şərait yaratmış, əksər sahələrlə yanaşı, anadilli ədəbiyyat, həmçinin mədəniyyətin inkişafına kömək etmişdir (41, 32).

Öz ana dilini dövlət dili səviyyəsinə yüksəldərək buna xüsusi əhəmiyyət verən Səfəvilər dövründə təbii ki, Azərbaycan dilində yaranan şeirə də geniş imkanlar açılırdı. İstər Şah

İsmayılın öz ətrafında, istərsə də saray ətrafında toplaşmış şairlər arasında, həmçinin orduda, siyasi-iqtisadi əlaqələrdə ana dilinin hegemonluğu özünü göstərirdi. Öz doğma ana dili ilə bütün yaradıcılığının mahiyyəti, həmçinin forma xüsusiyyətləri ilə Azərbaycan bədii mədəniyyətinin bir parçası olan Füzulinin məhz bu dövrdə ən yüksək yaradıcılıq zirvəsini fəth etməsi təsadüfi deyildir. Həmin dövrdə Bağdadda və ona yaxın yerlərdə sayı çoxalan “azərbaycanlılar ədəbi məclislər təşkil edir, burada öz ana dillərinə xüsusi əhəmiyyət verərək yazdıqları şeirləri söyləməklə yanaşı, həm də öz ana dillərində bu şairlərin həyat və yaradıcılığını əhatə edən təzkirələr yaradırdılar” (3, 80).

Bu dövrdə yaradılmış təzkirələrdə Bağdad ətrafında yaşayıb yaradan azərbaycanlıların öz ana dillərinə necə məhəbbət bəslədiklərini görmək olar. XVI əsrdə Bağdadda yaşayan Azərbaycan şairləri haqqında mötəbər məlumatları Əhdi Bağdadinin “Gülşəni-şüara” (1563) təzkirəsindən əldə edirik. Bu təzkirəsi ilə şöhrət qazanan, dövrünün böyük ədəbiyyatçısı sayılan, Füzulinin çağdaşı və Füzulinin oğlu Fəzlinin yaxın dostlarından olan lirik şair Əhdi Bağdadinin qələmə aldığı ədəbiyyatımız üçün çox önəmli bir sənəddir. Əlbəttə, məşhur təzkirə sahibinin “Uzun müddət seyr və səyahətlərdə bulunmuş, Türkiyədə və İstanbulda yaşamış olmasına rəğmən ləhcə etibarilə Azərbaycana mənsubdur” (24, 157-158) fikri ilə təqdim olunması bizi bu ədəbi xəzinəmizə daha yaxından bağlayır. Əhdinin təzkirəsində yüksək şairlik qüdrəti ilə birinci olan, təkcə Azərbaycan dili və ədəbiyyatını deyil, həm də bütün türk ədəbiyyatını zirvələrə aparan Füzuli, onun oğlu Fəzli və dövrünün digər bir çox söz ustadlarından bəhs olunur. Tədqiqatçı Ə. Bəndəroğlu qeyd edir ki, “Gülşəni-şüara-1563” təzkirəsi ilə şöhrət qazanan, çağının böyük ədəbiyyatçısı sayılan, Füzulinin çağdaşı və Füzulinin oğlu Fəzlinin yaxın dostlarından olan lirik şair Əhdinin qələmə aldığı ədəbiyyat tarixi-

miz üçün önəmli bir bəlgədir. Əhdi təzkirəsinin əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də odur ki, burada Əhdinin atası Şəmsi Bağdadi, onun divan və üç məsnəvi müəllifi olduğu, həmçinin əmisi oğlu Rindinin də doğma ana dilində əsərlər qələmə aldığı, Fəzlinin atası kimi üç dildə əsərlər yazdığı və aşiqanə lirik şeirləri ilə tanındığı barədə də məlumatlar verilir. Ə.Bəndəroğlu göstərir ki, Fəzli həm də dilimizdə ilk müstəzad yazan şairlərdəndir: “O, sözlü xalq şeirinin etkisi duyulan dünyəvi ruhlu qoşmasıyla diqqəti çəkmişdir” (75, 12).

Əhdi təzkirəsində yer alan digər şairlərin yaradıcılığı da böyük maraq doğurur. Təzkirədə Bağdad və dolaylarında yaşayıb yaratmış türkmən şairləri Xəzani, Zəmiri, Əsiri təxəllüsü ilə şeirlər yazan Xəzaninin dövrün görkəmli şairləri arasında xüsusi yer tutduğu, Zəmirinin “Leyli və Məcnun” mövzusunda gözəl bir dastan yazdığı qeyd edilir. Əhdinin təzkirəsində yer alan əmisi Hüsni Bağdadi, Hüsünün nəvəsi Zöhdi, eləcə də Əhdinin kiçik qardaşı Muradi, həmçinin digər şair və dövrünün məşhur xəttatı olan Elmi, Zaidi, Cövhəri, Həqiqi, Xadimi kimi Füzuli məktəbinin davamçılarının yaradıcılığı, Bağdadda yaşayan və Şamda ölən şair Bağdadlı Ruhinin (1548-1605) divan şeirinin böyük ustadlarından sayıldığı və məşhur tərkibbəndi ilə tanındığı haqqında məlumatlar da diqqəti çəkir (49, 16). Tədqiqatçı Ə.Bəndəroğlu öz əsərində XVI əsrin sonlarında yaşamış türkmən şairi Xəttati (Qövsü) haqqında da məlumat vermişdir.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda bu mövzu ilə bağlı filologiya elmləri doktoru Azadə Musayeva geniş tədqiqatlar aparmışdır. A.Musayeva Bağdadda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında dolğun tədqiqatlar müəllifidir. Məhsuldar tədqiqatçımız, həmçinin Bağdadda yaranan Azərbaycan – Türk ədəbiyyatının Füzulidən sonra ən böyük şairi olan Ruhi Bağdadinin divanını ilk dəfə olaraq nəşrə hazırlamış və çap etdirmişdir (49, 125).

XX əsrin 50-ci illərində İraq-türkman ədəbiyyatı, dövrünün ayrı-ayrı görkəmli şairlərinin əsərləri nəşr olunmaq problemi ilə üz-üzə qalmış, ədəbiyyatın tədqiqi məsələlərinə isə ümumiyyətlə çox az toxunulmuşdu. Kərkükdə yetişən şairlərin həyat və yaradıcılığı haqqında bir əsərin olmaması və bu şairlərin çap edilmiş bəzi əsərlərinə nadir hallarda təsadüf edilməsi zərurətini nəzərə alan Əta Tərzibaşı “iləridə İraqda türkman ədəbiyyatı tarixini hazırlamaq və beləcə ümumi türk ədəbiyyatında sönük qalan bir bölümün aydınlanması üçün ilk addımı atmış” və “bu sahədə başlıca bir qaynaq vəzifəsini görəcək olan” 6 cildlik “Kərkük şairləri” əsərini yazmağa başlamışdır. Tədqiqatçı həmin əsərin ön sözündə yazır: “ Bu məmləkətin yetişdirdiyi yüzlərcə şairdən ancaq bir qaçının əsərləri tab edilə bilməkdir ki, bu da sahiblərinin məmləkət xaricinə çıxmaları və ya mənsub bulduqları iləri gələn zəvatin təşəbbüsü və yaxud da bir qisim kultursevər kimsələrin qeyrəti ilə olmuşdur. Geri qalan başqa əsərlərdən bir çoxu qiymətini bilməyən insanların əlinə keçməklə ziyəə uğramışdır” (157, 3). Ə.Tərzibaşı bu əsərində ondan əvvəl türkman ədəbiyyatı tarixində müəyyən izlər qoyan digər mənbələrə toxunmuş, Bağdadlı Əhdinin “Gülşən-i-şüəra” təzkirəsini, XIX əsrin birinci yarısında naməlum bir şəxs tərəfindən İraqın, o cümlədən türkman şairlərinin tərcümeyi-halını əhatə edən bir əsərin yazıldığını, həmin əsərin yeganə əlyazma nüsxəsinin Alusizadə Mahmud Şükrinin kitabxanasından tapılaraq Anastas Mari əl-Karmali tərəfindən “Cavad əl-Tərrad fi məarifəti şüərai Bağdad” adı ilə ərəbcəyə tərcümə olunduğunu, kərküklü şair Hicri Dədənin XX əsrin 30-cu illərində “Riyaduş-şüəra” adlı təzkirəsində Kərkük, Ərbil və Kifridə yaşayan təxminən 150 şairin qısa tərcümeyi-halını yazdığını, kərküklü tədqiqatçı Hafiz Molla Məhəmməd oğlu Molla Sabirin “Kərkük şüərası” adlı kitab ərsəyə gətirdiyini, lakin adıçəkilən mənbələrin maddi sığıntılar səbəbindən nəşr olun-

madığını qeyd etmişdir (157, 4). Tədqiqatçı antologiya kimi dəyərləndirdiyi bu kitabda “kərküklü şairlərin həyatını əldən gəldiyi qədər bir yana sapmadan geniş şəkildə anlatmağa, əsərlərindən, şeir və nəslərindən örnəklər verməyə çalışmış, orijinal və doğru qaynaqlara dayanaraq əsaslı bilgiler toplamış, mətn və mövzu xarici təhlillərə yol açan təmayüllərdən çəkinmişdir” (157, 5). Kitabın birinci cildi 1963-cü ildə, ikinci cildi 1968-ci ildə çapdan çıxmış, sonradan 2013-cü ildə növbəti cildlərlə birlikdə İstanbulda nəşr edilmişdir.

XVIII əsrdə yaşayıb-yaratmış şair Nevrəs Qədim (?-1157 h.), Bədri (1156-1236 h; 1743-1821 m.), Əsəd təxəllüslü şair Naiboğlu Hacı Məhəmməd (?-1248 h.), Məhəmməd Novruzı, Şeyxoğlu, Qəribi, Heydəroğlu, həmçinin Fövzi (?-1842), Xaki (?-1859), Nevrası Salis (XIX əsr), Qasımi (1200-1261 h.), Urfi (1248-1308 h; 1832-1891 m.), Safi (1224-1316 h., 1809-1898 m.) və Qabil (1250-1328 h; 1834-1909 m.), eləcə də kitabın ikinci cildində Müfti Bəkir Əfəndi (1180-1246 h.), Şair Əli (1222-1299 h; 1806-1877 m.), onun oğlu Qulami, şair İbrahim Razi (1804-1876), Qulami (1271-1303 h.), Xalis (1212-1275 h.), şair Xalisin qardaşı Şeyx Məhəmməd Salih və ortancıl oğlu Əbdülqadir Faiz (1250-1315 h; 1834-1897 m.), kiçik oğlu Şeyx Rza (1254-1328 h; 1838-1910 m.), Şeyx Rzanın oğlu Şeyx Məhəmməd (1876-1922), Təbiboğlu (1836-1906), Məhəmməd Əsəd Ərbili, Nəqşi (XIX əsr), Zeynalabidin (1863-1913), Məhəmməd Rasih (1887-1936), Bəhaüddin Salih (1866-1947) və başqa şairlər İraq-türkman ədəbiyyatının tarixi inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər. Tədqiqatçı bu istiqmətdə başqa şairlərin həyatı, yaradıcılığı, əsərləri, ədəbi şəxsiyyəti, mühiti haqqında da maraqlı bilgiler vermişdir. Təqdirəlayiq haldır ki, bu tədqiqat türkcə nəşr olunan ilk əsər olması ilə böyük əhəmiyyət kəsb edir və İraq-türkman ədəbiyyatı tarixinin tədqiqində mühüm mənbələrdən biri sayıla bilər.

XX əsrin əvvəllərində İraq-türkman ədəbiyyatını öz qiymətli əsərləri ilə zənginləşdirən Xızır Lütfi (1880-1959), Hicri Dədə (1880-1952), Fevzi (Piryadi Ömər Ağa) (1888-1954), Rəşid Akif (1894-1973), Məhəmməd Sadiq (1891-1967), Əsəd Naib (1897-1992), Səid Bəsim (1902-1965), Cəlal Rza (1904-1981), Tofiq Cəlal Orxan (1905-1981), Nazim Rəfiq Qoçaq (1905-1962), Osman Məzlum (1922-1995) və başqaları xalqın şanlı keçmişini, parlaq gələcəyini tərənnüm etmiş, ədəbiyyatın böyük nailiyyətlər qazanmasında özünəməxsus yer tutmuşlar.

1.2. İraq-türkman ədəbiyyatında əsas cərəyanlar

Ötən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq artıq İraq-türkman ədəbiyyatında yeni fikir, yeni cərəyanlar formalaşmağa başlayırdı. Məhz bu dövrdən etibarən ədəbiyyatın geniş inkişafı üçün əlverişli şərait yaranırdı. Ədəbiyyata yeni ab-hava gəlirdi. Bu dövrdə ədəbiyyat aləmində istər məzmun, istərsə də mövzu baxımından zəngin yenilik diqqəti cəlb edirdi.

İraq-türkman şeirində baş verən yenilikləri tədqiqatçı İbrahim Daquqlu belə dəyərləndirir: “Yeni fikir axımları doğuda başlayınca, başda şeir olmaq üzrə Türkmən ədəbiyyatı ondan təsirləndi. Şairlər əski üslublardan uzaqlaşaraq təbiətə və insana doğru yönəldilər, toplumun və insanlığın ilkə və arzularını yansıtmaya, kəndi fikirlərini yeni qəliblərdə ifadə etməyə başladılar” (188, 2).

Bu ədəbiyyatı təmsil edənlər arasında yaşlı – təcrübəli, əsasən klassik poeziyadan qida alan şairlər olduğu kimi, yeni ədəbi məktəblərdən təsirlənən şairlər də vardır. Təbii ki, yeniliyə can atan şair və ədiblər nə qədər çox idisə, əruzü dəstəkləyən, onun tamamilə ədəbiyyatdan uzaqlaşmasına, yeni şeirlə əvəz olunmasına qarşı çıxanlar da az deyildi.

İraq-türkman ədəbiyyatında məhəbbət lirikası üstünlük təşkil edir. Görünür başqa janrlar (poema, satira və s.) hələ la-

zımınca inkişaf etməmişdir. Şeirlər arasında qəzəl, qitə, daha çox isə qoşma, sərbəst şeir, rübailərə rast gəlmək mümkündür. İraq-türkman ədəbiyyatında klassik və yeni şeirin əsas növləri aşağıdakılardır:

- 1 – Divan şeiri
- 2 - Heca şeiri
- 3- Xalq şeiri
- 4- Sərbəst şeir

Divan şeiri dahi Nəsimi və Füzuli ilə başlayaraq onların zəngin yaradıcılığı sayəsində özünə möhkəm dayaq qazanmışdır. Sonradan bu iki nəhəng şairin yaradıcılığından bəhrələnərək İraq-türkman ədəbiyyatında iz qoymuş digər şairlərin söyləri ilə daha da möhkəmlənmişdir. Bu böyük şairlərin rəvnəqləndirib inkişaf etdirdikləri belə şeirə xalq tərəfindən “Yüksək zümrə ədəbiyyatı” adı verilmişdi. Tədqiqatçı Nihad Sami Banarlı bu bərədə belə yazır: “Bu cür şeir və ya ədəbiyyat müsəlmanlığın türklər arasında yayılması ilə başlamış əsrlər içində gəlişib yüksələrək böyük və zəngin bir ədəbiyyat halına gəlmişdir” (68, 76).

Bu şeirin əsas xüsusiyyəti ərəb, fars və türkcə ilə qarışıq bir dildə yazılması idi. Əruz ilə yazılan bu nümunələr sultanların və tanınmış dövlət adamlarının divanlarında, eləcə də ayrı-ayrı yerlərdə oxunan bir şeir şəkli idi. Dr. Əbdüllətif Bəndəroğlu “التركمان في عراق الثورة” (Türkmanlar inqilabi İraqda) adlı kitabında bu mövzuya toxunaraq belə yazır: “Ərəb sözlərinə uyğun və səs uyumuna yaxın bir biçimdə Xəlil bin Əhməd əl-Fərahidi tərəfindən bu şeirin quralları təsbit edilmişdir. Dolayısıyla türklər İslamiyyəti mənimsədikdən və ya qəbul etdikdən sonra İslam kultürü və ədəbiyyatının təsiri altında qaldılar. Bu şeir şəkil baxımından qəzəl mövzusuna çox önəm verən musiqili bir şeirdir” (178, 123).

Professor Siham Əbdülməcic “Vəli Davud Paşa dönəmində İraqda türk şeiri” adlı tədqiqat əsərində həmin dövr şa-

irlərinin yazdığı şeir növləri arasında beyt, müstəzad, qitə, tarix düşürmə, təştir, tərdiyə, təxmis, mürəbbe, müxəmməs, müsəddəs, müsəmmən və mərsiyə kimi şeir biçimlərinin daha geniş yayıldığını qeyd edir (89, 52).

Klassik şeirdə əsasən qəzələ geniş yer verilmişdir. Digər xalqlarda olduğu kimi, İraq-türkman şeirində də qəzəl xüsusi əhəmiyyət daşımışdır. Amma buradakı qəzəl daha çox öz platonikliyi ilə diqqəti cəlb etmişdir. Platonik eşq səviyyəsində olsa da bu növ şeirdə vətən eşqi, doğma dilə, yurda, xalqa məhəbbət, xalqın acı taleyindən doğan şikayət, xoşbəxt həyat arzusu və s. bu kimi yüksək hiss-həyəcanlar, amallar əsas mövzu olmuşdur. Bu baxımdan İraq türkmanlarının XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış milli şairi Hicri Dədənin “Kərkük xatirəti” şeiri xüsusilə diqqəti cəlb edir:

Cənnət vətənim aləmi-qürbətdə cəhənnəm,
Mən cənnətimi zəhməti-nirana dəyişməm.
Mən müftəxirəm milli lisanımla cahanda,
Öz postumu yüz atlası-əlvana dəyişməm.
Hər xoryatı var nəğməyi-davuda müşabih,
Hər pərdəsini avci-aşırana dəyişməm (139, 7).

Akademik Məmməd Arif Dadaşzadə “Doğma qaynaqlara bağlı” məqaləsində bununla əlaqədar çox mühüm məqamlara toxunur: “İraq-türkman şairlərinin qəzəllərində aşiqanə motivlərlə yanaşı ictimai motivlər də vardır. Ümumiyyətlə, qəzəllərdə bədbinlik əhval-ruhiyyəsi qüvvətlidir. Lakin bununla belə burada ictimai haqsızlığa da rast gəlirik” (19, 4.)

XX əsr İraq-türkman ədəbiyyatında bu şeir növünə müraciət edən şairlər, eyni zamanda milli düşüncə sahibi olan şairlər Hicri Dədə, Məhəmməd Sadiq, Cəlal Rza Əfəndi, Əsəd Naib, Xızır Lütfi, Osman Məzlum, Əli Mərufoğlu, Məhəmməd İzzət Xəttat və Həsən Kevsər səmimi beyləri ilə fərqlənirlər. Bu baxımdan Osman Məzlumun “Taleyim” şeiri maraq doğurur:

Şah məni dəvət qılarsa süfreyi-valasına,
Sui-həzmindən pılavi binəmək şorba çıxar.
Öylə bədbəxt bir qulam ki, çarşıda satsam kəfən,
Kimsə ölməz, ya kəfənsiz gömməyə fitva çıxar (19, 4).

Bununla belə Həsən Görəmin şeirində xoşbəxt bir aləmdən, azad bir xalqdan, bir sözlə, şairin xalqı üçün arzu-diləyindən bəhs olunur:

Gördüm orada xəlqi bütün zövqü-səfadə,
Bir kimsə o millətdə əzilməzdi kədərdə...
Zülmü kimə sordum nə qədər, bilmədi kimsə,
Bildim orada yox çalışan, qaliba, şərdə.
Biz də olalım iştə o millət kimi ciddi,
Ta düşməyəlim qəhri-səfalətlərə bir də... (19, 4)

Bəzi qəzəllərdə öyüd-nəsihət, ədalətə, xeyirxahlığa dəvət, mal-dövlət toplayan varlıları tənqid, insan ləyaqətini, sədaqətini tərif əsas yer tutur.

Tədqiqatçı Ə. Bəndəroğlu bu növ şeirə münasibətdə yazır: “Divan şeirində ən fazla yazınsal sanatlarda hünər göstərməyi, xalqın günlük yaşamında qonuşmadığı dildən ayrı, üçüzlü ərəbcə, farsca və türkməncə bir dilin ədəbiyyatda yayılması məqsədi daşıyırdı” (75, 13).

Türkman şairlərinin bu növ şeirlərində əsasən yardım, taledən, dünyadan şikayətlər, ələm və iztirab duyğuları hakim olsa da onlar öz yaratdıqları əsərlərdə milli, bəşəri məsələlərə toxunur, insanlıq, qardaşlıq, yurdsevərlik, birlik və s. kimi yüksək hissləri dilə gətirirlər. Bu baxımdan klassik şeirin qa-baqcıl nümayəndələ-rindən olan Məhəmməd Sadiqin “Kərkük” qəzəli diqqəti cəlb edir:

...Göruncə qəmli-qəmli göz önündə qupquru çayın
Gözümdən yaş axar, yaşlar dönər al qanə, ey Kərkük.
Sənin bu şanlı yurdunda axarkən su kimi altun
Nədən oldu əhalin dərbədər hər yanə, ey Kərkük.

Yazıq, gülzar iqbalın ayaq altında çeynəndi,
Bu halın çox dərin təsir verər insanə, ey Kərkük... (115, 34)

Yeni nəsil İraq-türkman şairləri əruzdan daha çox heca vəzninə üstünlük verirlər. Onlar bununla bağlı müxtəlif səbəblər göstəriirlər. Şair Xeyrullah Kazım bunun səbəbini belə izah edir: “İnsan əruz ilə şeir yazarkən qəlibləri doldurmaq üçün lüzumsuz və boş kəlmələr qullanmaya baş vurur” (19, 4). Təbii ki, bu günün şairi üçün əruz ilə yazmaq çətindir. Əruzla Nəsiminin, Füzulinin möhtəşəm beytləri qədər kamil əsərlər yaratmaq müşkül məsələdir. Digər tərəfdən, şeirdə tələb olunan dilin saflığı, sadəliyi və səlisliyini əruzda tapmaq asan deyil. İraq-türkman şeirində qəzəldən başqa qəsidə, təxmis, mərsiyə (ağıt), mədhiyyə və s. şeir növləri də yayılmışdır. 70-ci illərdən sonrakı nəsil şairlər arasında bu növ şeir yazmağa davam edənlər Rza Çolaqoğlu, Üryan Vəli Dəmirçi, Sabah Gözlü, Əşrəf Dağlı, Fəllah Məhəbbət oğlu, Musa Coşğun və Ədib Əskərdir.

İraq-türkman ədəbiyyatında divan şeiri XX əsrin 50-ci illərində öz hakim mövqeyini saxlamışdır. Ədəbiyyat tənqidçisi Mustafa Rejioğlu “Şeir toplumun olmalı” adlı məqaləsində bununla bağlı yazır: “Kökü xaricə bağlı olan bu tərz ədəbiyyat nə xalqla maraqlandı, nə də xalqın səsini bəyan etdi... Saray və onun sahiblərinə xidmət edən divan ədəbiyyatı xalqın acı dolu həyatından çox uzaqdır. Nə xalqın dilinə, nə də onun mənəviyyatına yaxın olan bu ədəbiyyat böyük filosof və şair Şihabəddinin də dediyi kimi, ədəbiyyat tarixində süslü türbələrə dəfn edilmişdir” (138, 38-39). Gənc nəsil tərəfindən heç də tutulmayan klassik şeirin yerini elə onların bir cığır olaraq açdıqları yeni şeir tutmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qəzəl yazan İraq-türkman şairləri eyni zamanda gözəl qoşmalar da yazırlar, onların çoxu əruz vəzni ilə bərabər heca ilə, bəzən hətta sərbəst vəznədə də əsərlər yaradırlar. Qoşma yazan şairlərdən Əsəd Naib,

Tofiq Cəlal Orxan, Mustafa Gökqaya, Rəşid Əli Daquqlu, İzzəddin Abdü Bayatlı, İsmayıl Sərttürkmən, Naseh Bəzirgan, Məhəmməd İzzət Xəttat, Hüseyn Əli Mübarək, Əli Mərufoğlu, Fələkoğlu və başqalarını göstərmək olar. Bu şairlərin çoxu xalq ədəbiyyatından qidalanır, xoyratlar toplayır və özləri də xoyrat sayağı bayatılar yazırlar.

El ədəbiyyatına bağlı olan şairlərin şeirlərində xalq üslubuna yaxınlıq, sadəlik, xalq yumoru qüvvətli və qüvvətli. Burada Naseh Bəzirganın “Könlümün istəyi” şeirini göstərmək olar:

Bu duman atəş istər, Yatmış oyanmaq istər,
Kölgə bir günəş istər. Dərdə dayanmaq istər;
İnsanlar barış sevr, Hürriyyətə varmaqçın
Yırtıcı savaş istər. Qana boyanmaq istər (19, 4).

Bu şeirdə xalq poeziyasının qüvvətli təsiri hiss olunur. Bu dövrdə klassik şeirə qarşı qoyulan və milli şeir olaraq dəyərləndirilərək İraq-türkmən ədəbiyyatında öztürkcənin qələbəsinə meydan açan heca şeiri hakim mövqə səviyyəsinə yönəldildi.

Ə. Bəndəroğlu yeni şeiri belə təqdim edir: “Heca ölçüsüylə şeirlərini yazan şairlərimiz əski klassik divan şeirinin büsbütün tərsi sayılan bir yönəmə baş vurdular. Şairlərimiz, heca şeiriylə, xalqın ruhunu oqşayan, xalqa daha fazla bağlanmayı, xalqın acı və sevinciylə maraqlanmağı bacardılar. Bunlar götürdükləri bu düz yol, əski divan şeirinin imperatorluğunu çökdürmək üçün bir başlanğıc nöqtəsi olaraq tarixə düşdü. Şairlərimizin kimiləri, bu cür şeirləriylə, çağdaşlıq bayrağını taşıyaraq, İraq türkmən şeirinin parlaq gələcəgi üçün sarsılmaz təməl və dayanaqlar qoydular. Yaşamın çeşitli mövzularında, şeirlərini ölümsüz dilimizdə və dilimizin gözəl heca ölçüsü ilə yazdılar. Xalqa səslənən, heca şeiriylə İraq türkmən şeirinin yeni dönüm nöqtəsi müəyyənleşdi” (74, 15-16).

Tədqiqatçı Dr. Fazil Mehdi Bayat da mövzuya belə münasibət bildirmişdir: “Bu şeirimiz həqiqətən də gənclik şeiridir

və ya elə sayılmalıdır. Bu şeirə türkman milli şeiri adını vermək bəlkə də daha doğru olardı. Çünki türkman şeiri məhz bu növ şeirlə ilk dəfə olaraq xalqımızla maraqlanmış, xalqın dərdlərini, cəmiyyətin arzu və istəklərini dilə gətirməklə yanaşı, heç də bizə uymayan o ağır və yad sayılan divan ədəbiyyatına da son vermək üçün bir zəmin hazırlamış, getdikcə yayılaraq onun yerini də ala bilmişdir” (63, 179). İti addımlarla inkişaf yolunu tutmağa başlayan İraq-türkman ədəbiyyatında heca şeirinin yaranması zərurətini bir çox səbəblərlə, o cümlədən divan şeirinin artıq dövrün tələblərinə cavab verməməsi və xalqın ruhunu oxşamaması, mədəni dirçəlişin meydana gəlməsi, istər qərb, istərsə də türk ədəbiyyatlarında olan cərəyanlarla tanışlıq, 50-ci illərin sonunda cümhuriyyətin elanı ilə mətbuat orqanlarının xalqa yaxınlaşması, ana dilinə üstünlük verməsi və beləliklə də öz-türkcənin qələbə qazanması və digər səbəblərlə izah etmək olar.

Yeni şeirdə klassik şeirə qarşı çıxılır, ilk növbədə mövzu birliyi qorunurdu. Türkman şairləri şeirlərində içdən gələn duyğuları coşğun və təsirli bir dillə, çevik bir üslubla, bol təşbihlərlə, gözəl ahənglə çatdırır və oxucunun yaddaşında dərin izlər buraxırdılar. Bu baxımdan Nəsrin Ərbilin “Həyat bəstəsi” şeiri maraq doğurur:

Əriyib axşama qarışarkən gün,
Dura bilərsənmi həp öylə gülgün?
Həyat bağçasından bir gül daha dər
Bitmədən son dəmi bu fani ömrün (63, 185).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ədəbiyyatın inkişaf etdirilməsi məqsədilə yazılan əsərlərin qıt olması səbəbindən İraq-türkman ədəbiyyatçıları Türkiyə və Azərbaycan şairlərinin nəşr olunmuş əsərlərini oxuyaraq və ya gizli ədəbiyyatından yararlanaraq onların təsirində qalmışlar. Beləliklə, onlar ədəbiyyat axımına yeni bir forma qazandırmağa çalışmış, çağdaş ədəbiyyat və çağdaş mədəniyyətə yeniliklər gətirmişlər.

Bir çox şairlər klassik əruz ölçülərindən imtina edərək heca ölçüsünə başlamış, bəzi şairlər isə sərbəst vəznə üstünlük versələr də yaradıcılıqlarında heca vəzninə də müraciət etmişlər. Akademik Həmid Araslının da qeyd etdiyi kimi, müasir İraq-türkman ədəbiyyatı əsasən Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatından təsirlənmişdir. Onlarla müqayisədə ərəb ədəbiyyatının təsiri çox az olmuşdur. Həqiqətən bu təsir İraq-türkman şairlərinin yaradıcılığında özünü bariz şəkildə göstərir.

Yeni şeiri Sərvəti-fünun şeirləri ilə müqayisə edən Dr. Fazil Mehdi Bayat yazır: “Sərvəti-fünunçular ərəbcə, farsca kəlmələrlə qaydalardan artıqlaması ilə faydalanmış, bu üzdən xalqa deyil, xoşbəxt azlığa müraciət etmişlər. Amma qapalı olsa da belə cəmiyyətin problemlərinə yer vermişlər. Yeni şeirimiz isə öz dilimizə bağlı olmaqla bütün yad söz və kəlmələrə yer verməmiş, dilimizin öz qaydalarına bağlı olmuşdur. Bu səbəbdən də Sərvəti-fünun şeirinin əksinə xalqımızın ən geniş kütlələrinə xitab etmiş, cəmiyyəti düşündürən məsələlərə həm qapalı, həm də açıq şəkildə toxunmuşdur. Buna görədir ki, yeni şeirimiz klassik şeirimizə qarşı qoyularaq cəmiyyət tərəfindən dəstəklənmiş, get-gedə onun yerini işğal etmişdir” (63, 223).

Yeni lirik şeirlər, demək olar ki, bütün türkman şairləri tərəfindən yazılmışdır. Əhatə etdiyi mövzu rəngarəngliyinə görə lirik şeir yazan şairləri belə ayırmaq olar: Bəsim Dəmirçi, Məhəmmədəli Əhməd Bayatlı, İzzəddin Abdü Bayatlı - ələm və izzət, Mustafa Kamal Əhməd - ümid və təsəlli, Sabir Mərdan, Sabir Dəmirçi, Salah Nevrəs qürbət və yalnızlıq motivləri ilə zəngin şeir müəllifləri kimi tanınmışlar.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, İraq-türkman ədəbiyyatında divan şeirindən çox öncələr heca vəznində yaranan örnəklər mövcud olmuşdur. “Bu şeirin ölçüsü barmaqla sayılır. İslamiyyətdən öncə türk şeirində gözə çarpan dördlüklərin çoxu heca ölçüsündədir. Bu şeir xalqın iç dünyasını özünəməx-

sus tərzdə əks etdirən bir şeir növüdür. Ölçüsü (7, 8, 10, 11, 12, 14) yəni barmaq ölçüsü ilə sözlər hecalanır. Bu ölçü bizə Orxun-Yenisey abidələrindən, Dədə Qorqud dastanlarından tanışdır. Yunus İmrə, Əhməd Yəsəvi və Xətai kimi şairlərin şeirləri heca ilə yazılmışdır. Dolayısı ilə bu şeir bizim milli vəznimiz sayılır” (100, 39-41).

İraq-türkman ədəbiyyatında 50-ci illərdən sonra heca vəznində yazan şairlərin sırası daha da genişlənmişdir. İzzəddin Abdi Bayatlı, Əbdüllətif Bəndəroğlu, Əbdüləziz Səmin, Rəcəb Həsən, Əsəd Ərbil, Məhəmməd Ömər Hənzəli, Hisam Həsərət, Məhəmməd Abdulla Kərküklünün yaradıcılığında bunu aşkar görmək mümkündür. Bu gün belə şairlər arasında heca vəznli şeirə müraciət edənlərin sayı çoxdur: Seyfəddin Biravçı, Şəmsəddin Kuzəçi, Sami Tütünçü, Salah Bəhlul, Saidoğlu və başqaları heca vəznində şeirlər yazırlar. Bu növ şeirin üstünlüyü musiqili, melodik olmasıdır ki, ağızdan-ağıza, qulaqdan qulağa, ürəkdən-ürəyə yol taparaq duyğuları dilə gətirir. “Bu milli ölçünün köməyi ilə şairlərimiz təmiz bir dildə şeir yazmağa başladılar”. Bu növ şeirin geniş yayılması divan şeirinin ədəbiyyat tarixində yerini güzəştə getməli olduğunu göstərdi. Çünki heca vəznində yazılan bu şeir “dilnin gözəlliyini, İraq türkmanları arasında yayılmış şivələrin özəlliyini əks etdirən bir dönüm nöqtəsi sayılır”.

Çağdaş dünya ədəbiyyatında geniş yayılmış sərbəst şeir İraq-türkman ədəbiyyatında, xüsusilə çağdaş türkman şeirində əhəmiyyətli yer tutur. Qeyd etməyə dəyər ki, bu növ şeirlə yeni türkman şeiri dünya şeir karvanından geri qalmamağa çalışmışdır. Görkəmli tədqiqatçı Ə. Bəndəroğlunun da qeyd etdiyi kimi, sərbəst vəznin gətirdiyi yeniliklərlə çağdaş türkman şeiri canlılıq (biçim, içdənlik, düşüncə, rəmz və ideya) baxımından digər xalqların ortay a atdıqları şeir örnəkləri ilə at oynatmağı ən gözəl bir biçimdə göstərə bilmişdir (75, 17). Sərbəst şeir

çağdaşlıq və yenilik karvanına qatılan yeni bir şeir növüdür. Yeni texnologiyanın sürətli inkişafı ilə çağımızın yeni cərəyanlarını bir yola yönəldən şeirdir. Bu şeir növü bütün ağırlıq və yükləri çiyindən atıb özünə geniş imkanlar qazandırmış və insanın dərin duyğularını daha azad və müstəqil şəkildə tərənnüm edərək ümid və inam dolu sabahlara müjdəçi olmuşdur.

Ümumiyyətlə bu şeir növü XIX əsrin 50-ci illərindən etibarən diqqəti cəlb etməyə başlamışdır. Ərəb ədəbiyyatında 1947-ci ildən, Türkiyə ədəbiyyatında 1920-ci illərdən etibarən, xüsusilə Nazim Hikmətin yaradıcılığı ilə müşahidə olunmağa başladı. 1940-cı illərdən sonra bu şeir növü Türkiyə ədəbiyyatında “Qəribçilər” kimi tanınan ədəbi cərəyanın əsasən üç təmsilçisi olan Orxan Vəli, Melih Cevdet və Oktay Rifat tərəfindən inkişaf etdirilərək geniş yayılmışdır.

İraq-türkman ədəbiyyatında geniş yer tutan sərbəst şeirin keçdiyi yol uzun bir tarixə malik olmasa da, hamar da olmamışdır. Bu şeir istər-istəməz Avropa ədəbiyyatından Şərqi ədəbiyyatına sızmışdır. İraq-türkman şairləri sərbəst şeirə ötən əsrin 50-ci illərinin II yarısından etibarən müraciət etmişlər. Qaynaqlara söykənərək deyə bilərik ki, İraq-türkman ədəbiyyatında sərbəst şeirin yaranma və yayılma dönməsi XX əsrin 50-ci illərinin sonundan 60-cı illərinin sonunadək olan bir dövrü əhatə edir (129, 22). Bəzi qaynaqlar isə İraq-türkman sərbəst şeirinin ilk nümunələrinin daha öncələr yazılmasına dair bilgiler verməkdədir. İraq-türkman ədəbiyyatında ilk sərbəstçi şeir müəllifinin kimliyi ilə bağlı ədəbiyyatşünas alimlər arasında fikir ayrılığı özünü göstərir (194, 67). İraq-türkman ədəbiyyatında sərbəst nəzm termininə ilk dəfə 1911-ci ildən İraqda türkcə nəşr olunan “Havadis” qəzetinin 1 noyabr 1916-cı il sayısında yayımlanmış “Həyat” adlı şeirin başlığında rast gəlinir (162, 18). Deməli, həmin şeirin müəllifi kərküklü şair Əziz Sami İraq-türkman ədəbiyyatında sərbəst şeirin ilk yara-

dıcısıdır. Əziz Sami 1900-cü ildə Kərkükdə doğulmuş, 1914-cü ildə Bağdad müəllimlər məktəbinə daxil olmuş, 1918-ci ildə Türkiyəyə getmiş, 1925-ci ildə İraqa dönən şair Milli Maarif Nazirliyində, 1938-ci ildə Kərkükün milli maarif müdiri işləmiş, 1985-ci ildə Bağdadda vəfat etmişdir.

Ə. Bəndəroğlu sərbəst şeirin ilk nümunəsinin ötən əsrin 50-ci illərinin əvvəlində göründüyünü qeyd edir (75, 16). Lakin başqa tədqiqatçılar bu mövzu ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. Bəziləri ilk sərbəst şeirin 1938-1939-cu illərdə nəşr olunduğunu göstərir. Naməlum şairin “Baba Gurgur” adlı şeirinin 1959-cu ildə Bəşir qəzetinin 16-cı sayında nəşr olunduğu da qeyd edilir (177, 55). Bəzi müəlliflər 1954-cü ildə Kərkükdə yayımlanan “Afaq” qəzetində İnayət Rəfiq xanımın “Qəlbim” adlı şeirinin nəşr olunduğunu göstərir (185, 55). Şair iddia edir ki, həmin şeiri 1935-ci ildə Kərkükdə yayımlanan “İləri” qəzetinə göndərmişsə də, nəşr olunmamışdır. Sonra 1950-ci ildə Ə. Bəndəroğlu “Bəkləyiş” şeirini, 1953-cü ildə isə Əbdülxaliq Bayatlı “Kərkükə özlem” adlı sərbəst şeirini yazmış, lakin heç bir şeir dərc olunmamışdır (194, 20). Tədqiqatçı Hani Sahibin fikrincə, İraq türkman poeziyasındakı ilk sərbəst şeirlər bunlar deyil. Çünki bu şeirlər sərbəst şeirin qaydalarını düzgün əks etdirmir. Onun fikrincə, 50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəllərində yazılan sərbəst şeirlər bu janrın ilk nümunələri hesab olunmalıdır (194, 22). Dr. Fazil Mehdi Bayat da bu fikirdədir.

Ötən əsrin 50-ci illərinin ortalarından başlayaraq yayımlanmış mətbu orqanlarda ardıcıl olaraq İzzəddin Abdü Bayatlı, Həsən İzzət Çardağlı, Əbdülxaliq Bayatlı, Əbdüllətif Bəndəroğlu, Nəsrin Ərbil və başqalarının sərbəst vəznə yazılmış şeirləri yer alırdı. Bu dövrün qabaqcıl sərbəstçiləri arasında həmçinin Səad Ərbil, Nəcməddin Əsin, Bəhaüddin Salihin də adları yer alırdı. 60-cı illərdən sonra sərbəst şeir axımına qo-

şulanların sayı daha da çoxalmışdır. Əta Bəzircan, Kənan Sə-
id, Erşat Hürmüzlü, Nihad Ağqoyunlu, Qəhtan Hürmüzlü,
Hüseyn Əli Mübarək, Xeyrullah Kazım, Haşim Rəşad Ağsu,
Salah Nevrəs və başqaları sərbəst vəzndə gözəl şeir nümunə-
ləri yaradan şairlərdir.

Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, İraq-türk-
man ədəbiyyatında sərbəst şeirin yaranması və yayılmasında
ərəb ədəbiyyatı ilə müqayisədə Türkiyə ədəbiyyatı, o dövr
ədəbi mühiti ən mühüm amil olmuşdur. İraq-türkman şairləri-
nin Türkiyə ilə birbaşa və dolayı şəkildə qurduqları ədəbi əla-
qələr sərbəst şeirin İraq-türkman ədəbi mühitində geniş vüsət
tapmasına güclü təsir göstərmişdir. Bəlkə elə buna görədir ki,
XX əsrin əsasən 50-ci illərindən etibarən İraq-türkman ədəbi
dilinin normasında artıq Türkiyə türkcəsinə geniş yer verilmə-
yə başlandı və bu proses daha da sürətlənərək Türkiyə türkcə-
sinin hakimiyyətini möhkəmləndirdi.

Sərbəst şeir İraq-türkman ədəbiyyatında bəzi tənqidçi
və tədqiqatçıların qarşıdurmalarına baxmayaraq inkişaf etdi-
rilmişdir. Bu qarşıdurmalar nəticəsində sərbəst şeir ilkin for-
madan çox zəif olmuş və bəzən öz fəaliyyətini tamamilə da-
yandırmışdır. Belə qarşıdurma cəbhəsində ilk olaraq görkəmli
İraq-türkman tədqiqatçısı Əta Tərzibaşının adı gəlir. “Yeni şe-
ir üzərinə” məqaləsində tədqiqatçı belə şeiri “özbaşına şeir”,
“saçma şeir” adlandıraraq şairləri belə şeir yazmaqdan vaz
keçməyə, ahəngli heca vəzni ilə yazmağa çağırmış, bu şeiri
şeir yox, söz kimi dəyərləndirmişdir: “Bu sözlər arasında gö-
zəl parçalar bulunmaqla bərabər hamısına birdən nəsr demək
asan olmadığı kimi şeir demək də haqsızlıq olar. Bir-birinə
bağladığımız misraları keçmiş halına gətirməyə çalışsanız bo-
şuna yorulacağınızı anlarsınız! Halbuki ahəngli bir şeirin bü-
tün misraları asanlıqla ayırd olunur. Bu baxımdan gənc şairlə-
rimiz fitri istedadlarını, bizə qalırsa, ahəngli heca vəzni ilə sı-

namalıdırlar. O zaman Tanrı vergisi sayılan şeirdəki qüdrət və əzəmət özü-özlüyündə bəlli olar” (156, 36). Əta Tərzibaşı bu sözlərlə kifayətlənməmiş, sərbəst şeirin həqiqi şeirin əksinə önəmsiz bir iş olduğunu, fitri istedadla malik olmayan ziyalılar tərəfindən asanlıqla bacarıldığını, onda heç bir yeniliyin görülmədiyini, ağlasığmaz sözlər olduğundan ona sərf olunan əməyə təəssüfləndiyini qeyd etmişdir. Tədqiqatçı bu barədə fikirlərini qəti şəkildə belə tamamlayır: “Sərbəst şeiri yeni və hər yeniyi yaxşı sananlar yanılırlar. Bəzən ən yeni söz ən qədim olandır. Sərbəst şeirlər də, bildiyimizə görə, şeirin ən ibtidai çeşidi sayılır. Dünya həmişə yeniliyə getməkdəysə də biz bu şeir növünə heç cür yeni deyə bilməyəcəyik. Bu, olsa-olsa ancaq geriyyə dönüşün bir ifadəsidir. Bəli, sərbəst şeir yeni görülməklə bərabər qədimliyi tarixcə sabitdir. Qeyd etmək istəyirəm ki, türk ədəbiyyatı tarixində rast gəldiyimiz ibtidai şeir növləri bunun önəmli bir sübutudur” (156, 37).

Bu şeiri dəstəkləyən gənc qələmlər isə geriyyə dönüşün gələcəklə bağlı olmadığı fikrini irəli sürüdürlər. Bu münasibətlə dövrün gənc şairlərindən biri Salah Nevrəs “Əski və yeni şeir” məqaləsində: “Bizlər qosqoca bir millətiz həm də çox zəngin və təmiz dilimiz vardır. Kəndi dilimiz dururkən yabançı dillərin diləncisi olmaq ünümüzə yaqışırımı əcəba?” deyir və əruz vəznində yazan şairlərə işarə ilə davam edir: “Onlar ayrı bir dövrdə və ayrı təsirlər altında yaşadılar. Bizim dövrümüz başqa və yaşadığımız zaman da bambaşqadır. Böyləcə, əskilərin qullandıqları, bizim olmayan qəliblərdən yalnız yeni şeir ilə qurtara biliriz” (136, 10).

İraq-türkman sərbəst şeirinin milliləşməsi və inkişafında öndərlik edənlərdən, ədəbiyyatda bu vəznə yaşamaq hüququ qazandıranlardan biri Əbdüllətif Bəndəroğlu da bu fikrə qarşı çıxanlar arasında idi. Sərbəst şeirin meydana gəlməsini, o cümlədən onun İraq-türkman ədəbiyyatında yaranmasını Ə. Bəndə-

roğlu cəmiyyətdə baş verən ictimai, texniki və iqtisadi dəyişikliklərlə - inkişaf əlaqələndirirdi. Şairə görə, ictimai fikrin, habelə ədəbiyyat və incəsənətin inkişafı forma və məzmunun yeniləşməsi iqtisadi, texniki inkişafın nəticəsidir. Doğrudur, iqtisadi tərəqqinin, texnikanın ictimai fikrin, habelə demokratik ideyaların yaranmasında müəyyən rol vardır. Lakin eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, bu, yeganə amil deyil. Çünki bəzən ən mütərəqqi inqilabi hərəkət texnika baxımından yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə deyil, adi iqtisadi inkişaf səviyyəsinə çatmış ölkələrdə də baş verə bilər. Hər cür yenilik zaman və şəraitin ehtiyacından doğulduğu kimi, Ə. Bəndəroğlunun fikrincə, yeni şeir də həmin dövrdə ictimai şəraitin tələbi idi.

“Sənətkar gərək nəzərdə saxlasın ki, o, xalq üçündür” fikrini əsas tutan Ə. Bəndəroğlu azad şeirin yaranma məqsədi, onun vəznı, ahəngi, oxunma qaydaları haqqında nəhayət ki, belə bir nəticəyə gəlir: “Müasir İraq-türkman şeirində yaranmış sərbəst şeir ictimai-həyati ehtiyacları bəyan etmək üçündür. Ona görə də azad şeir adi danışq tərzində oxunmalıdır” (75, 20). Ə. Bəndəroğlu sərbəst vəznli şeir formasının fikrin ifadəsi üçün şairin qarşısında geniş imkanlar açdığını irəli sürür. Bütün yaradıcılığı boyu zəhmətkeş insanların qüdrətini, nasırlı-qabarlı əllərin günəşə doğru gedən yollarını, ürəklərində insan məhəbbəti daşıyanları, ulu millətinin zəngin tarixini, torpağının bərəkətini, soydaşlarının vətənsəvərliyini tərənnüm edən Ə. Bəndəroğlunun bir çox şeirləri sərbəst vəznin gözəl nümunələri sayıla bilər. Şairin “Öz dilim” şeiri bu baxımdan diqqəti cəlb edir:

Sən hər şeydən
Fərqlisən.
Sən anamızın südündəki
Bəyazlıqsan.
Sən

Göylərdən,
Torpaqdan,
Sudan
Daha parlaqsan.
Sən varlığımızsan,
Biz də səninlə varıq (18, 74).

Müasir İraq-türkman ədəbiyyatının 1950-1970-ci illər inkişaf dövrünü araşdıran Dr. Fazil Mehdi Bayat bu vəzndə şeirin ilk nümunələrinin 1958-1959-cu illərdə Əbdülxaliq Bayatlı tərəfindən yaradılaraq “Bəşir” qəzetində işıq üzü gördüyünü qeyd edirsə, tədqiqatçı Dr. Faruq Faiq Köprülü Ə. Bəndəroğlunu bu növ şeirin ilk cığırdaşı hesab edir. Ümumiyyətlə, bu şeirin ilk yaradıcıları Əbdülxaliq Bayatlı, Əbdüllətif Bəndəroğlu, Nəsrin Ərbil və Salah Nevrəsdir.

Öz qiymətli şeirləri ilə xalqın rəğbətini qazanmış Əbdülxaliq Bayatlının “Böyük eşq” şeiri, fikrimizcə, XX əsr İraq-türkman ədəbiyyatında sərbəst vəzndə yazılmış ən gözəl nümunələrdən biri sayıla bilər:

Eşqlər var,
İnsanı dənizə bağlar,
İnsanı
dağlar.
Eşqlər var,
Yanə-yanə
İnsanı
İnsana bağlar.
Eşqlər var
Zəhərdən acı
Amma baş tacı.
Eşqlər var çeşid-çəşid,
Eşqlər bir-birinə olamaz eşid.
Eşqlərin kimisi böyük

Kimisi kiçik.
Amma Kerkükün eşqi
Həpsindən böyük (109, 37).

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, İraq-türkman ədəbiyyatında sərbəst şeirin ilk yaradıcılarından biri olan Nəsrin Ərbil yaratdığı gözəl nümunələrlə Əta Tərzibaşının qərəzli və mü-rəkkəb fikrini dəyişdirməyi bacarmış, bu vəzndə yazdığı bir əsərin onun tərəfindən “şah əsər” adlandırılmasına nail ola bilməmişdir: “...“Bir yarpaq düşəcək” şeiri bilməm xoşuma gəl-diyindənmi, yoxsa gerçəkdən bir şah əsər olduğundandır ki, ilk ən maraqlı şeir fikri oyadır!” (64, 223).

İraq-türkman ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələ-rindən biri vətənpərvər şair Nəsrin Ərbilin “Kimliyim” şeiri onun digər əsərləri kimi sərbəst vəzndə yazılmış ən gözəl nü-munələrdəndir:

Doğum tarixim
Atamın əlinə qandal taxılan gün
Adım
Sönməz Atəş.
Milliyyətim
Onur verir.
Doğum yerim
Hər ananın özəndiyi yer.
Dilim
Atalarımın dili.
Yar deyər, oğul deyər, bacı deyər
Tükənməz xoyratının səsi.
Könül
Dost görür hər kəsi.
Aşım ana südü kimi
Arı bir qaynaqdan.
Əlbisəm bayraqdan.

Yuvam isti ana qucağı.
Ninniyəm öksüz qulaqlarda.
Qardaşım, yoldaşım, evliya dağım,
Əl-ələ ver, qarşıma çıx.
Qollarım hər dosta açıq.
Mən bacın, mən dilin, mən ananam,
İliklərimə qədər vətənəm (94, 88).

1970-1980-ci illərdən sonra İraq-türkman şeirində sərbəst vəznə üstünlük verənlərin sayı daha da çoxalmışdır. Bu şairlər doğma ana dilinin zənginliyindən doğru-dürüst şəkildə faydalanaraq məzmun və ideyanı yeni poetik formalar daxilində ifadə etməyə başlamışlar. Əsas qayə və məqsədi xalqın milli-mənəvi dəyərlərini, qədim tarixini, zəngin dili, mədəniyyətini qoruyub gələcək nəsillərə çatdırmaq olan belə vətənpərvər şairlər əsərlərində daha çox bu istiqaməti əsas götürmüşlər. Nüsrət Mərdan, Sübhü Salt, Həmzə Hamamçı, Məhəmməd Ömər Qazançı, Rəmzi Çavuş, Cəlal Polat, Mustafa Ziyai, Kamal Süleyman, Hani Sahib, Qədriyə Ziyai, daha sonralar Cəvdət Qazioğlu, Firdevs Kərküklü, Yalçın Bəlluoğlu, Əhməd Kərküklü, Qərə Vahab, Şəmsəddin Kuzəçi və başqaları daha çox sərbəst vəzndə yazdıqları şeir nümunələri ilə tanınmış, çağdaş İraq-türkman ədəbiyyatının inkişafına öz töhfələrini vermişlər.

İraq-türkman ədəbiyyatı XX əsrdə İraqda baş verən siyasi-ictimai proseslərin fonunda daha gərgin, eyni zamanda zəngin və çoxşaxəli yaradıcılıq yolu keçmişdir. Əsrin ilk rübündə, demək olar ki, bütün İraq-türkman ədəbiyyatçıları mətbuatla bilavasitə bağlı idilər. Mətbuatın tarixinə qısaca nəzər saldıqda isə bu sahənin nə qədər zəngin olması ilə yanaşı, həm də çox keşməkeşli həyat yolu keçdiyi məlum olur (36, 55).

II FƏSİL

İRAQ-TÜRKMAN FOLKLORU VƏ ONUN YAZILI ƏDƏBİYYATA TƏSİRİ

2.1. İraq-türkman ədəbiyyatında xalq şeiri janrları

Çağdaş dövrümüzdə İraq-türkman ədəbiyyatında müxtəlif klassik və yeni ədəbi istiqamətlər arasında xalq şeirinin çeşidli şəkillərində qələmini sınayan istər yaşlı, istərsə də yeni nəslin nümayəndələri çoxdur.

Əsrlər boyu yeni çalarlarla zənginləşdirilən və İraq türkmanları arasında təqdirə qarşılanan xalq şeiri çox qədim dövrlərdən başlayaraq saz aləti ilə oxunan türkülər, aşiqanə şeirlərdir. Əsasən aşıqlar tərəfindən dastanlar şəklində yaradılan bu şeirlər vaxtilə Ramazan gecələrində qəhvəxanalarda oxunardı. Zaman keçdikcə bu növ şeirin qavramı da dəyişmişdir. Tədqiqatçı F.F. Köprülü bu barədə yazır: “Bu da xalq arasından yetişən şairlərin şeiridir. Onu da qeyd etmək istəyirik ki, bizdə bir xalq şeiri də vardır. İslam mədəniyyətinin təsiri altında yaradılmışdır, bu da divan şeiri ilə xalq şeirinin arasında doğan təsəvvüf-təkkə şeiridir” (100, 40). Türkiyəli tədqiqatçı Nihad Sami Banarlı bu mövzuyla bağlı yazır: “Əsrin təkkə ədəbiyyatı, getdikcə çoxalan təkkələrdən Türk musiqisiylə ahəngli, coşqulu və rəqsli ilahilərin yayıldığı bir hava içində yayılmışdır” (68,201).

Qeyd etmək lazımdır ki, XII əsrdən etibarən “Türküstandan Azərbaycana və Kiçik Asiyaya yayılaraq” genişlənmiş “bu ədəbiyyatı yaradan sufi və şeyxlərin artıq həmin dövrdə çoxlu ribat və zaviyələrinin olması” haqqında bir çox mənbələrdə məlumatlar vardır(200, 225; 47, 50).

İraq-türkman folklorunda aşiq şeir sənəti haqqında ilk dəfə geniş məlumat verən və bu nümunələrin toplanıb nəşr etdirilməsi işinə təkən verən görkəmli tədqiqatçı Əta Tərzibaşı

olmuşdur. Tarixən İraq türkmanları arasında dastan ifaçılığı sənəti geniş yayılmışdır. Sazla çalılıb oxuyan aşığılar vaxtilə çayxanalarda, evlərdə müxtəlif hadisələrlə bağlı məclislər qurur, dastanlar söyləyərdilər. Azərbaycan aşığı yaradıcılığı ənənəsindən bizə məlumdur ki, dastan söyləmə daha çox el şənliklərində, toy mərasimində həyata keçirilirdi. İraq türkmanları arasında da çox tanınan, sevilən aşığılar olmuşdur. Kərküklü Aşığı Abbas, Daquq bölgəsinə bağlı İmam Zeynalabdin kəndindən olan Xəlil Əhməd, Kor Abış kimi məşhur aşığılar belələrindəndir. Xalq arasında belə bir deyimə görə, vaxtilə Tuzxurmatulu Saqı adlı çox məşhur bir aşığı Qaytağ bağçasında saz çalılıb şeirlərini tərənnüm edərkən bülbüllər ağaclara qonar, yerə enərmiş (165, 417). “Koroğlu” kimi qəhrəmanlıq, “Leyli və Məcnun”, “Yusif və Züleyxa”, “Əsli və Kərəm”, “Fərhad və Şirin” kimi məhəbbət dastanları tarixən İraq türkman folklorunda geniş yayılmış olması ilə (9, 37) türkman xalqına çox yaxşı tanışdır. Bu dastanlardan İraq türkmanları arasında, xüsusilə qadın məclislərində daha çox yayılaraq seviləni, şübhəsiz ki, “Arzu-Qəmbər” məhəbbət dastanıdır.

İraq türkmanları arasında vaxtilə çox tanınmış aşığılardan biri XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış Aşığı Rzadır (1867-1955). Aşığın “Aşığına” rədifli qoşması təsəvvüf-təkkə şeiri ənənəsinə bağlı olması ilə diqqəti cəlb edir:

Saqı, bir mey süz canan aşığına,
Ərənlər məclisi ərkan aşığına.
Birliklə olunub mürşidlər, pirlər,
Canbəcəan olan ixvan aşığına.

İbrahimə atəş qoy, gülzar olsun,
İsmayılə enən qurban aşığına.
Bizi məst eylə bir təsəlliylə,
Könül taxtıdakı sultan aşığına.

Gözəldir cəmimiz, doldur camı, gəz,
Bu dövrən xoş olsun qurban aşqına.
Başımız kəsilsə, dönməz iqrardan,
Mövlaya ərz eylə peyman aşqına.

Mövlanın quludur Aşiq Rzamız

Canından vaz keçmiş canan aşqına (166, 176).

İraq-türkman şifahi xalq ədəbiyyatında mənzum şeirə aid olan aşiq yaradıcılığı nümunələrinin əksəriyyəti xalqın dilində dolaşaraq müəllifi unudulmuş, bu şəkildə günümüzə gəlib çatmışdır. Görkəmli İraq-türkman tədqiqatçısı Əta Tərzibaşı Kərkükdə yaşamış saz şairlərindən biri olan Aşiq Abbas və onun bir şeiri haqqında da məlumat vermişdir: “Bu xalq şairi Aşığı görüb sazını və səsini dinləyən usta xoyrat çağırçılarımızdan 1864 doğumlu Qalalı Osman Təpləbaşın vaxtilə mənə dediyinə baxılarsa, o, on üç-on dörd yaşlarında olduğu zaman Aşiq Abbas səksən yaşlarında imiş, buna görə onun doğum tarixini m.1800-cü ilə aid edə bilərik” (165, 418). Araşdırıcı Osman Təpləbaş is-tinadən bildirir ki, Aşiq Abbas Kərkükdə Qalanın Ağalığ məhəlləsində yaşayıb, çaldığı sazı yerli ayran qaşığı böyüklüyündə yəni qolun dirsəkdən ovuca qədər uzanan hissəsi boyda olub.

Osman Təpləbaşın verdiyi digər məlumata əsasən, tədqiqatçı Aşiq Abbasın ustadının Tuzxurmatulu Saqi olduğunu göstərir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Tuzxurmatulu Saqi dövrünün çox şöhrət qazanmış aşıqlarından biri olmuşdur. O.Təpləbaşın məlumatından onu da öyrənirik ki, Aşiq Abbas ilə Tuzxurmatulu Saqinin ustad-şeyird münasibətləri sonralar böyük dostluğa çevrilmiş, onlar sənət yolunda birgə addımlamışlar. Əta Tərzibaşı Aşiq Abbasın bir qoşmasını xoyratçı O.Təpləbaşın yaddaşında qalan şəkildə diqqətimizə çatdırır:

Aşağı Zəvədə* Ağa İmam Əhməd,
Yuxarı Zəvədə Xan İmam Məhəmməd.

Sizə sultan deyəllər dünyavü-qiyamət,
İqna bilin bina vurub dayağıdı Kərkükün.

Bir himmət istəsəv bəsimdi bəsim,
İmam Rzayi-Məşhəd qardaşı İmam Qasım.

.....
İqna bilin şölə verub çıraqıdı Kərkükün.

Havışına döşənip üç daşı mərmər,
Sanduqın açanda veri qoxu miskü-ənbər.
Qələdə* yatan Danyar Peyğəmbər*
İqna bilin çəngə vurub aslanıdı Kərkükün.

Kimi bəngə vurub kimi raqiyə,
Kimi al bursəyə, kimi taqiyə,
Yığılın, gedəx Sultan Saqiyə*

İqna bilin şölə verib şənliyidi Kərkükün (158, 37).

Ə.Tərzibaşı Aşiq Abbas ilə eyni dövrdə yaşamış Aşiq Zeynal adlı digər bir saz şairindən də bəhs etmişdir.

Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, aşiq şeiri nümunələri zaman keçdikcə ayrı-ayrı bölgələrə xas yerli motivlərlə çulğasaaraq dəyişmiş, fərqli variantlar meydana çıxmışdır. Aşiq şeirinin dini-mifoloji qatına aid olub güllərin bəhsi ilə daha çox didaktik əhəmiyyət kəsb edən “Nəfəs” adlı digər bir qoşma da bu baxımdan maraqlı doğurur:

Bir gün bəhs eylədi gül ilə lala,
Gül dedi, bu gün dövrən bənimdür.
Sənin nə həddin var, ey miskin lala,
Əmr eyləsəm, bu gün fərman bənimdür.

Lala dedi, lalayam, ləçəkli,
Çevrə yanıv əlvən-əlvən çiçəkli.

Dərdlilərə dərman Loqman göçəkli,
Hazaran dərdlərə dərman bənimdür.

Gül də dedi, bağça mənim, bağ bənim,
Çəkilibdir sol yanımda sağ bənim,
Gecə-gündüz xidmət eylər bağbanım,
Açılan bənövşə, reyhan bənimdür.

Lala dedi, bu gün mənim vaxtımdır,
Dağların sinəsi əlvənd* taxtımdır,
Nə murad istəsəm, imdi vaxtımdır,
Hər kim çıxar isə seyran bənimdür.

Gül də dedi, yatmışıydım, ayıldım,
Ərənlərin məclisində sayıldım,
Əldən-ələ, dildən-dilə yayıldım,
Dillərdə söylənən dastan bənimdür.

Lala deyər, mən lalayam, məstiyəm,
Ol İmam Rzanın qəbri üstüyəm,
Həzrəti Rəsulun kəmərbəstiyəm,
Göydən enən yaşıl Furqan bənimdür.

Gül deyər, mən peyğəmbərin təriyəm,
Əzəldən yoxıydım, ondan bəriyəm.
Ağalar, yəqin bilin, (mən) Heydəriyəm,
Atı Düldül Şahı-Mərdan mənimdir.

Rəsul peyğəmbər der, gəlin, dos olun,
Çıqarın kin-küdurəti hub(ı) olun.
Hüllə donu xirqə girin, post olun,
Sizlərə gələn nöqsan (o da) mənimdir (166, 177).

Aşıq havalarının böyük bir qismi günümüzdə Kərkük mərkəzi xaricində qalan Tovuğ, İmam Zeynalabidin, Mosulun qərbində və ən böyük türkman yurdu olan Tələfər bölgəsinin türkləri arasında yayılmışdır (139, 156).

Türkman xalq ədəbiyyatında aşiq havaları ilə yanaşı kərəm havaları da yer alır. Əksərən müəllifsiz təqdim olunan bu mənzum parçalar bəzən Aşıq Kərəmin adına olan dördlükler arasında nəzərə çarpsa da, daha çox yayıldığı ərazilərdə yerli xüsusiyyətlər kəsb edərək müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdı:

Ay ağalar,

Yarın əfkarınnan, yarın qəminnən
Mənə bir əcayib hal oldu bu gün.
Dərdim bir ikən minə yetdi,
Yandı ağ cigərim, kül oldu bu gün.

Aman Allah,

Durnamın qanadı bir qarış teldən,
Çəkərem qəribliğ, nə gəlir əldən.
Naşı bülbülüydüm, ayrıldım güldən,
Bülbülüm gülümnən dūr* oldu bu gün.

Ay ağalar,

Axdı gözüm yaşı, oldu bir irmağ,
Mənə haram oldu bu yerdə durmağ.
Nə çətin bazardı yardan ayrılmağ,
Gecəmlə gündüzüm zar oldu bu gün.

Ay ağalar,

Aşıq Kərəm der, mən nədəyim,
Dostun elinə xəbər edəyim.
Başım alıb diyar-diyar gedəyim,
Görmədiyim dağlar yol oldu bu gün (166, 178).

Kərəm havalarının ayrı-ayrı nümunələri daha çox Ərbində yaşayan türkmanlar arasında geniş yayılmışdır.

Araşdırıcı Ə.Bəndəroğlu İraq-türkman ədəbiyyatında aparıcı rol oynayan xalq şeirinin əsas qolu olan türkülərin sevgi, təbiət, həsrət, ilahi eşq, acı və sevinc kimi mövzularından bəhs edərək bu növ şeirin bəzi səbəblərdən dolayı xoyrat, mani xaric uzun bir müddət durğunluq dövrü yaşadığını qeyd etmişdi: “XIX yüzildən başlayaraq xalq şeirimiz kimi şəhər, ilçə və köylərimizdə canlanaraq yenidən ortaya çıxmış və XX yüzilin ortalarında gəlişmə nöqtəsinə uluşaraq görkəmli şairlərin yaradıcılığı ilə bəirlənmişdir” (75,18).

Ötən əsrin ortalarında yalnız xoyratlar, manilər və türkülərlə varlığını qoruyan türkman xalq şeiri 1950-ci illərin sonundan etibarən bu ədəbiyyatda yeni bir cığır açmış və bu növ şeirdə inkişaf müşahidə olunmuşdur. Bu dövrdə demək olar ki, bütün xalq şairləri tərəfindən mənzum hekayələr yazılırdı, istər klassik şairlər, istərsə də xalq şairləri tərəfindən söylənən xoyratlar yeni məzmun kəsb edirdi. Xoyratlar bu dövrdə digər şeir növləri kimi dəyər qazanmasa da, mövzu və məzmun baxımından böyük yeniliklərə sahiblik etmişdir (64,260).

İraq-türkman xalq şeirini dörd qismə ayırmaq olar: I. Mənzum hekayələr. Ötən əsrin 50-ci illərindən etibarən geniş yayılmağa başlamış bu şeir növü, əsasən yerli ləhcə ilə, xüsusilə də Kərkük ləhcəsi ilə yazılır. Mövzu birliyinə xidmət edən bu növ şeirdə başlıca rolu hər hansı bir hekayə oynayır. Belə nəzm əsərlərində məcazlar sistemi, demək olar ki, gözlənilmir. Heca ölçüsü ilə qələmə alınan bu nəzm əsərləri əsasən dördlüklərdən ibarət olur: I, II və IV misralarda qafiyə sistemi gözlənilir. Bu növ şeirlərin yazılışı çox asan olduğu üçün hər bir gənc şairin diqqətini cəlb edir. Bununla belə, bu sahədə tanınmış şairlər azlıq təşkil edir.

İkinci şeir növü parçalardır. Bu şeir parçaları mənzum hekayədə olduğu kimi deyil, yəni yerli şivə ilə yazılmır. Bu şeir növü struktur baxımından yeni şeirə bənzəyir, amma heca

vəzni ilə, mənzum hekayələrdə olduğu kimi, xəbər vermək tərzində yazılır.

Üçüncü növ xoyratlardır. İraq türkmanının varlıq simvolu – xoyratlar. Azərbaycanda bayatılar kimi tanıdığımız xoyratlar İraq türkman ədəbiyyatında bütün şairlərin qələmini sınadığı bir şeir şəklidir. Xoyratlarda İraq türkmanlarının bütün dünyagörüşü, həyat təzi, doğumundan ölümünə qədər keçən yaş mərhələləri, sevinc və kədərləri öz əksini tapmışdır. İraq-türkman ədəbiyyatında “xoyratla doğulub xoyratla böyüyüb xoyratla ölən” (85, 5) xalq şairləri, demək olar ki, hər bir mövzuda dərin mənalı xoyratlar yaradır, bu şeir janrı onların yaradıcılığının əsas hissəsini təşkil edir.

İlk misrası üç, dörd və ya beş hecalı cinaslı sözlərdən ikinci, üçüncü və dördüncü misraları yeddili hecadan ibarət xoyratlar dərin düşündürücü gücə malik dördlüklərdir. Bəzən altı, səkkiz və daha çox misralardan ibarət olan xoyratlar cinas baxımından fərqlilik yaradır. Burada tam cinas, mürəkkəb cinas, cinasiməfruq, cinasi-lahiq, cinasi-naqis və muxərrəf cinas (166, 157) kimi adlarla səciyyələnir. Xoyratlar özləri də cinaslı və cinassız olmaqla iki qismə bölünür. Xoyratları “kөнüllərdən fısqıran içli duyğuları min bir sədaqətlə əks etdirən parlaq güz-gü” kimi rəmzləşdirən görkəmli folklorşünas Əta Tərzibaşının fikrincə, xoyratlar söz sənəti baxımından divan ədəbiyyatı ilə ortaqdır: “Söz baxımından divan ədəbiyyatının bəliqli bir takım ünsürlərini ehtiva etmişdir. Xoyratlarda gözə çarpan məcazlar, təşbehler, özəl qavramlar və daha başqa bəzi sənət ünsürləri həp divan şeirinin təsiri səbəbiylə bəlirmişdir” (161, 12).

1959-cu ildən sonra xalq şeirinin mövzu çərçivəsi daha da genişlənmişdir. Qələm işgəncələrə, haqsızlıqlara qarşı mübarizədə bütün hücumlara cavab verə biləcək çox iti bir silaha çevrilmiş, milli davanı bir hədəfə çevirmiş, xalqı qəflət yuxusundan oyatmağa çalışmışdır. Bütün xalq şairlərinin yazdığı

əsərlərin mövzusu dil sevgisi, dini-mənəvi, ictimai-siyasi motivlərlə yanaşı yurda bağlılıq, xalq məhəbbəti, müstəqillik uğrunda mübarizə, inqilab, azadlıq ideyaları, dirçəliş, müqavimət, həsrət, sevinc və s. kimi cəmiyyətin tərəqqisinə xidmət edən yüksək insani dəyərləri əhatə edir. Bu növ şeirin əsas onurğa sütununu təşkil edən xoyratlardır. Xoyratlar böyük mənalar ifadə etməkdədir. İraq türkmənləri arasında, demək olar ki, hər bir hadisə ilə bağlı yaradılmış xoyratlar vardır.

Çağdaş İraq-türkmən ədəbiyyatında mühüm yeri olduğu üçün yeni bir şəkildə və yeni bir tiptə xalqın arzu və istəklərini, sevinc və kədərini ifadə etmək baxımından xoyratlar böyük əhəmiyyət daşıyır. Osman Məzlumun xalq arasında geniş yayılaraq sevilən aşağıdakı xoyratlarını şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən ayırmaq çətindir:

Ya dalında	Kərkükün altı Xasa*,
Öt bülbül ya dalında.	Xasa batıbdı yasa.
Bir diyar məzar olsun,	Gülşənim külxan oldu,
Qalmasın yad əlində.	Yad ayağ basa-basa.

Günahımnan,	Burdan bir tatar geşdi,
Xudam, keç günahımnan.	Oxunu atar geşdi.
Cigərdən bir ah çəkdim,	Qəm gəldi qəm üstünə
Tutuldu gün ahımnan.	Gün günnən betər geşdi (166, 439).

Uzun illər boyu öz doğma dilində təhsil haqqından məhrum olan bir xalq üçün ana dilində yaradılan bu şeir nümunələri “bölgədə Türklüyü ayaqda tutan ən önəmli ünsür” (166, 163) olmuşdur. Həmçinin xalqın milli düşüncə tərzinin formalaşmasında önəmli yeri olan xoyratlar türk şeirinin ən qədim şəkillərindəndir. Dörd misradan ibarət olub qısa, lakonik sözlə böyük mənalar yaradan bu şeir parçasına Kərkükdə “qoryat”, Azərbaycanda “bayatı”, Türkiyədə “mani” deyilir. Xoyrat yeddi hecadan ibarət olub az sözlə çox məna yaradan, geniş

mövzuları əhatə edən, musiqili sözlərlə ifadə olunan kiçik şeir parçalarıdır. Kərküklü şair Şəmsəddin Kuzəçinin altı misralı cinaslı xoyratı mövzu baxımından da diqqəti cəlb edir:

Ya nar dalda
Ya heyva, ya nar dalda.
Bağvan bağa xor baxsa,
Quş gözünnən yaş axsa,
Açan gül yanar dalda.
Yadı bağvan etsələr,
Yanar bağ, yanar dal da (166, 290).

Xoyratlar qədim zamanı təmsil edir və çağdaş ədəbiyyatda ayrıca yeri vardır. Bəzən muğam havası ilə ifa olunur. İraq türkmənlərinin xalq muğamlarının ortasında oxunur.

İraq-türkmən ədəbiyyatında bu şeir şəklində yazan şairlər Əbdüllətif Bəndəroğlu, Əsəd Ərbil, Kamal Mustafa Daquqlu, Şevkət Kamal, Cümhur Kərküklü, Cihad Dəmirçi, Sirvan Saçıuzun, Əli Günəş, Türkeş Məhəmməd Tuzlu, Şükür Bozox, Ərtan İsmayıl Tuzlu, Duyğun Nuri, Necdət Mustafa Ələk, Ömər Ağbaş, Kamal Ömər bəy, Hazim Şükür, Şahin Dayı Qadir, Nihad Bayraqdar və başqalarıdır.

Burada eşq-məhəbbəti tərənnüm edən xoyratlarla yanaşı, siyasi-ictimai məzmunlu olanlar da üstünlük təşkil edir. Belə məzmunlu xoyratlar Əbdüllətif Bəndəroğlunun yaradıcılığında daha çox nəzərə çarpır. Tədqiqatçının xoyrat haqqında dediyi fikirlər maraq doğurur: “Xoyrat dədə və babalarımızın arxabəarxa dillərindən düşməyən bir qocaman əsərdir. Bu əsər aşıqların eşqinə, ümitsizlərin ümidinə, möhnət, zorluq və səfalətə rast gələnlərin dözümlərinə, sevgilisindən ayrılanların həsrətlərinə əskidən bəri tərcüman olmuşdur” (69, 8). Şairin 1962-ci ildə nəşr etdirdiyi “İraq türkmən ədəbiyyatı yolunda bir addım” kitabında 159 belə məzmunlu xoyratı vardır:

Oyanan istər,
Millət oyanan istər.
Bu çağ atom çağıdır,
Gücə dayanan istər (69, 27).

Və yaxud:

Xalqa da yan,
Çıraq ol, xalqa da yan.
Xalqdan ümid kəsilməz,
Erkəksəv xalqa dayan (69, 31).

Bu münasibətlə görkəmli folklorşünas alim, prof. Q. Paşayev yazır: “Demək lazımdır ki, ictimai-siyasi məzmunlu xoyratlar poetik baxımdan ədəbi nümunələr səviyyəsinə yüksələ bilmiş, siyasi lirika adını qazanmışdır. Siyasi lirikanın ilk yaradıcısı Ə. Bəndəroğlu hesab olunur” (52, 83).

İraq-türkman ədəbiyyatında xoyratlarla yanaşı müxtəlif mövzulu manilər də geniş yayılmışdır. Xalq şeirinin gözəl nümunələrini yaratmış şair Mustafa Gökqayanın “Kərkükün dəgirmanları” şeiri bu növ yaradıcılığa yeni bir ab-hava gətirmişdi. Şeir, ilk növbədə, malik olduğu vahid süjet xətti, əhatə etdiyi mövzu və yaratdığı zəngin təbii etnoqrafik lövhələrlə diqqəti çəkir. Şeirin ilk misralarında şair çox maraqlı məqamlara toxunur:

Kərkük dəgirmanları,
Keçir toy zamanları.
O zamanın bəşəri
Çox mətin imanları (114, 24).

Şair burada Kərkük və digər bölgələrdə yaşayan türkmanların toy adət-ənənələrinin dəyirmanlarla sıx bağlı olduğuna işarə edir. Toya hazırlıq başlayarkən dəyirmanda taxılın üyüdülməsi əsas mərhələlərdən birini təşkil edirdi və bununla bağlı ayrıca ayin keçirilirdi.

M.Gökqaya 27 bənddən ibarət bu şeirində, əsas etibarilə Kərkükdə və ətrafında yerləşən kəndlərdə mövcud olan dəyir-

manların adını çəkir, onlarla bağlı qısa, amma çox maraqlı məlumatlar verir:

Bir dəgirman Qırmızı,
Yandırmışdı o bizi.
Müştəri dən dartınca,
Qırılırdı ki* dizi.

Dəgirman Xıdır Zində,
Hikmət var imiş bunda.
Saatda bir tay darta,
Çox sirlər vardı onda.

Dəgirman Cinlər sakin,
Dört ətrafında əkin.
Dartmazdı hər dənləri,
İllah buğdanın pakın (114, 24).

Tədqiqatçı Şakir Sabir Kərkükdə 32 adda belə “su dəyirmanları”nın olduğunu qeyd etmiş və təsvirini vermişdir (171, 82). Şeirdə, əsasən Böyük, Kiçik, Qərəbaş, Köşkili, Şahbəndər, Toqat, Vəli Paşa, Şeylan, Yunus Peyğəmbər, Əs-saf, İsa, Nərgizli, Cəbrayıl, Cənnət, Çuqur, Sel suyu, Molla Qasımlar, Yəhudilər, Hındıq, Eşəkli, Zeytunlu, Şişçi, Şeyxoğlu, Giravlı və s. kimi dəyirman adları sadalanır:

Bir dəgirman Qəluçə,
Un darta, eylə külçə.
Dört ətrafı bağ-bağça,
Alma, ərük, haluçə.

Gavurlu, Qazı, Almaz,
Hər gəldi sözə qalmaz.
Orda un darta adam
Daha yəxasın salmaz.

Bir dəgirman var Qazı,
Dinləməzdi çox-azı.
Dən olsun, mazi* olsun,
Hər kəs olurdu razı.

Ölülər ilə Bəglər,
Olardadı yeməklər.
İstisən getmiyəsən,
Hə, qismət səni təklər (114, 24).

Müxtəlif mövzulu manilər arasında İraq-türkman şairlərindən çox tanınmış Rza Çolakoğlunun atalar sözləri, deyimlərlə zənginləşdiriyi şeirləri böyük maraq doğurur:

Bu bağların barı var,	Sevən aldı sevdiyin,
Heyvası var, narı var.	Həm toy oldu, həm düyün.
Sirrin demə yarına,	“Dögmə ellər qapusun,
Yarının da yarı var.	Qapun dögülü bir gün”.

“Həkət* var xalq içində,	Ulular söz qoymamış,
Həkət var xulq* içində”.	Sürməsiz göz qoymamış.
Tərəzini sevərəm,	“Un halvası eyləmiş,
Bilinir haq içində.	İçinə duz qoymamış” (166, 287).

Tədqiqatçı Məhəmməd Mərdan xalq şeirinin, adından da görüldüyü kimi, xalqın dilində yazıldığını təqdir edir: “İraq türkmən xalq şeirinin dili gənəlliklə xalqın anladığı qolay bir dil olduğundan dinləyicinin əlaqəsini cəlb edib duyğulandırmışdır. Böyləcə, təsəvvuf şeiri ilə sadə türkcə yazılan şeir arasında ara bir mövqə saxlanmışdır” (129, 78).

Türkman xalq şairlərinin yazdıqları şeirlərin mövzusu dil, din, yurd, xalq, təbiət, ictimai-siyasi problemlərlə yanaşı, cəmiyyətin tərəqqisi üçün yeni təməllərin yaradılması, eləcə də acı, öz-ləm, mücadilə, inqilab, fədakarlıq, mübarizə, sevgi, sevinc və digər bəşəri mövzuları əhatə edən düşüncələrdir (74, 18).

Bu şeirin gözəl nümunələrini yaradan şairlər arasında Fələkoğlunun xüsusi yeri vardır. Əsl adı Seyid Mahmud Seyid Əli olan şairin “Bizim eldə bahar oldu” qoşması bu baxımdan diqqəti cəlb edir:

Baharın dəmində güllər açanda,
Bizim eldə əsən yellər olaydım.
Yaşıl-yaşıl ördək-sona uçanda
Dalğa vuran dərin göllər olaydım.

Bulaqların suyu coşub axanda,
Dürlü-dürlü çiçəkləri qoxanda.
Ala gözlü yarım seyrə çıxanda
Çayır-çimən bitən çöllər olaydım.

Bülbül bağçalarda qanad bükəndə,
Qonça gülə qonub dalın əyəndə.
Səhər yeli yar zülfünə dəyəndə
Al gərdənə çarpan tellər olaydım.

Fələkoğlu deyər, axşam olanda,
O nazlı yar xəyalıma dalanda.
Baş yasdığa qoyub uyqu alanda
Boynuna sarılan qollar olaydım (166,461).

Xalq dili ilə yazılan bu şeir şəkli İslam ənənələrini, insanlığı yüksək səviyyədə əks etdirmişdir. İraq-türkman ədəbiyyatında daha çox dini mövzularda bu şeirə müraciət edənlər Məhəmməd Sadiq və Məhəmməd İzzət Xəttatdır. Xalqın istiqlalı uğrunda mübarizədə həbsə məhkum edilmiş millətsevər şair Məhəmməd İzzət Xəttatı öz yurdunda daha çox tanıdan həm də səs sənətkarları tərəfindən mahnı kimi oxunan cinaslı və cinasız xoyrat-maniləri olmuşdur. Şair öz əsərlərində xalqa millət sevgisi aşılayan cəsarətli söz ustası kimi yaddaşlarda qalmışdır. Xalq şairinin qoşmaları da bu baxımdan diqqəti cəlb edir:

Genə gəldi gözəllərin xarmanı,
Qürbət elə saldı nazlı yar məni.
Nə yaman dərdə düşmüşəm mən özüm,
Heç tapılmaz bu dərdimin dərmanı.

...Hanı mənim gül-çiçəkli bağlarım,
Həsrətinlə ah çəkərək ağlaram.
Bir ümitsiz sevdaya mən düşmüşəm,
Ürəyimi eşq oduna dağlaram (165, 363).

Bu şeir ənənəsi xalq tərəfindən yaranır, onunla qaynaqlanır və sosial-ictimai həyatın, demək olar ki, hər bir sahəsini əks etdirməsi baxımından ağızdan-ağıza dolaşaraq sevilir. İslamiyyətdən öncə şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələrini sürdüren xalq İslam dünyası ilə dostluq və bağlılıq telləri quran şeirlər yaratmışdır. İraq-türkman ədəbiyyatında xalq şeirinin janrları türkülər, manilər, dördlüklər, beşliklər, xoyratlar, ninnilər, layla və ya leylilər, yas mərasimlərində oxunan sazlamalar (yaxud sızlamalar) və uşaq nəğmələridir. Yazılı ədəbiyyatda ən qədim xalq şeiri nümunələri XIX əsrdən yaradılmağa başlamış, XX əsrdə də öz inkişafını və əzəmətini davam etdirmişdir. Ötən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq bu günlərədək xalq yığıncaqlarında coşqu ilə qarşılanan İraq-türkman xalq şeirinin davamçıları Kifri Xəlil Münəvvər, Haşim Rəşad Ağsu, Fələkoğlu, Naseh Bəzircan, Məhəmməd Mehdi Bayatoglu, Sabir Dəmirçi, Xıdır Qalib Kəhyəgil, Şevkət Kamal, Mustafa Əli Mübarək, Kövsər Saqi Bağvan, Səlahəddin Nacioglu, Şəmsəddin Türkmənoğlu və başqaları olmuşlar. Həmin şairlər, eləcə də uğurlu yaradıcılığını davam etdirən sonrakı nəslin nümayəndələri xalq şeiri ənənələrini daha qüvvətli şəkildə təmsil edərək bu sahədə yüksək ustalıq nümayiş etdirmişlər.

2.2. “Heydərbabaya salam” əsərinin türkman xalq şeirində poetik əksi

İraq-türkman ədəbiyyatında geniş yayılmış xalq şeiri şəkilləri arasında dördüncü olan beşliklərdir. Hər bəndi beş misra, hər misrası 11 hecadan ibarət olan beşliklərin yeni məzmun və mövzu kəsb etməsində Azərbaycanın böyük şairi Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasının böyük təsiri olmuşdur. Dünyanın yüzə yaxın dilinə tərcümə olunan, türk dünyasında böyük tarixi və ədəbi hadisə kimi dəyərləndirilən bu əsər ilk növbədə canlı xalq dilində yazıldığı və xalqın zəngin folklorunu, adət-ənənələrini, məişətini, həyat tərzini əks etdirdiyi üçün insanlar arasında dildən-dilə dolaşaraq yayılmışdır. Şairin öz vətəninə Məhəmmədhüseyn Səhəf, Cabbar Baxçaban, Nəsrətullah Fəthi Təbrizli, Coşqun Həştrudlu İnayətullah, Türkiyədə Verdi Kankılıç, İdil Erol, Ali Korkut Akbaş, Özbəkistanda Cəfər İftixari və onlarla başqa bu kimi qələm sahibinin qoşulduğu Heydərbaba karvanında İraq-türkman şairləri də öz qiymətli əsərləri ilə ayrıca yer tuturlar.

XX əsrin 60-cı illərindən etibarən İraqda şair Şəhriyar və onun bu məşhur əsəri haqqında məqalələr yazılmağa başlanmışdır. 1964-cü ildə “Qardaşlıq” dərgisinin 1-ci sayında Məhəmməd Xurşid Daquqlunun yazdığı “Şəhriyar və “Heydərbabaya salam”” bu istiqamətdə nəzəri cəlb edən ilk məqalə idi. Müəllif bu yazıda professor Əhməd Atəşin hazırladığı, Ankara Universiteti tərəfindən yayımlanan və şairin “Heydərbabaya salam” əsərinin 76 beşlikdən ibarət olan ilk variantını oxuculara təqdim etmişdir. Həmin il Təbrizdə böyük şairlə görüşən görkəmli tədqiqatçı Əta Tərzibaşı “Qardaşlıq” dərgisinin 1964-cü il 4-cü sayında “Şəhriyar” adlı məqaləsini nəşr etdirmişdir. Araşdırıcı bu məqaləsində şairlə söhbətlərinə əsasən onun həyatı, ədəbi şəxsiyyəti, “Heydərbabaya salam” əsərinin çap olunmuş ayrı-ayrı nüsxələri və ikinci hissəsi haqqında

geniş bilgiləri oxucularla bölüşmüşdür. Beləliklə, hər iki məqalənin nəşrindən sonra dahi Şəhriyar və onun bu məşhur əsəri ilə tanış olmağa başlayan İraq türkmanları arasında əsərə nəzirə yazanlar ordusu yaranmışdır – desək, yəqin ki, səhv etmərik.

1964-2008-ci illər arasında İraq-türkman ədəbiyyatında 16 şairin bu mövzuda yazdığı əsəri kitab şəklində dərc olunmuşdur. İraq-türkman şairi və araşdırıcısı Məhəmməd Mehdi Bayatoğlunun təsbitinə görə, əslində 25 türkman şairi bu mövzuya müraciət etsə də, həmişə əsəri dərc olunmuş 16 qələm sahibinin adı qeyd olunur. Biz əldə etdiyimiz məlumata əsasən, İraq-türkman ədəbiyyatında bu mövzuya müraciət etmiş şairlərin və onların əsərlərinin adlarını nəşr tarixinə görə xronoloji ardıcılıqla qeyd etməyi uyğun gördük: İsmayıl Sərttürkmən “Gurgurbabaya salam” (1964), Hüseyn Əli Mübarək “Tuzxurmatu” (1965), Əbdüllətif Bəndəroğlu “Gurgurbaba” (1973), Məhəmməd Mehdi Bayatoğlu “Qəytəzbaba bir ömür dastanı” (1979), Sabah Abdullah Kərküklü “Vətən dastanı” (1988), Səlahəddin Nacıoğlu “Ğulambaba” (1993), Həsən Kevsər “Balımbabaya salam” (1995), Rza Çolakoğlu “Xıdır İlyas dastanı” (1998), Sabah Abdullah Kərküklü “Nərgiz xanım dastanı” (1999), Xıdır Qalib Kəhyəgil “El sevgisi dastanı” (2000), Sabir Dəmirçi “Dədə Qəmbər dastanı” (2001), Şəmsəddin Türkmənoğlu “Qoca xunkar dastanı” (2001), Fevzi Əkrəm Tərzioğlu “Tuz və Balam Nurdən dastanı” (2001), Dr. Orxan Həsən Hüseyn “Kərkük qalasının dastanı” (2004), Nəcib Vahab “İmam köyü dastanı” (2005), Sabir Dəmirçioğlu “Azərbaycan dastanı” (2008). Eyni zamanda Mütəsəm Namiq Salahiyelinin “Qoşa çoban”, Əsəd Ərbilin “Ərbil Qala dastanı”, Burhan Yaralının “Ərbil dastanı”, Faruq Faiq Köprülünün “Türk dünyasına salam dastanı”, Hazim Şükür Daquqlunun “Davudbabaya salam dastanı” və s. əsərləri də bu siyahıya daxil etmək olar. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, tanınmış İraq-türkman şairi Əli

Mərufoğlu da qəzəl janrında yazdığı “Tələfər dastanı” ilə “Heydərbabaya salam” şeir karvanına qoşulmuşdur.

İ.Sərttürkmənin adı bu ardıcılıqda birinci olsa da, əslində H.Mübarək həmin mövzuya ilk dəfə müraciət etmiş, yazdığı “Tuzxurmatu” əsərini həmin dövrdə nəşr olunan “Qardaşlıq” dərgisində qismən çap etdirmişdir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, İraq-türkman ədəbiyyatında poema “dastan” adlandırılır. Hüseyn Əli Mübarəkin “Tuzxurmatu” poeması 127 beşlikdən ibarətdir. Əvvəlcə deyək ki, şairin böyüyüb boya-başa çatdığı Tuzxurmatu elçəsi Kərkük şəhərinin 60 km cənubunda yerləşir. İraq-türkman şairlərinin bir çoxunun doğulduğu, zəngin folklor qaynağı olan Tuzxurmatu mədəniyyət mərkəzi hesab olunur. Şair bu əsərinin bədii üslub, vəzn, qafiyə sisteminə diqqət etmiş, mövzu baxımdan zənginləşdirmişdir. Müəllif burada el arasında yayılmış sənət növlərindən, yerli folklor, adət-ənənələrdən, ayrı-ayrı ayin və mərasimlərdən, maraqlı məişət hadisələrindən, xalqın ıgıdliyindən, şəhidlik zirvəsinə yüksəlmiş qəhrəmanlarından və b. sevgi-məhəbbətlə bəhs edir, doğma yurdu Tuzxurmatunun hüsn-səfasını, özünə-məxsus gözəlliklərini, müqəddəs ziyarət yerlərini, Aqsu çayı*, Qaravul*, Musa Əli* dağlarını, qədim yer adlarını xatırlayır:

Tuzxurmatu, gün yuxudan qaxanda,
“Musa Əli” üzərinnən baxanda,
Altun sellər gümüş suya axanda,
Heyran olub kübar hüsnün görünlər!
Cavab alar çox gözəlliğ soranlar (95, 204).

Şair Hüseyn Əli Mübarək öz əsərini Tuzxurmatu şivəsində yazmış, bir çox yerli söz və ifadələrdən istifadə etmişdi: murs*, nanca*, onca*, qavuz tuluğ*, annam kalavı*, kilav*, anna*, qamçı quyruq*, mərzih*, lobyə, şavlı*, taruzi*, xan*, kürəkən, tav*, halay təpməğ*, xurc*, xurc bağlar*, burc* və s. belə sözlərdəndir.

Şair yurd insanının sosial həyatına da toxunur, əsasən toy mərasimindən, damda kürəkənin sağ tərəfində dayanan sağdıcm gəlinin başına nabat və ya pul atmasından, aşağıda uşaqların onları götürməsindən, kənddə maşın olmadığı üçün gəlinin bəy evinə atla aparılmasından, evə daxil olanda kürəkənin damdan gəlinə alma və ya turunc* atmasından bəhs edir:

Tuzxurmatu, atla gəlin getməyi
Hər qolundan bir xanımın tutmağı
Kürəkənin damnan turunc atmağı
Bir tavıydı, bitdi, getdi o günnən,
Sanki indi keçər gözüm o günnən.

Erkəklərin toyda halay təpməği,
Sağ sağdıcm damnan şəkər səpməği,
Uşağların onu yerdə qapmağı
Hər yadıma düşsə, gevlim* xurc bağlar,
Solmuş ömrüm bir də başdan burc bağlar (95, 204).

“Tuzxurmatu” əsərində şair öz uşaqılıq illərində oynadıqları “Hamamqul” adlı bir uşaq oyununu da təsvir edir: uşaqların qum və ya torpaqdan bir gümbəz şəklində koma düzəldib, içini qazaraq ortasında kağızla od yandırır sonra uca-dan gülərək onu uçurtmaqlarından bəhs edilir:

Hür toprağdan* daq* hamamqul yapardığ,
Üstünə su avuç-avuç səpərdiğ,
İçin oyup taph* olanda qopardığ*.
Başqasına başlardığ ğəm yemədən,
Dayanırdığ cəfaya of demədən (95, 204)

Şair canlı xalq dili ilə yazdığı bu əsərini yaşadığı doğma yurdunun real həyat lövhələri ilə bəzəmiş, cəmiyyətin, demək olar ki, hər bir təbəqəsini maraqlandıran mövzuları əhatə etmişdi. İraq-türkman şifahi xalq ədəbiyyatının incəliklərinə bələd olan Hüseyn Əli Mübarək İraq-türkman folklorunda çox

yayılmış “Titlə-Bitlə” uşaq nağılını ilk dəfə ərəb dilinə tərcümə etmişdir.

“Heydərbaba” karvanına qoşulanlar arasında xalq şeirinin ustalarından biri, məhsuldar şair Sabir Dəmirçi də vardır. S.Dəmirçi İraq-türkman ədəbiyyatının müxtəlif janrlarında, xüsusilə xalq şeiri janrında əsərlər yazmış, yurd, vətən sevgisini, bəşəri duyğuları əks etdirən xoyratlar qələmə almışdır. Şairin “Dədə Qəmbər Leylan dastanı” əsəri gözəl xalq şeiri nümunəsi sayıla bilər:

Dədəm Qəmbər, ömrümüzün baharı,
Sənnən başqa istəmiriğ gülzarı,
Dədələrim qurdular bu bazarı.
Yası təpə altun veri gedənə,
Mərdanədi dədəsiccə mərdanə.

Dədə Qəmbər, əkinlərin başağı,
Dimdik durub, başın əgməz aşağı,
Sevər səni Leylanın ev uşağı.
Oğul-qızı nanca* desəv məskindi,
Haqqı için bibər kimin kəskindi (95, 206-207).

Əbdüllətif Bəndəroğlu da “Gurgurbaba” poeması ilə bu şairlər arasında qərar tutur. Məlumdur ki, 1965-ci ildə şair İsmayıl Sərttürkmən 101 bənddən ibarət Kərkük şivəsi ilə yazdığı “Gurgurbabaya salam” poemasını ilk dəfə yayımlamış və İraq türkmanları arasında bu mövzuda dərc olunan kitabların öndərliyini etmişdir. Ə.Bəndəroğlunun 46 bəşlikdən ibarət “Gurgurbaba” poeması 1972-ci ildə yazılmışdır (65, 3). Bu bəşliklər xalq dilində yazılması ilə birgə həm də insanı yaxından düşündürən və duyğulandıran hissələrin təcəssümüdür:

Dağlar kibi dərdim vardır, çəkilməz,
Şimşək çaxsa, yellər əssə, sökilməz,

Yanan yürək param-parça, tikilməz.
Gurgurbaba, saç atəşi, yad yansın,
Uyqularda olanlarımız oyansın (70, 28).

XX əsrin 50-ci illərinin sonlarından etibarən İraqda baş verən ictimai-siyasi hadisələr, inqilablar cəmiyyətdə, xüsusilə türkmənlərin həyatında dərin izlər buraxmışdır. Həmin ağırlı-acılı günlərin əks-sədəsi, eyni zamanda azadlıq yanğılı mücadilə ilə dolu milli ideyalar bu qəbildən yazılan əsərlərin, demək olar ki, hamısında öz parlaq təcəssümünü tapmışdır:

Gurgurbaba, Heydərbaba ağladı,
Şəhriyarın yarasını bağladı,
Daşa dönən yürəkləri dağladı.
Sən də bir az Təbriz için yan, baba,

Qan qardaşın qan qusuyor, qan, baba (135, 28).

Ə.Bəndəroğlunun yaradıcılığında əsas yer tutan bu əsərin bir çox mühüm tərəfləri vardır. Əvvəla, onu qeyd edək ki, şair bu əsəri yazmaqla bir tərəfdən güneyli soydaşlarımızla həmrəylik nümayiş etdirirsə, digər tərəfdən bu millətin bir parçası olan öz xalqının dərdlərinə, məşəqqətlərinə də işıq tutmuş olur: “Əslində, şair bu qədər böyük ərazidə tikanlı məftillərlə və şovinist ideyalarla parçalanıb öz dədə-baba yurdunda ələm və iztirablara, soyqırımlara məruz qalan, torpaqları yüzlərlə şəhidinin qanı ilə suvarılan bir xalqın acı taleyindən danışır. Bir tərəfdə öz milli varlığından, dilindən, mədəniyyətinədən qoparılmağa çalışılan bir millətin övladları, o biri tərəfdə həm də Tanrının onlara bəxş etdiyi yeraltı və yerüstü sərvətlərdən, nemətlərdən məhrum buraxılırlar. Bu nemətlər qəsbkarların istismar, talan mənbəyinə, onların işə dərd, bəla, işkəncə mənbəyinə çevrilmişdi. Üstəlik, mübarizə əzminin də ciddi cəhdlə qırılmasına, məhv olmasına yönəldilmiş mənfur siyasət qarşısında susmayan yenə də şairin kəsərli qələmidir” (37, 67). Bütün bunlara dözməyən şair ürəyi qılıncdan iti,

alovlu misralarla öz xalqının mübarizə ruhunu dirçəltməyə çalışır, onu yeni-yeni mübarizələrə səsləyir:

Təbriz yolu buludlarla qablandı,
Sellər gəldi, gürdaplara dolandı,
Təbriz türkü al qanına boyandı.
Çək qılıncın, qoş atını quş kibi,
Özgürlüyün dad dadını quş kibi (70, 25)

“Gurgurbaba” poemasında Şəhriyara məxsus sadəlik, fikrin, ideyanın ən adi deyimdə, danışq üslubunda ifadəsi və s. cəhətləri əsərin yüksək məziyyətlərindəndir. “Əgər “Heydər-babaya salam” da məqsəd bir xalqın özünəməxsus xüsusiyyətlərini tipik bir səciyyədə canlandırmaqdırsa, “Gurgurbaba”da eyni bir soya, kökə, tarixə malik xalqı vahid, bir-birinin dərdinə şərək formada göstərməkdir. Maraqlı odur ki, hər iki əsərin arxasında müxtəlif regionlarda yaşayanlar yox, ümumiyyətlə, harada yaşamasından asılı olmayaraq eyni bir xalqın taleyi və bu taleyin tərənnümü dayanır” (39, 4).

Şairin əsərə bu adı seçməsi də təsadüfi deyil. Gurgurbaba Kərkükdə tükənməyən neft mənbəyidir. Həmçinin İraq türkmənlərinin müqəddəs bir ocaq kimi həmişə ziyarət etdiyi, tapıldığı, doğma bir səcdəgah kimi qoruduğu Gurgurbaba onlara daha çox faciələr, məşəqqətlər gətirmişdir. Onların qəlbində həmişə sönməz alovlar saçan Gurgurbabaya şair üz tutub onu xalqın düşdüyü bu əzabdan xilas etməyə çağırır

Bu şeir karvanında Həsən Kevsər Aktaş da vardır. Onun yazdığı “Balımbabaya salam dastanı”nda doğma yurda azadlıq həsrəti, çarəsizlikdən qurtuluş istəyi, ümidlərin gerçəyə dönməsi və s. kimi şairin xalqın gələcəyi ilə bağlı arzu-diləkləri yer alır, vətənin gözəllikləri tərənnüm olunur:

Balımbaba, göz qaraxır*, dalmışam,
Kömə* dərdlər ürəyimə salmışam,
Gəl, oturağ, həsb-hala* gəlmişəm.

Mən sazlıyım*, sən qulaq as, dinlə, dur,
Hüngürməyi burax sona, inlə, dur.

Balımbaba, nələr gördün, sən nələr?
Mən gizlərəm, amma qəlbim dərd dələr.
Leyla saxta beşigimi yad bələr.
Dədələrdən sənsən bizə yadigar,
Dünyada yox yurdum kimi bir diyar (95, 210).

“Gulambabaya salam dastanı”nın müəllifi Səlahəddin Nacioglu da yazdığı beşlikdə öz elinin gözəlliklərindən bəhs edir, müqəddəs bildiyi xalqa, yurda sevgi-məhəbbətini dilə gətirir:

Gulambaba, qax, gedəğ Məndəliyə,
Bu eşq məni döndəribdi dəliyə,
Yaşım on dörd bənzədiri əllyə.
Tələfərdən Mosul, Ərbil, Köprüyə,
Kərkük, Tazə, Daquq, həm Tuz, Kifriyə (75, 391).

Şair bu beşlikdə İraq türkmanlarının yaşadıkları böyük ərazinin müxtəsər xəritəsini çəkmişdir. Məlumdur ki, İraqın şimalında Mosulun 60 km şimal-qərbində yerləşən Tələfər elçəsi İraq türkmanlarının yaşadıkları bölgələrin başlanğıc nöqtəsidir. Türkmanlar Tələfərdən başlayan Şəbək, Rəşidiyyə kəndlərindən keçən Ərbil eli, Altun Körpü, Kərkük eli, Təzəxurmatu, Bəşir, Daquq, Tuzxurmatu və Bayat kəndlərinin bir qismi, Kifri, Qaratəpə, Qarağan (Cəluləi), Qızlarbat (Səadiyə), Şəhrəban (Məqdadiyə), Çəçan, Mansuriyə, Dəli Abbas, Qazaniyə, Xanəgin, Bədrə və Məndəliyədək uzanan bir xətt üzərində yaşayırlar. Həmçinin İraqın paytaxtı Bağdad şəhərində də çoxlu sayda türkman yaşayır. Bütün bunları nəzərə alaraq, bir mühüm məqama diqqəti yönəltmək lazımdır ki, tədqiqatçı Əbdüllətif Bəndəroğlunun da qeyd etdiyi kimi, İraq türkmanlarına yalnız Kərkük türkmanları adını vermək həm tarixi baxımdan doğru deyil, həm də məntiqə sığmayan bir

yanlışıdır: “Yazar hər kim olursa olsun və hər hansı bir millətdən də olursa olsun, tarixi gerçəkləri çeynəməməlidir və yaşayan böyük bir topluluğu kiçiltməməlidir.

Hər bir iraqılı türkmən ayırım etmədən İraqın hər hansı el, elçə və kəndlərindən olsa belə, kəndisinin İraq türkmənlərindən olduğunu yalnız İraqda deyil, İraqın xaricində də söyləməkdə qürur duymaqladır. Çünki həm kəndi xalqının tarixi, həm də İraqın tarixi böyük və şanlıdır” (75, 38). Şair Səlahəddin Nacıoğlu da bu həqiqəti öz əsərində dilə gətirir:

Ğulambaba, Tuzxurmatu elimdi,
Türkməncə də mənim ana dilimdi,
İnsancılıq mənim dədə yolumdu.
Ğulambaba, gəl, görgünən şəhrimiz,
Aqsu aqar bizim gözəl nəhrimiz (75, 394).

İraq-türkman şairlərindən biri Əsəd Ərbil də bu karvana çox qiymətli bir əsəri ilə qoşulmuşdur. Onun bu mövzuda yazdığı “Ərbil Qala dastanı” əsəri şairin yaşadığı, türkmanların qədim dədə-baba yurdu Ərbilin etnoqrafik mənzərəsini, şəhərin coğrafi xəritəsini gözlərimiz önündə canlandırır:

Sultan Müzəffərdir* Ərbil sultanı,
Gökborudur* onun şanı, ünvanı,
Şan-şöhrəti aldı bütün cahanı.
Dönəmində Ərbil altın çağ gördü,
Çağın gözəlliyi tarixlə sürdü.

Ərbil dava şəhrim, Kərkük də önü,
Həm başarılı oldu davamız sonu,
Ağa danışanda dinlərdik onu.
Gənclər toplanardıq Kömür Xanında,
Milli dərslər aldıq onun yanında (95, 215).

Məhəmməd Mehdi Bayatoğlunun “Qəytəzəbaba bir ömür dastanı” qoşması da bu silsilədən olan əsərlərdən biridir. Şair

xalq danışiq dilinin ayrı-ayrı elementlərindən istifadə edərək şeirdə bu məqama xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Şeirdə yurd məhəbbəti, xalqa və torpağa sevgi hakimdir. Şair yeri gəldikcə, xalq ədəbiyyatı nümunələrindən qaynaqlanmış, yerli söz və ifadələrdən istifadə etmişdir:

Bir şərqudi, “uzun uzun qamışlar”,
Şirin oğlum, “gecə bizə gəlmişlər”,
“Halay tərüb həprəm-həprəm olmuşlar”.
Bulud çaxar, gökdən axar, nə xoşdu,
Tapmacamın cavabı da yağışdı.

Qəytazbaba, “lələm dedi, nar gəti”,
“Gün dəgməmiş, yel vurmamış qar gəti”,
“Tuzsuz bişən” qərəməldən bar gəti.
Sevdam sənə, ey sevgilim, “süd” kimin,
Tərtəmizdir, çox qutsaldır yurd kimin (148, 317-318).

Əsrlər boyu İraq türkmənlərinin yaşadığı qədim ata yurdu Tələfərdə yaşayıb-yaradan, milli baxışlarına görə həbsə məruz qalan, lakin yenə öz mövqeyindən dönməyən, türkmən ədəbiyyatında məhsuldar yaradıcılığı ilə seçilən Rza Çolakoglu da bu sırada qərar tutur. Şair Tələfər bölgəsinin folklorunu, adət-ənənələrini, xalq danışiq dilini öz əsərlərində həmişə qoruyub saxlamış, bu mövzuya xüsusi həssaslıqla yanaşmışdı. Bu baxımdan şairin “Xıdır İlyas dastanı” əsəri böyük maraq doğurur:

Xıdır İlyas, bizə danış yaşından,
Nələr gördün, nələr keçmiş başından,
Nuh tufanı, Süleymandan, arşından.
Anqa quşu, Qaf dağından xəbər ver,
Ağ divlərin yatağından xəbər ver.

Xıdır İlyas, dünya yaşlı dünyadır,
Cana qıyan, əli daşlı dünyadır,

Dəm ilanı, iki başlı dünyadır.
Nə gedənlər razı getdi özündən,
Nə gələnlər xeyir görəcək üzündən.

Xıdır İlyas, vətən bizim canımız,
Kəmiyimiz, damarımız, qanımız,
Varlığımız, şərəfimiz, şanımız.
Ana kimi biz vətəni sevrək,
Ana kimi biz vətəni sevrək! (148, 124-125).

Bu mövzuda tanınmış İraq-türkman şairi Fevzi Əkrəm Tərzioğlu də öz qələmini sınamış, “Tuz və Balam Nurdən dastanı” əsərini yazmışdır. “Qurban ollam güldən təmiz dilinə” deyən şair doğulub böyüdüyü Tuzxurmatu yurdunun şivəsində içli, gözəl, səmimi duyğularla qiymətli bir əsər ortaya qoya bilmişdir. Əsər başdan-başa xalqın zəngin folklorundan qaynaqlanır. Xalq mərasimləri, şifahi xalq yaradıcılığının məhsulu olan ayrı-ayrı nümunələrin əsərdə poetik lövhələrlə verilməsi onun daha oxunaqlı və maraqlı cəhətlərindəndir. Şair xalqın həyatı ilə sıx bağlı olan toy mərasimini ayrı-ayrı incəlikləri ilə təsvir etmiş, yaddaşlardan silinməkdə olan bəzi vacib məqamlara toxunmuşdur:

Yeddi gecə davul-zurna çalardı,
Al türməli* gəlin atlı olardı.
Arxasını kiçik oğlan alardı.
Nənə deyər, ev səniy, eşik səniy,
Gözəl gəlin, dördəki beşik səniy.

Davulçılar toyda şabaş edərdi,
Kürəkənin dostlarını ögərdi*,
Əbə Rəşad halay başın çəkərdi.
“Qərədağı”, “Asta”, “Çubi”, “Dizqırma”,
Qız-gəlinə xoş uyardı al türmə.

Çox xoşuydu qılıc-qalxan oyunu,
Havadarlar şən edərdi toyunu,
Kürəkəndi, görüm, oğlum boyunu.
Sevinirdi sağdıç, yengə, diləkçi*,
Adlı-yapılı* qıza gedərdi elçi (61).

Xalqın məişətinə, həyat tərzinə, adət-ənənələrinə, mə-nəvi dünyasına dərindən bələd olan şair onunla bağlı bütün hadisələrə həssaslıqla yanaşmış və öz əsərində bu məqamlara toxunmuşdur. Əvvəllər türkmənlərin yas mərasimində bəzi ayinlər icra olunurdu: ölənə yaxını olan qadınlar – arvadı, bacısı, qızı və anası qayçı ilə saçlarından kəsib biləklərinə bağ-layardılar. Yasın yeddinci günü bir qadın onların biləyindən saçları kəsərdi. Həmçinin ölənə yaxını olan qadınlar başları-na palçıq sürtərdilər (76, 67). Bu və digər diqqətçəkən mə-qamlar şairin qələmi ilə misralara köçürülmüşdür:

Bir həftəydi təziyədə oturmağ,
Yasda şivən, hay-vay, şirə, ağlamağ,
Bir iliydi qərə girməğ, bağlamağ,
Yeddi gecə tərsə davul çalardı,
Arvad, qızlar başa çamur suvardı (61).

F.Tərziöglü əsrlər boyu xalqının qoruyub saxladığı, hə-yatının hər bir məqamında sınaqdan çıxarıb hikmətinə inandı-ğ, zəngin folklor yaddaşından süzülüb gələn atalar sözləri, məsəllər kimi digər epik nümunələrə də bu əsərində yer ver-mişdi:

Dəmiri nəm, insanı qəm yeer, balam,
Nənə kimin əziz olu yer, balam.
Alçağ yerdə yatana sel aparı,
Yüksək yerdə yatana yel aparı...
Balam Nurdən, at ölsə, meydan qalı,
Hər meydanda igid ölsə, şən qalı...

Balam Nurdən, Bağdad kimin şəhr olmaz,
Nənə deyər, qardaş kimin yar olmaz,
Bunu da bil, hər bağçada bar olmaz.
“Talehlinin xoruzu da doğarmış,
Talehsizin tavuğun it boğarmış” (61).

Şair İraq-türkman folklorunda mövsüm mərasim və nəğmələri arasında geniş yayılmış, əsasən yaz mövsümündə icra olunan, baharın gəlişindən xəbər verən, yağışın yağması ilə əlaqədar olub əvvəllər türkman kəndlərində (Azərbaycanda da olduğu kimi) insanların elliklə iştirak etdiyi bəzi mərasimlərdən də bəhs edir:

Kosə gəldi qapıları çalardı,
Hər qapıdan buğda, burğul alardı,
Hat-havardan baş-gözünü sarardı.
Yalvarırdı: “Allah, bir yağış eylə,
Yeri-göğü, dam-divarı yaş eylə”.

Öz uşaqlıq dövrünün oyunlarına işarə edən şair o illərdə daha çox “Əvəlləmə”, “Uçtu-uçtu”, “Gözyumma”, “Qavalama”, “Top”, “Əkmək”, “Muncuğ”, “Tömmə” və s. kimi uşaq oyunlarının adını çəkir:

Əvəlləmə uçdu, uçdu, gözyumma,
Qavalama, top əkmək, muncuğ, tömmə,
Kətan gömlək, əba, müşkü, boyama.
Heç qalmadı “O gün getdi o gündə”,
Eyvah olsun, gör, nələr var bu gündə.

İraq türkmanları arasında geniş yayılmış, xalqın həyat tərzinin ayrılmaz hissəsi olan inanclar da F.Tərzioğlunun bu qiymətli əsərində yer alır. “Kəbinli qız saçın yerə atmazdı”, “Qurğuşunla qorxuluğum çıxartdı”, “Yastıq alta bir kor pıçağ qoyardı”, “Al nənəsi uzağ olsun” deyərdi” və s. kimi misralar xalq yaradıcılığının çox qədim olan bu nümunələrini özündə əks etdirir:

Göz nəfəşin mazi* göz-göz oyardıg,
Ceyran başı divara nal qoyardıg,
Nənələrdən bu sözləri aynardıg*.
Oğlum olsun, davul-zurna çalmıyım,
Yeddi il mən əspabını* almıyım (61).

Bu şeir karvanında Faruq Faiq Köprülünün “Türk dünyasına salam dastanı” da özünəməxsus yer tutur. Xalq ozanının Şəhriyara müraciətlə doğma yurd, ana dili, şəhid qanı ilə yazılmış şanlı vətən tarixi, eləcə də bütün türk dünyasının birliyindən bəhs etməsi, vətənpərvərlik, millətsevərlik duyğuları şeirə hakimdir:

Şəhriyarım, yaxşıdır vətən yolu,
Türk dünyasını bağlayan Turan yolu,
Fikrimiz bir, yolumuz saman yolu.
O yolların qoynunda ölmək gərək,
Tək hədəfə doğru yürümək gərək.

Şəhriyarım, salam verdim Şiraza,
Könül verdim Təbriz, Gəncə, Araza,
Sizi görsəm, könlüm ərər muraza.
Quş kimi qırpsalar qolum-qanadım,
Çırpına-çırpına uçar vüslatım (95, 226).

Azərbaycanın böyük şairi Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın dillərdə dastan olan məşhur “Heydərbabaya salam” əsərinin bu şairlər arasında belə əks-səda yaratması bir tərəfdən doğma ənənələrə bağlılıqdan xəbər verirsə, digər tərəfdən Güney Azərbaycan və İraq-türkman ədəbiyyatı arasında yüzillərin möhkəm, qırılmaz əlaqələrinin olması ilə bağlıdır.

III FƏSİL

İRƏQ-TÜRKMƏN FOLKLORUNUN TƏDQIQI VƏ NƏŞRİ

3.1. XX əsrdə İraq-türkman folklorunun tədqiqi və nəşri

İraq-türkman folklorunun toplanması və nəşri işi XX əsrin ortalarından etibarən xalqın vətənpərvər ziyalılarının diqqətini cəlb etməyə başlamışdı. Əlbəttə, folklorla olan bu marağın əsasında təkcə elmi araşdırma məqsədi durmamışdır. Bu marağın yaranmasında elmi cəhətlə yanaşı, ciddi siyasi-ictimai, psixoloji-mənəvi amillər də mühüm rol oynamışdır. Bu, bir tərəfdən xalqın kamil və zəngin yaradıcılığı ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən millətin soy-kökü, tarixi yaddaşı, ənənələri ilə bağlı məqamları daha canlı şəkildə yaşatması ilə əlaqədardır.

Ümumiyyətlə, türkman folklorunun tədqiqi və nəşri istiqamətində təkcə İraqda deyil, həm də ölkədən kənarında ilkin olaraq görülmüş işləri nəzərdən keçirsək, onda, sözsüz ki, türk dünyasının tanınmış şəxsiyyətlərindən biri Haşım Nahid Ərbilin bu mövzuda yazdığı məqalələrə diqqəti yönəltməliyik. Onun 1915-ci ildə Türk Ocağının İstanbulda nəşr etdirdiyi “Türk yurdu” dərgisində İraq türkmanlarının varlığı haqqında bütün türk dünyasına ilk dəfə məlumat verən silsilə yazıları çox əhəmiyyət kəsb edir. 7 hissə olaraq eyni dərgidə nəşr olunmuş “İraq türkləri” məqaləsində Haşım Nahid Kərkük, Tuzxurmatu, Ərbil, Tələfər, Kifri, Xanəgin və türkmanların yaşadığı başqa ərazilərin tarixi, mədəniyyəti, folkloru və adət-ənənələri haqqında geniş bilgiləri diqqətə çatdırmışdır.

Məhəmməd Haşım Nahid 1880-ci ildə (h.1297) İraqda, türklərin daha çox yaşadığı Ərbil şəhərində anadan olmuşdur. Atası Mustafa Əbubəkr Əfəndi Xədəmətu-Mülkiyyədə müstəxdim (mülki məsələlər üzrə məmur), Ərbilin əsil-nəcabətli

ailələrindən birinin qızı olan anası Xədicə xanım isə ev xanımı idi. Haşım Nahidin kimliyi ilə bağlı onun Bağdadda olan tələbələrindən biri, təqaüddə olan müəllim Əbdülkərim Hüseyn Leylanlı və Kərkükün xristian türkmanlarından təqaüddə olan müəllim və yazıçı Rafail Minasa istinadən görkəmli tədqiqatçı Əta Tərzibaşı belə bir məlumatı da diqqətə çatdırmışdır: “Xalq rəvayətlərindən anladığımızı görə, Haşım Nahid bir zamanlar Ərbilin əsil-nəcəbatlı ailələrindən biri Ataullah Ağagillərin məhsullarını satan taxıl taciri Vahab adlı bir şəxsin kiçik qardaşı olub onun himayəsində yetişmişdi” (164, 165-183).

Onun uşaqlığının ən maraqlı və yaddaqalan hissəsi yazın gəlişi ilə oba həyatının başlamasına təsadüf edir. Haşım Nahid zəngin təbiətlə ən məhrəm və unudulmaz təmasını özünün “Türk yurdu” dərgisində yayımlanan “Bir ihtiyat zabiti-nin hatıralarından” (Ehtiyatda olan bir zabitin xatirələrindən) yazısında böyük şövq və məhəbbətlə təsvir edir: “...Kəndlilər həm əkinçi, həm də davar saxladıkları üçün əkin zamanını kənddə keçirir, bahar gəlincə sürülərini alıb yaylağa çıxarlar. Beləliklə, iyirmi, otuz, qırx, daha çox çadırın təşkil etdiyi obalar ota suyun bol olduğu yerlərdə mütəmadi səyahət edirlər. Qəsəbə əhlindən varlı, imkanlı olanlar yazı ya əkinçiliklə yaxud bu səyyar obalar içində keçirirlər.

Bir neçə il ardıcıl çobanlarımızın obasında keçirdiyim bahar həyatı, uşaqlıq xatirələrimin ən canlı, ən şən parçasıdır. Yerlər bir az yaşllaşınca Ərbilin küçələri gözümdə daralır, ətrafımda xoş gördüyüm hər şey mənasız, cansız bir şəkil alırdı və çəmənlərə aid təəssüratımı oyaqkən söyləyər, rüyada sayıqlayardım. Ən böyük bir bayram günü nəşəsiylə gedib qovuşduğum yaylaqlar başqa cür təsəvvür edə bilmədiyim bir cənnət olurdu. Səhərlər südəmər quzularla bərabər çadırdan çıxar, ilk günəş şüalarının başlarını şəhdən bir almaz dənəsi

kimi parlatdığı çiçəklərin, çəmənlərin üstündə qaçardım; sevincimdən quzuların, çiçəklərin saçlarını yolardım” (204, 22).

Haşım Hahid 1953-cü ildə “Türk sanati” dərgisində yayımladığı “İrak türküleri” məqaləsində şad-xürrəm keçirdiyi uşaqlığı ilə bağlı başqa, lakin çox kədərli bir məqama da toxunmuşdu: “Beş, altı yaşlarında idim. Bir axşamüstü qonşu qadının yarıq səslə bu mahnını oxuduğu zaman anamın başını aşağı salıb nəmli gözlərlə mənə baxdığını xatırlayıram:

Qazan ağlar;

Od yanar, qazan ağlar.

Burda bir qərib ölmüş,

Qəbrini qazan ağlar.

Aradan bir neçə gün keçmişdi, bizim sökük-yıxıq xan (imarət – S.Q.) dağıntıları yaxınlığındakı Ağ xanın qapısında çoxlu adam toplaşmışdı. Mən də onlara qarışdım. İmarətin yuxarı otaqlarından birində bir “qərib”in öldüyünü dedilər” (91, 10).

Ərbildə dörd illik ibtidai təhsil aldıqdan sonra Haşım Nahid İraqın cənubunda yerləşən Amarra şəhərinə gedərək orada orta təhsilini başa vurmuş, 1909-cu ildə İstanbulda Hüquq məktəbini əla qiymətlərlə bitirmişdir. Haşım Nahid 1923-cü ildə Sorbonna Universitetinin iqtisadiyyat və sosiologiya fakültəsində təhsil almışdır. 1928-ci ildə Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən Cenevrədə baş konsulun müavini təyin edilmiş, həmin dövrdə Türkiyənin iqtisadi vəziyyəti ilə bağlı fransızca yazdığı bir əsərə görə bu mövqeyindən uzaqlaşdırılmışdır. Sonradan bununla bağlı bəraət alsa da, öz vəzifəsinə bərpa edilməmişdir. H.Nahid 1922-24-cü illərdə İqdam qəzetinin Parisdəki müxbiri kimi fəaliyyət göstərmişdir. O, 1934-1939-cu illərdə Bağdad Universitetində fransız dilindən dərs demiş, 1953-cü ildən ömrünün sonunadək Ankarada vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur.

Haşım Nahid Ərbilin “İqdam” qəzetinin 1922-ci ilin yanvar, fevral və mart nömrələrində dərc etdirdiyi “İraq türküləri” silsilə yazıları “İraq türkmanlarının xalq ədəbiyyatının ən gözəl bir örnəyini təşkil edən xoyratların ədəbi və elmi yönündən təhlili və tanıtılması baxımından ilk elmi araşdırma olması etibarilə” (94, 181) ayrıca əhəmiyyət kəsb edir. Dörd hissədən ibarət bu yazı həmin dövrdə Türkiyənin ədəbi-elmi mühitində təqdirə qarşılanmışdır. İraq türkmanlarının çox tanınmış ziyalılarından biri, ictimai xadim İzzəddin Kərkük həmin yazıları transliterasiya edərək İstanbulda dərc olunan “Qardaşlıq” dərgisinin 2000-ci il 5-6-8-ci nömrələrində dərc etdirmişdir.

Yaşadığı dövrdə biri fransızca olmaqla 11 əsər, eləcə də müxtəlif mətbu orqanlarda 300-dən çox məqalə ilə çıxış edən Haşım Nahid daha çox iqtisadi və siyasi mövzularda yazdığı yazılarla tanınmışdır. Bununla belə, onun “İraq türküləri” məqaləsi əhatə etdiyi mövzu baxımından həmin dövrdə bir çox məqamlara işıq tutduğu üçün əhəmiyyət kəsb edir. Həmin silsilədən olan “İraq türküləri: Sərbəst nəzmin mənşəyi” başlıqlı yazısında xoyratları heca, vəzn, misra, qafiyə, ahəng baxımından təhlilə cəlb edən müəllif yalnız bununla kifayətlənməmiş, eyni zamanda İraq türkmanlarının etnoqrafiyası, memarlığı, sevgi dünyası, bədii zövqü haqqında geniş bilgiler vermişdir:

Havuşda göl görünnü,

Bir incə bel görünnü.

Sənin gəzdinin yerlər

Gözümə çöl görünnü (125, 44).

Xalq şeirinin bütün incəliklərini bu silsilə yazılarda diqqətə çatdırmağa çalışan H. Nahid nümunə göstərdiyi bir çox xoyratlara əsasən bəzi maraqlı məqamlara toxunur. Müəllif qeyd edir ki, xalq yaratdığı ədəbi nümunələrdə müəyyən mənada qafiyəni gözləməyə bilər, amma ahəng mütləq diqqətə

alınmışdır: “Qafiyəsi zəif və hətta pozulmuş, “dolğu” deyilən qəflətlər görürsünüz, fəqət ahəng hər zaman tamamdır və ehtimal ki, bu ahəngin sehri içində dinləyici şəkli texniki qüsurları araşdırmağa vaxt tapmamışdır belə...” (126, 32). Müəllif aşağıdakı xoyrat nümunəsi ilə fikrinə aydınlıq gətirir:

Ay çıxdı minarədən,
Duam yaşıl xarədən.
Xudam versin muradım,
Yeri, göyü yaradan (126, 32).

Müəllif dörd misra, 7 hecadan ibarət xoyratlarla yanaşı ilk misrası 3-4-5 hecalı nümunələrdən də bəhs etmişdir:

Yüz ayə dəyər,
Hüsnün yüz ayə dəyər.
Ay var, bir günə dəyməz,
Gün var, yüz ayə dəyər (127, 44).

“Əgər hafizələr xalq şeirlərinin çeşidli şəkilləri ilə dolu olsaydı və könullərdə sezmək qabiliyyəti bulunsaydı, uzunuzadı dənəmələrə, araşdırmalara heç də lüzum qalmazdı” fikri ilə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin hər bir vətən övladı tərəfindən yaşadılması zərurətini diqqətə çatdıran Haşım Nahid Ərbil İraq türkmənlərinin qədim və zəngin folklor irsinin qorunmasında ilk uğurlu addımı atmışdır. Heç vaxt ailə qurmayan bu dəyərli elm adamı 1962-ci ildə Ankarada vəfat etmişdir, məzarı “Kimsəsizlər” arasındadır.

İraq-türkmən folklorunun toplanması və nəşri sahəsində görkəmli ziyalı Mövlud Təha Qayaçı da öz qiymətli yazıları, topladığı xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə dəyərli işlər görmüşdür. 1941-ci ildə Kərkükdə dünyaya gələn Mövlud Təha Qayaçı orta təhsilini başa vurduqdan sonra Müəllimlər İnstitutuna daxil olmuşdur. Uzun illər müəllim işləyən tədqiqatçı həmişə xalq arasında olmuş, geniş toplayıcılıq fəaliyyəti göstərmişdir. Onun “İraqda türkmənlər arasında folklor çalışmaları

rına toplu bir baxış” adlı araşdırması 1972-ci ildə Ankara Universitetinin nəşriyyatında 8 səhifə kitabça həcmində dərc olunmuşdur. Bu, Birinci Uluslararası Türk Folklor konfransına dəvət olunmuş M.T. Qayaçının orada çıxış etdiyi məruzənin mətnidir.

M.T.Qayaçı 1960-1970-ci illərdə “Qardaşlıq” dərgisinin fəal yazarlarından olmuş, müxtəlif vaxtlarda jurnalın “Folklor” bölümünü hazırlamışdır. Onun həmin dərginin 1966-cı ilin fevral, mart və aprel, 1970-ci ilin oktyabr və s. nömrələrində toplayıb nəşr etdirdiyi nağıl, atalar sözləri, inanclar, uşaq oyunları, uşaq nəğmələri, eləcə də “Pərilər mövludu”, “Kərkükdə sünnət törənləri” (115, 25) və s. kimi mərasim folkloru ilə bağlı yazıları tədqiqatçının bu sahədəki məhsuldar əməyinin nəticəsidir.

Mövlud Təha Qayaçının folklor sahəsinə aid araşdırmaları, topladığı şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri arasında nağıllar daha çoxdur. İraq-türkman folklorunun geniş çapda ilk tədqiqatçısı professor Qəzənfər Paşayevin 2014-cü ildə nəşr etdirdiyi “İraq-türkman nağılları” kitabında Mövlud Təha Qayaçının Kərkükdə müxtəlif söyləyicilərdən topladığı 60-a yaxın nağıl yer almışdır. “Altunbaş oğlan” (32, 61-77), “Div nə-nə” (32, 91-95), “Şah və pinəduz” (32, 111-115), “Bəhlül Dənəndə” (32, 116-123), “Ərkəc sərçədən utanan” (32, 151-157), “Babasına çıxan oğlan” (32, 170-171), “Yallah hiç” (32, 178-182), “Əqil kəhyəsinin başarıxçılığı” (32, 185-186), “İdris peyğəmbərin qızları” (32, 187-191), “Əlin uzadan ayağın çəkər” (32, 264-265), “Allah birə yüz veri” (32, 272-273), “Küfrəhməd küfr edər” (32, 276-278), “Çara yoxtu artux” (32, 304-305), “Təkləmə cüt” (32, 310-312), “Xeyrat qazanı”(32, 313-314), “İki xerxiz” (32, 315-316), “Qarğaydan gögərçin”(32, 373-374), “Zırnapaçı keçəl oğlan”(32, 376-377), “Davzanqurtağı”(32, 368-370) və s. onlarla nağıl mətnləri

tədqiqatçının uzun illər (1960-2010) bu istiqamətdə gərgin əmək sərf edərək topladığı folklor nümunələrinin bir hissəsini təşkil edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, professor Qəzənfər Paşayev ilk dəfə olaraq İraq-türkman nağıllarını nəzəri cəhətdən tam halda işləyərək həmin kitabda təsnifatını vermişdir. Mövlud Təha Qayaçının topladığı həmin nağıllar ardıcıl olaraq sehrli, qarışıq sehrli-məişət, ailə-məişət, məişət nağıl-hekayələri kimi təsnif edilmişdir. Tədqiqatçı ömrünün sonunadək çox sevdiyi xalqın folklor irsini toplamış, Türkiyədə təşkil olunan beynəlxalq səviyyəli simpoziumlar sırasında 2008-ci ilin aprel ayında Türk Dil Kurumu və Erciyes Universitetinin birgə Kayseri şəhərində keçirdiyi “Uluslararası çağdaş Irak Türkmen türkcesi və edebiyatı bilgi şöleni”ndə bu sətirlərin müəllifinə də gördüyü işlərdən geniş bəhs etmişdir. Mövlud Təha Qayaçı 2011-ci ildə İraqda vəfat etmişdir.

İraqda türkman folklorunun toplanması istiqamətində görkəmli ədəbiyyatçı, araşdırıcı Sabir Dəmirçinin də fəaliyyətini qeyd etmək yerinə düşərdi. İraq-türkman xalq şeirinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Sabir Dəmirçi gözəl xoyratlar yazmaqla bərabər folklorun toplanması və nəşrinə də öz töhfəsini vermişdir. O, 1940-cı ildə Kərkükün Piryadı məhəlləsində anadan olmuşdur. Erkən yaşlarında valideynlərini itirən Sabir Dəmirçi təhsil ala bilməsə də, ağır uşaqlıq illərindən sonra yaradıcılığa başlaması ilə oxuma-yazmanı öyrənmişdir. Bir çox şeir kitabının müəllifi olan Sabir Dəmirçi İraq-türkman nağıllarını da toplayıb tərtib etmişdir. Kitab “İraq türkmanlarının xalq matallarından örnəklər” adı ilə 1999-cu ildə Bağdadda İraqın Mədəniyyət Nazirliyinin “Türkman Kültür Müdürlüyü” tərəfindən işıq üzü görmüşdür. 1999-cu ildə transliterasiya etdiyimiz həmin kitabdakı nağıllar professor Qəzənfər Paşayevin “İraq-türkman nağılları” kitabında yer almışdır. Sabir Dəmirçinin Kərkükdə müxtəlif yaş

qrupuna mənsub söyləyicilərdən toplayıb adıçəkilən kitabında yer verdiyi “İlan şahı” (32, 50-54), “Qısqanc adam”(32, 96-98), “Məhəmməd Çələbi” (32, 104-108), “Üç bacı” (32, 200-203), “Quyunu qazan düşər” (32, 204-206), “Elmin başı helmdi” (32, 207-209), “Baqqal” (32, 210-211), “Vəfalı gəlin” (32, 284-285), “Yoxsul ailə” (32, 286-287), “Üç xırxız” (32, 336-338), “İki qardaş” (32, 339-341) kimi nağılları professor Qəzənfər Paşayev ardıcıl olaraq sehrli, qarışıq sehrli-məişət, ailə-məişət, məişət nağıl-hekayələri kimi təsnif etmişdir.

İraq-türkman ədəbi mühitində məhsuldar araşdırıcı və şair kimi sevilən Sabir Dəmirçi 2016-cı ildə Kərkükdə vəfat etmişdir.

İraq-türkman folklorunun tədqiqi və nəşrindən bəhs edərkən, qeyd etmək lazımdır ki, bu istiqamətdə xoyrat və manilər haqqında kitablar, ümumiyyətlə görülən işlər daha çoxdur. Burada qısaca toxunacağımız, əksər hallarda yalnız toplama xarakteri daşıyan belə kitablar onlarla, yüzlərlə xoyrat və mani nümunələrini əhatə edir.

İlk xoyrat məcmuəsini 1268-ci hicri ilində (1848 m.) kərküklü şair Seyid Urfi çap etdirmişdir. Sonradan Kərküklü Əziz Əfəndi 455 xoyratı əhatə edən bir toplu nəşr etdirmiş, “Kərkük” qəzeti 1927-ci ildə 91-ci sayından etibarən səhifələrində xoyratların nəşrinə geniş yer ayırmışdı. 1950-ci ildə Kərkükdə kitab dükanının sahibi olan Məhəmməd Həbib Sevimli İstanbulda “Kərkük xoyratları və maniləri” kitabını dərc etdirmişdi. Antologiya xarakteri daşıyan kitabda 715 xoyrat və maniyə yer verilmişdi. Ehtimal etmək olar ki, kitabın daha geniş oxucu kütləsinə çatması üçün xoyrat və manilər toplanmışdı. Ərazinin şivəsi ilə yox, İstanbul ləhcəsi ilə çap etdirmişdi. Qısa ön sözlə birlikdə nəşr edilmiş 64 səhifədən ibarət həmin kitab xoyrat və maniləri birlikdə əhatə etməsi baxımından bu istiqamətdə atılan ilk addımdır.

1951-ci ildə şair Osman Məzlum üç kitabçadan ibarət “كركوك خورياتلری” (Kərkük xoryatları) məcmuəsini nəşr etdirmiş və burada 121 xoyrata yer vermişdir.

Hafiz Molla Məhəmməd oğlu Molla Sabir həmin il 344 xoyrat və maninin yer aldığı “كركوك منتخب خورياتلری” (Kərkükün müntəxəb xoryatları) məcmuəsinin 48 səhifədən ibarət birinci cildini nəşr etdirmişdir. Kitabın 127 səhifədən ibarət 425 xoyrat və manini əhatə edən ikinci cildi 1953-cü ildə, 221 səhifədə 477 xoyrat və manidən ibarət üçüncü cildi isə 1954-cü ildə Bağdadda çap olunmuşdur. Hər iki toplayıcının çap etdirdiyi məcmuələrdə xoyratın yaranması və yayılması ilə bağlı müəyyən fikirlər də yer almışdır.

1957-ci ildə İstanbulda dərc olunmuş “O yaqadan bu yaqaya” kitabı Kərkük şəhərinin quruluşu, tarixi abidələri, xalqın müqəddəs saydığı ziyarət yerləri, ayrı-ayrı məhəllələri, evləri, adət-ənənələri, məişəti, ümumiyyətlə folkloru və etnoqrafiyası haqqında maraqlı bilgiləri əhatə edir. Əslində Kərkükə gəlin getmiş Nərmin Neftçinin dəqiq yanaşma, dərin müşahidə və duyğu zənginliyi ilə qələmə aldığı bu kitabı səfərnəmə də adlandırmaq olar. Bir neçə dəfə Kərkükə gedən müəllif cəmi 64 səhifədə bütün Kərkükün və kərküklülərin mənəvi-ruhi dünyasını onların öz şirin ləhcəsi ilə gözlərimiz önündə canlandırmağa çalışmışdır. Dil, folklor və etnoqrafik lövhələri əks etdirməsi baxımından qiymətli ədəbi nəsr nümunəsi sayılan kitabda Nərmin Neftçi çeşidli tapmaca, atalar sözləri, təkərləmələr, xoyrat və manilərə də yer vermişdir:

Gül tikana,
Sarmaşıb gül tikana.
Mən səndən vaz keçməyəm
Məgər ömrüm tükənə (134, 36).

Babagurgur bir qızdı,
Kərkük üstə yulduzdu.

Gözüv aç, dünyaya bax,
Gecə deyil, gündüzdü (134, 24).

Kitabın diqqətçəkən cəhətlərindən biri də odur ki, müəllif burada xristian türkmanlar haqqında maraqlı məlumatlar verir: “Qalada yaşayanlara Kərkükdə “qalalı” deyirlər. Qalalı ya gavurdur, ya müsəlman. Dilləri, adətləri, evləri, yeməkləri bir-birinə bənzəyir. Qala gavurunun qadını katolikdir, yenə də müsəlman olan türk qadınları kimi qədimdən örtünür. Bu gün belə çarşablı gəzənləri var. İncili türkcə oxuyurlar. Kilsədəki keşişlər onlara türkcə moizə edir. Uşaqlarına türk adları qoyurlar, şirin bir ləhcə ilə danışırlar” (134,12).

Kərkükü rəngarəng çalarlarla bizə tanıتماğa çalışan Nərmin Neftçi bu qədim türk şəhərində bütün görüb şahid olduqları ilə bağlı son qənaətini aşağıdakı misralarda belə diqqətə çatdırmışdır:

...Kərkükdə:
Qanımdan, canımdan
Yeddi soyumdan
Bir şey var (134, 10).

Kitab 2003-cü ildə İstanbulda “Kərkük Vakfı” tərəfindən “Kərkükdə bulduqlarım” adı ilə yenidən nəşr edilmişdir.

İstanbulda naməlum müəllif tərəfindən 1961-ci ildə “Şəhr” nəşriyyatında dərc olunmuş 32 səhifəlik “Kərkük xalq türküləri və xoryatları” kitabında İraq türkmanlarına məxsus bir çox mani və türkü mətnləri yer almışdır.

1962-ci ildə Kərkük bələdiyyəsinin nəşriyyatında dərc olunan “سیویلن مانیلر” (Sevilən manilər) kitabı Əhməd Fikri tərəfindən hazırlanmışdır. Kitabda İraqda çox tanınmış səs sənətkarı Əbdürrəhman Qızılayın radioda oxuduğu mani mətnləri yer alır. Rəşid Akif Hürmüzlü 72 səhifəlik bu maraqlı kitabın ön söz yazmışdır.

Əsasən dil, folklor, tarix, ədəbiyyat, mətbuat, hüquqa dair tədqiqatları ilə diqqəti çəkən araşdırıcı İbrahim Daquqlu 1962-ci ildə ilk dəfə ərəb dilində İraq-türkman şifahi xalq ədəbiyyatı haqqında dolğun məlumat verən kitab nəşr etdirmişdir. “فنون الادب الشعبي التركماني” (“Türkmən xalq ədəbiyyatının janrları”) kitabı İ. Daquqlunun ərəb dilində folklor, dil, hüquq, tərcümə və s. kimi sahələri əhatə edən 17 kitabından biridir. Bundan başqa, İraqda və digər ərəb ölkələrində dərc olunan müxtəlif mətbu orqanlarda onun ərəb dilində İraq türkmanlarının xalq ədəbiyyatı ilə bağlı məqalələri də çap edilmişdir. Tədqiqatçı 1970-ci ildə Ankarada “İraq türkmənləri: dilləri, tarixləri və ədəbiyyatları” adlı eyni məzmunlu əsərini türkcə çap etdirmişdir. İ. Daquqlu kitabda İraq-türkman folklorunun atalar sözləri, deyimlər, mərasim nəğmələri, ninnilər, xoyratlar, tapmacalar, lətifələr, əfsanələr, xalq dastanları və s. kimi geniş yayılmış janrlarına toxunmuş, mövzu ilə bağlı öz mülahizələrini irəli sürmüşdür. İraq-türkman folklorunun nəşri sahəsində İbrahim Daquqlunun digər əsəri 1972-ci ildə Ankarada nəşr etdirdiyi “Füzulinin əsərlərində İraq folklorundan örnəklər” kitabıdır. Araşdırıcı ötən əsrin 60-cı illərində baş redaktoru olduğu “Yeni İraq” qəzetinin və “ət-Turas-əş-şəabi” dərgisinin səhifələrində də folklorun nəşri və tədqiqinə geniş yer vermişdir. Bundan başqa, İbrahim Daquqlu nəfis tərtibatla nəşr olunmuş 4 cildə Türkcə-ərəbcə sözlük (Bağdad, 1981, Beyrut, 1982. 609 s.) kitabının həmmüəlliflərindən biridir.

1964-cü ildə Kərkük bələdiyyəsinin nəşriyyatında “سس صنعتكارلرمز قىلاووزى” (Səs sənətkarlarımız qılavuzu) kitabı da dərc olunmuşdur. 78 səhifədən ibarət olan kitabda İraq-türkman səs sənətkarları haqqında bioqrafik məlumat və manilər yer almışdır.

Nəşr olunan belə kitablar arasında “كوزه جي اوغونك” (Kuzəçioğlunun xoryat və bəstələri) də var-

dır. 1966-cı ildə Kərkük bələdiyyəsinin nəşriyyatında dərc olunmuş kitabda görkəmli səs sənətkarı Abdulvahid Kuzəçi-oğlunun radio və televiziya oxuduğu maniləri yer almışdır. 109 səhifədən ibarət kitabın əvvəlində tədqiqatçı Əta Tərzibasının bu səs sənətkarı haqqında “Bəşir” qəzetində dərc etdirdiyi yazı yer almışdır.

Ötən əsrin 60-cı illərində İraq-türkman folklorunun tədqiqi və təbliği sahəsində həyata keçirilən dəyərli işlərdən biri kimi, fikrimizcə, kərküklü tədqiqatçı Sinan Səidin Azərbaycandakı məhsuldar fəaliyyətini də qeyd etmək lazımdır. Sinan Səid Əbdülqadir 1934-cü ildə Kərkükdə anadan olmuş, ilk və orta təhsilini də orada almışdır. O, 1959-cu ildə işlədiyi İraq radiosundan Azərbaycana göndərilmişdir. Azərbaycan radiosunda ərəbcə proqramları səsləndirən S.Səid həm də universitetin jurnalistika fakultəsində ali təhsil almışdır. Yerli mətbuat orqanlarında İraq-türkman dili, folkloru, ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı yazılarla çıxış edən Sinan Səid 1969-cu ildə “İraqda türk mətbuatı və ədəbi məsələlər” (1954-1966) mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Dissertasiyanın “İraqda türkdilli mətbuatın yaranması” adlı I fəslində türkmanların ölkədə tarixən yerləşmə arealı, onların sayı, bu barədə müxtəlif mötəbər mənbələrin yanaşması və s. ilə bağlı geniş məlumatlar vermiş tədqiqatçı “1958-ci il iyul inqilabına qədər və ondan sonrakı dövrdə türkman mətbuatı” fəslində İraq türkmanlarının ictimai, ədəbi-mədəni həyatında ayrı-ayrı türkdilli mətbu orqanların rolundan bəhs etmişdir. Tədqiqatçı İraq-türkman ziyalılarının həmin dövrdə müxtəlif türkdilli qəzet və dərgilərdə şifahi xalq ədəbiyyatının ayrı-ayrı janr nümunələrini toplayıb nəşr etdirdiyini, eləcə də bu sahədə qismən tədqiqat işlərinə yer ayrıldığını göstərmişdir. Sinan Səid yeri gəldikcə ötən əsrin 50-60-cı illərinin sonlarınaq İraq-türkman xalq ədəbiyyatının toplanması və tədqiqinə həsr

olunmuş ayrı-ayrı kitablardan da bəhs etmişdir. Tədqiqatçı əsərinin “İraq türkman mətbuatı səhifələrində ədəbi məsələlər” adlı üçüncü fəslində 1954-1966-cı illərdə dərc olunmuş “Kərkük”, “Afaq”, “Bəşir”, “Yeni İraq”, “İraq”, eləcə də “Qardaşlıq” və “ət-Turas-əş-şəabi” kimi dərgilərdə folklor məsələlərinin, xüsusilə İraq-türkman xalq ədəbiyyatı nümunələrinin mühüm yer tutduğunu göstərmişdir. Tədqiqatçı İraq-türkman ziyalılarının folklorun toplanması kimi mötəbər bir işə çox həssaslıqla yanaşdıqlarını, mahiyyətini, əhəmiyyətini göstərdiklərini qeyd etmişdir. Bu tədqiqat işində araşdırıcı həmin mətbu orqanlarda dərc olunmuş atalar sözləri, məsəllər, inanclar, dualar, bəddualar, uşaq folkloru, adət-ənənələr, xoyrat və manilər, xalq nağılları və s. kimi ayrı-ayrı xalq ədəbiyyatı nümunələrinə geniş yer vermiş, yeri gəldikcə onların tədqiqi ilə bağlı maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür. Tədqiqatçı xoyratdan danışarkən bu qədim folklor janrının ancaq Kərkükə aid edilməsinə qarşı çıxır və türkmanların yaşadığı digər bölgələrdə də belə nümunələrin yayıldığını qeyd edir. Dissertasiyada bu münasibətlə Ərbildə toplanmış gözəl bir xoyrat nümunəsi yer almışdır:

Qala yeri,
Top yeri, qala yeri.
Xudam, necə rəvadı,
Yar köçə, qala yeri? (59, 163).

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə İraq-türkman xalq ədəbiyyatı heç bir şəkildə elmi tədqiqat mövzusu olmamışdır və ümumiyyətlə, Azərbaycanda İraq türkmanları haqqında tarixi qaynaqlara və elmi faktlara əsaslanan belə bir dissertasiya işi yazılmamışdır. Bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Sinan Səidin bu dissertasiyası bütün tərəfləri ilə ilk dəfə elm aləminə maraqlı faktlar təqdim etməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır, eyni zamanda həmin dövr İraq-türkman

folkloru, ədəbi mühiti, eləcə də mətbuatının öyrənilməsində mühüm qaynaqlardan biri hesab oluna bilər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İraq-türkman ziyalıları-
nın əksəriyyəti şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif janr nümu-
nələrinin toplanması və nəşri işində böyük səy göstərmişlər.
1972-ci ildə Aydın Kərkük tərəfindən hazırlanmış “عراق
ترکمنلری آغزنده بيلمجه لر” (İraq türkmənləri ağzında bilməcələr)
kitabı bu istiqamətdə görülən ilk dəyərli işlərdəndir. Müəllif
həmin dövrdə yerli qəzet və jurnallarda dərc olunmuş, xalq
arasında çox yayılmış tapmacaları toplayıb kiçik bir kitab (64
səhifə) halında nəşr etdirmişdir. Kərkükün “Cümhuriyyət”
nəşriyyatında dərc olunmuş bu kitabda İraq türkmanları ara-
sında, eləcə də Anadoluda çox yayılmış bəzi tapmacalar yerli
ləhcə ilə verilmişdir.

İraq-türkman folklorunda geniş yayılmış janrlardan biri
olan lətifələrin toplanması və nəşri sahəsində də müəyyən
nəşrlər nəzərə çarpır. 1969-cu ildə Nicat Kövsəroğlunun ha-
zırlayıb Kərkükün “Cümhuriyyət” nəşriyyatında dərc etdirdi-
yi kiçik həcmli (30 səhifə) “نصرالدین خوجا” (Nəsəddin Xoca)
kitabında İraq türkmanları arasında çox yayılmış Molla Nəs-
rəddin lətifələri yer almışdır.

1973-cü ildə şair Əsəd Naibin dərc etdirdiyi “كركوك نكته
لری” (Kərkük nüktələri*) kitabının da bu sırada mühüm yeri
vardır. Bağdadda Türkman Ədəbiyyatçıları Birliyi tərəfindən
yayımlanan kitabda 100 lətifə yer alır. Kitaba görkəmli tədqiq-
atçı Əta Tərzibaşı ön söz yazmışdır. Məişətlə bağlı lətifələ-
rin üstünlük təşkil etdiyi 111 səhifədən ibarət kitabda tərtibçi
müasir dövrdə yaranmış nümunələrə də geniş yer vermişdir.

İraq-türkman folklorunun tədqiqi və nəşri istiqamətində
İhsan S.Vasfinin 1985-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi “Irak
türklerinde deyimler ve atasözleri” kitabı da diqqəti çəkir.
1923-cü ildə Kərkükdə anadan olmuş İhsan S.Vasfi Bağdadın

Mustansariyyə Universiteti ədəbiyyat fakültəsinin ingilis dili bölümünü bitirmiş, bir müddət Neft Nazirliyinə bağlı Kərkük Neft Dairəsində işləmişdir. 1961-ci ildə qurulmuş Türkman Ocağının nəşri olan “Qardaşlıq”da 12 il məsul katib işləmiş İhsan S. Vasfi dərgidə folklor və ədəbiyyata dair aktual mövzularla çıxış etmişdir. Uzun illər İraq-türkman atalar sözləri və deyimlərini toplayan araşdırıcı kitaba 3 mindən çox deyim, 700-ə yaxın atalar sözləri daxil etmişdir. “Özal” mətbəəsində nəşr olunmuş 319 səhifəlik kitabda yer alan deyimlərin arasında “Oğruv* xer* olsun”, “Yolun açıq olsun”, “Oğur* olsun”, “Ömrünə bərəkət”, “Ömrünnən xer görsün” (167, 191) və s. kimi dualar, “Ömrünnən xer görməsin”, “Ocağı kor olaydı” (167, 196) və s. kimi bəddualar, “Bir varıydı, bir yoxuydu” (167, 66) və s. kimi bəzi nağıl formulları, can vermək, canı yanmaq, dili açılmaq, ürəyi yanmaq, dizdən düşmək (167, 75) və s. kimi çoxlu sayda frazeoloji birləşmələrə, eləcə də atalar sözləri arasında “Şəmbə yahudi boynunadır” (167, 309), “Yaz yoxsulun yorğan-döşəyidir” (167, 316), “Bir əldən çaphun* çalınmaz” (167, 270), “Gözələ kim baxmaz” (167, 285), “Söz sözü çəkər” (167, 308) və s. kimi deyimlərə, həmçinin “Manqalaydan* dama çıx, yerpizəydən* damnan en” (167, 299), “Təməh ettilər mala, qızı verdilər lala” (167, 311), “Verməsin məbud, neyləsin Mahmud” (167, 314) və s. kimi məsəllərə də rast gəlinir. Bununla belə, kitabda “Şəkər ye” (“Buyurun, sözünüzə davam edin” mənasında) (167, 223), “Şeytandan əvvəl nənədən olub” (167, 224), “Tax demədən talaq düşmək” (yersiz qəzəblənmək) (167, 225), “Daraq başında qırılmaq” (günahı üzərinə götürmək) (167, 225), “Yüz dəyirməndə bir ovuc unu olmamaq” (çox kasıb, yoxsul olmaq) (167, 258) və s. kimi orijinal, yerli xüsusiyyətləri daşıyan deyimlərə yer verilmişdir. İhsan S. Vasfinin bu əsəri türkman folklorunun toplanması və nəşri istiqamətində təkə ölkə

daxilində deyil, həm də xaricdə geniş oxucu kütləsini cəlb etməsi, qədim və zəngin folklor nümunələrini yaşatması baxımından qiymətlidir.

İraqda bu istiqamətdə 1989-cu ildə Bağdadda İraq Mədəniyyət Nazirliyinin “Türkman Kültür Müdürlüyü” tərəfindən nəşr olunmuş və əsasən uşaq folklor nümunələrini əhatə edən “جوجوق باغچه سی” (Çocuq bağçası) kitabı da diqqəti cəlb edir. Camal Şan tərəfindən, əsasən məktəbəqədər və ibtidai siniflər üçün dərslik olaraq tərtib olunmuş bu kitabda müəllif İraq türkmanları arasında çox yayılan nağıllar (“Titlə-bitlə nağılı”, “Keçəl oğlan” və s.) (152, 47-51), uşaqların çox sevdiyi təkərləmələr, oyunlar, qədim əsgər marşları, tapmacalar, lətifələr, şərqişlər, eləcə də böyüklərin uşaqlara söylədiyi oxşamalar, bəzi deyimlər, bəddualar (“Yel günü yanasan, yağış günü sönəsən”, “Tatar xan aparsın səni” və s.) (152, 42-43), həmçinin uşaqlarla bağlı inanclar, keçirilən bəzi mərasimlər və s. yer almışdır. Kitabın maraqlı cəhətlərindən biri də müəllif Camal Şanın folklor nümunələrinin əsasında yazdığı uşaq şeirlərinə burada yer verməsidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, xoyrat mövzusu İraq türkmanları arasında daha çox araşdırmaya cəlb olunan sahə olmuşdur. 1989-cu ildə Bağdadda İraq Mədəniyyət Nazirliyinin “Türkman Kültür Müdürlüyü” tərəfindən nəşr olunmuş “بیاتیلار و خوریاتلار” (Bayatılar və xoryatlar) kitabı da bu sahədə görülən işlərdəndir. Görkəmli tədqiqatçı Əbdüllətif Bəndəroğlunun ideya müəllifliyi və dəstəyi ilə çap olunan kitabı onun qardaşı Əli Bəndər və Mustafa Ziyai tərtib etmişlər. Ötən əsrin 70-ci illərində Bakıda neft-kimya sahəsində namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş Dr. Əli Bəndər burada yaşadığı altı il ərzində Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmuşdur. Doğma yurduna döndükdən sonra o, yerli mətbu orqanlarda bu mövzuda onlarla yazı dərc etdirmişdir.

Onun həmtərtibçi olduğu “Bayatılar və xoyratlar” kitabı çox gərgin əmək tələb edən geniş araşdırma. Tərtibçilər yüzlərlə xoyrat və mani mətnlərini qarşılaşdırma nəticəsində ərsəyə gətirilmiş bu kitabın hazırlanma məqsədini belə izah etmişlər: “Bu çalışmanın məqsədi Azərbaycanda bayatı, bizdə xoyrat və mani adlandırılan dördlülərin bənzəyib bənzəmədiyini, dolayısı ilə bir kökə dönüb dönmədiyini göstərməkdir. Bunun yanı sıra millətimizə Azərbaycan bayatılarını tanıtdırmaqdır” (67, 6). Araşdırıcıların istinad etdiyi qaynaq Asya Məmmədovanın tərtibçiliyi, professorlar Məmmədhusəyn Təhmasib və Cahangir Qəhrəmanovun redaktorluğu ilə 1977-ci ildə nəşr olunmuş “Bayatılar” kitabıdır. Kitabda nəmrlənmiş 2000-dən çox bayatı ilə birgə rəqəmsiz xoyratlar da yer alır. Bu xoyratlar müəyyən bayatıların qarşılığı olaraq verilmişdir. 1750-ci ilə aid bir cüngdə yer alan:

Əlində yarım alma,
Yeməli yarım alma.
Dedim ki, qanlı fələk,
Canım al, yarım alma –

bayatısının qarşılığı olaraq kitabda aşağıdakı xoyrat nümunəsi verilmişdir:

Yarım alma,
Yarım gül, yarım alma.
Xudama çox yalvarram,
Canım al, yarım alma (67, 26).

Kitabda orta əsr və sonrakı dövrlərin cünglərində yer alan, eləcə də müəllifi olan bir çox bayatıların belə xoyrat qarşılaşdırmaları vardır. Yalnız ayrı-ayrı variant fərqlərini özündə yaşadan belə bayatı-xoyrat nümunələrini nəzərdən keçirən tərtibçilərin gəldiyi qənaət budur: “Görünür ki, bayatı, xoyrat və mani başlıca olaraq mövzu və xüsusilə yapı (quruluş) və əsas baxımından ortaqdır və hətta eynidir” (67, 5).

Əsasən İraq-türkman ədəbiyyatı tarixini araşdıran və bu sahədə “عراق ترکمن ادبیاتی تاریخی” (İraq türkmen ədəbiyyatı tarixi) II cild (Bağdad-1979), “جاغداش ترکمن شاعرلری” (Çağdaş türkmen şairləri) (Bağdad – 1988), “عراق ترکمن ادبیاتچیلاری” (İraq-türkman ədəbiyyatçıları, şairləri və yazarları) (Bağdad - 1998) və s. kimi çoxsaylı tədqiqatları, eyni zamanda işlədiyi müxtəlif mətbu orqanlarda türkmanların zəngin mədəniyyəti ilə bağlı nəşr etdirdiyi yüzlərlə dəyərli yazıları ilə tanınmış tədqiqatçı Qasım Sarı Kəhyanın “عراق ترکمن ادبیاتیندا خوبرات” (İraq türkmen ədəbiyyatında xoyrat. Araşdırma və mətnlər) (Bağdad – 1992) adlı monoqrafiyası xoyratın tədqiqi sahəsində əsas qaynaqlardan biri hesab oluna bilər. Gərgin araşdırmaların nəticəsi olan bu əsər daha çox xoyrat mətnlərini əhatə edir. Kitab İraq Mədəniyyət Nazirliyinin “Türkman Kültür Müdürlüyü” tərəfindən “Genel Kültür İşləri Yayın və Basımevi”ndə çap olunmuşdur.

İraq-türkman folklorunun tədqiqi və nəşri işinə Türkiyədə yaşayan türkman ziyalıları tərəfindən də diqqət yetirilmişdir. Dəyərli araşdırıcılar professor Sübhi Saatçının “Kerkük çocuk folkloru” (İstanbul-1984), “Kerkükdən dərlənən olay türküləri” (İstanbul-1993), eləcə də professor Mahir Naqibin “Kerkük xalq musiqisinin təsnif və təhlili” (Ankara-1991) kitabları bu baxımdan diqqətəlayiqdir. Həmin kitablar bu sahədə aparılan geniş araşdırmalar arasında ayrıca yer tutur. Xüsusilə qeyd etməyə dəyər ki, həmin ziyalıların İstanbulda dərc etdirdikləri “Qardaşlıq” kültür-ədəbiyyat və folklor dərgisinin ayrıca yeri vardır. Həmçinin tanınmış ictimai xadim mərhum İzzəddin Kerkükün əsasını qoyduğu “Kerkük Vəqfi”nin İraq-türkman dili, tarixi, folkloru, mədəniyyəti və ədəbiyyatının təşviqi-təbliği sahəsində gördüyü işlər saysız-hesabsızdır.

Eyni zamanda Dr.Cengiz Ketenenin “Kerkük xalq ədəbiyyatından seçmələr” (Ankara-1990) kitabı da müəllifin İraq

türkmanları arasında topladığı müxtəlif janrlı folklor nümunələrini əhatə etməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif kitabda Daquq qəsəbəsinə bağlı İmam Zeynalabidin kəndində topladığı “Arzu-Qəmbər” dastanının variant xüsusiyyətlərinə toxunaraq bildirir ki, bu dastan mətni əvvəlkilərdən bəzi cəhətləri ilə fərqlənir. Belə ki, bu dastan mətnində dördlüklərin misraları fərqlidir və burada həmin mənzum nümunələr daha çoxdur (99, 1).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İraq-türkman folklorunun bütün janr nümunələrinin geniş çapda nəşri, tədqiqinə, ümumiyyətlə ilk dəfə bu sahədə sistemli monoqrafik təhlilə İraqdan kənarda, Azərbaycanda professor Qəzənfər Paşayev nail olmuşdur. Onun bu məhsuldar əməyinin nəticəsi olan “İraq-türkman folkloru” adlı tədqiqat əsərini “Şah əsər” kimi dəyərləndirən Ə. Bəndəroğlu yazırdı: “Bu günə qədər bizdə – İraq türkmanlarında, Türkiyədə və Azərbaycanda folklorumuzun bu biçimdə tədqiqi, incələnməsi və araşdırılması olmamışdır. Əlimizdə bulunan bütün kitablar – bir neçəsi istisna olunmaqla toplama yöntemindən çıxmamışdır” (52, 4). Professor Qəzənfər Paşayev bu istiqamətdə öz məhsuldar yaradıcılığını uğurla davam etdirir.

3.2. İraq-türkman mətbuatında folklorun tədqiqi və nəşri

Əsasən, XX əsrin ortalarından başlayaraq öz inkişafının yüksək mərhələsinə qədəm qoyan İraq-türkman mətbuatı aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Bir çox mətbu orqanların fəaliyyətini izləyərək biz İraqda yaşayan, sayı 3 milyondan çox olan soydaşlarımızın tarixini, mədəniyyətini, ictimai-ədəbi həyatını, dilini, təfəkkür tərzini və düşüncə sistemini, şifahi xalq yaradıcılığını, adət-ənənələrini və həyatının digər sahələrini əhatə edən zəngin informasiya alırıq, onların həyat tərzini haqqında düzgün təsəvvür əldə edirik.

Fikrimizcə, İraqda türkman folklorunun araşdırılması və nəşri sahəsində xüsusi yeri olan mətbuatın yaranması və keçdiyi tarixi inkişaf yoluna ayrıca nəzər salmaq böyük əhəmiyyət kəsb edir. XIX əsrin 60-70-ci illərində Osmanlı İmperiyasının birlik və bərabərlik ideyası kimi müəyyən olunan “osmanlılıq” konsepsiyasını öz fəaliyyəti boyunca çoxsaylı islahatları ilə irəli sürən Midhət Paşa 1869-cu ildə həmin dövrdə, əsasən Bağdad, Bəsrə, Mosul, Süleymaniyə və digər şəhərləri özündə birləşdirməklə yaradılan Bağdad vilayətinin yeni qubernatoru (1869-1872) təyin olunmuşdu. Xüsusilə kənd təsərrüfatı sahəsində apardığı islahatlardan sonra Midhət Paşa marif işinin təbliğinə də geniş yer vermişdir. Bağdadda, həmçinin Kərkükdə oğlanlar üçün peşə məktəbləri ilə yanaşı ibtidai məktəblər də fəaliyyət göstərirdi. Həmin dövrdə Süleymaniyədə hərbi məktəb də açılmışdır (199, 58). Bununla belə, ingilis tarixçiləri R. H. Davison və S. H. Lonqriq qeyd edirlər ki, həmin dövrdə Kərkükdə yalnız ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi (196, 161; 197, 316). Bütün bu elm ocaqlarında tədris türkcə idi. Midhət Paşanın təşkil etdiyi nəşriyyatda məktəb dərslikləri də nəşr olunurdu. İraqlı tarixçi Faiq Batti qeyd edir ki, İraqa ilk çap dəzgahı və mətbəə 1869-cu ildə vali tərəfindən Parisdən gətirilmişdir (59, 15). Məhz vali Midhət Paşanın təşəbbüsü ilə həmin ildə bu vilayət mətbəəsində ilk İraq mətbuat orqanı olan “əz-Zaura” qəzeti nəşr olunurdu. Qəzetin redaktoru Əhməd Midhət idi. Türkcə və ərəbcə yayımlanan “Zaura” qəzetinin ilk sayı 15 iyun 1869-cu ildə nəşr edilmişdir. Qırx səkkiz il müddətində yayımlanan qəzet ingilislərin Bağdadı işğalından sonra -11 mart 1917-ci ildə son 2607-ci sayı ilə nəşrini dayandırmışdır.

Qeyd etməyə dəyər ki, İraqda bu tarixdən əvvəl köhnə üsulla işləyən mətbəələrin olması haqqında da məlumat verilir. 1861-ci ildə Kamil Təbrizinin Abbas Mirzə adlı şəxs tərə-

findən İrandan Bağdada gətirilmiş daşbasma üsullü mətbəə-sində bir sıra kitablar nəşr edilmişdir (163, 19). 1860-cı ildə Mosulda Dominikan keşişləri, 1863-cü idə isə Kildanilər (katolik assurlar) tərəfindən mətbəələr qurulmuşdur. İraqlı tədqiqatçı Yaqub Sərkisin verdiyi məlumatlara görə, Məmmədbağır Tiflisinin Bağdadda qurduğu “Dərut-tıbaati. Dərus-sələm” mətbəəsi burada buxarla idarə olunan ilk çap dəzgahlı mətbəədir. Həmin mətbəədə 1246-cı hicri ilində (miladi 1829) “Davhatul-vuzəra” əsəri çap olunmuşdur. Lakin sonradan tədqiqatçı K.Tiflisiyə aid olan mətbəənin Təbrizdə qurulduğunu, həmin kitabın üzərində Bağdad sözünün yazılmasının yalnız valiyə yaxın düşmək məqsədi daşdığını ehtimal edir (59, 16).

Onu da qeyd edək ki, iraqlı tədqiqatçı Faiq Batti ingilis istilasından dövründə Bağdad, Bəsrə və Mosulda təkcə üç qəzetin çap olunduğunu göstərsə də, həmin dövrdə istilaçılar təbliğat məqsədilə ölkədə daha çox mətbu orqanlar nəşr edirdilər. Bunlardan Bağdadda “əl-Arab”, “Dərus-sələm”, Bəsrədə “əl-Auqat-əl-ıraqiyyə”, “əl-Auqat-əl-basriyyə”, Mosulda “əl-Mausıl”, “ən-Nədi-əl-ılmiiyyu”, Kərkükdə “Nəcmə” və s. mətbuat orqanları yayımlanırdı.

Eyni zamanda F.Batti İraqda türk dilində yayımlanan mətbuata qısaca nəzər salaraq 1908-ci ildən Birinci Dünya müharibəsinin sonunadək burada “türk dili rəsmi dövlət dili olduğu üçün bütün mətbuat orqanları ərəb və türk dillərində çap olunurdu” qənaətini bildirmişdi (59, 16).

Bir məqamı xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, ötən əsrin sovet tarixçiləri, eləcə də bəzi ərəb tarixçiləri İraqda türkdilli mətbuat, xüsusilə türkmən mətbuatının tarixinə ya qısaca toxunmuş, ya da ümumiyyətlə bu mövzudan söhbət açmamışlar. 1935-ci ildə “İləri” qəzetində “Kərkük mətbuatı” adı altında İraqda türkmən mətbuatını işıqlandıran ilk yazı nəşr olunmuşdur. Osmanlı dövründə, ingilis işğalı zamanı və İraq döv-

ləti yarandıqdan sonra Kərkükdə nəşr olunan ayrı-ayrı mətbu orqanlar haqqında həmin məqalədə qısa məlumat verilir.

İraqda bu sahədə aparılan ilk geniş tədqiqat işi görkəmli araşdırıcı Əta Tərzibaşına məxsusdur. Kərküklü tədqiqatçı Dr.Sinan Səid bu istiqamətdə ilk məqalənin Ə.Tərzibaşı tərəfindən 1954-cü ildə “Kərkükdə mətbuat tarixi” adı ilə nəşr olunduğunu göstərsə də (59, 21), alim özünün ikicildlik “Kərkük mətbuat tarixi” kitabında bu sahədə ilk yazısının “Bağdadda yayımlanan günlük “əş-Şura” qəzetinin 22.11.1947-ci il tarixli sayında “əs-Sahafətu ‘ındənə” başlıqlı ərəbcə ictimai bir məqalədən ibarət” olduğunu qeyd edir (163, 13). Kitabda, həmçinin həmin məqalənin daha geniş tədqiqat şəklində Suriyanın Hələb şəhərində yayımlanan məşhur “əl-Hadis” dərgisinin 01.04.1951-ci il sayında “Fi-tərixir-rıqabə aləs-suhuf” başlığı altında dərc olunduğu da bildirilir. Eyni araşdırmanın “Kərkük” qəzetinin 1952-ci il iyul tarixli 1388, 1389 və 1390 sayılı nüsxələrində türkcə nəşr olunduğu qeydi də kitabda verildiyinə görə Dr.Sinan Səidin həmin məlumatı siyahıda yalnız üçüncü yerdə qərar tutur. Belə ki, Kərkük Maarif Müdirliyində müfəttiş, daha sonra isə Bağdad Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsində tarix elmləri üzrə professor olan Hüseyn Əli Daquqlunun təşəbbüsü ilə, onun Kərkük Müəllimlər Cəmiyyəti adı ilə imtiyaz almış “əs-Saqafətul-hadisə” dərgisinin məsul müdiri işlədiyi dövrdə Əta Tərzibaşı dərginin 01.05.1954-cü il ilk sayında “Tərixus-sahafə fi Kərkuk” (Kərkükdə mətbuat tarixi) başlıqlı yazısını dərc etdirmişdi (163, 14). Təbii ki, sonralar da görkəmli tədqiqatçı bu istiqamətdə öz araşdırmalarını davam etdirmişdir.

Kərkükdə qəzet nəşr olunmazdan öncə kərküklü ədib və şairlər öz əsərlərini daha çox Bağdad və Mosulda, bəzən də Bəsrədə çıxan qəzetlərdə çap etdirirdilər. Bu baxımdan Bağdad-da nəşr olunan “Zuhur”, “Beynən-nəhreyn”, Mosulda “Çənəbaz”, Bəsrədə “İkaz” və “Təhziib” kimi qəzetləri xüsusilə qeyd

etmək lazımdır. Hərdən bu qəzetlərin bəzi nüsxələrində kərküklü şairlərin bir neçə şeirinə rast gəlmək olardı. Yeri gəlmişkən, “Zuhur” qəzetinin 1909-cu il mart sayısında (24-cü sayı) məşhur kərküklü şair Hicri Dədənin üç şeiri nəşr olunmuşdur. Elə həmin ildə “Çənəbaz” qəzetinin 16 avqust sayısında bu şairin bir şeiri dərc olunmuşdur. Bu qəzetlərin türkcə bölümlərində kərküklü şair və ədiblərin əsərlərinə geniş yer verildiyi ilk növbədə diqqəti cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə İraqda nəşr olunan mətbuat orqanlarının fəaliyyətində türkmənlərin xüsusi yeri və çəkisi vardı. Bəsrə qəzetlərindən olan “İkaz”, “Təhzi” və “Yeni Feyz” qəzetlərinin türkcə bölümlərini həmişə kərküklü vəkil Məktubizadə Ömər Fövzi idarə etmişdir. Həm də çox gözəl şair və görkəmli bir yazar olan bu şəxs 1923-cü ildə 43 yaşında ürək xəstəliyindən vəfat etmişdir. Həmçinin “Zuhur” qəzetini bir müddət Səlahəddin adlı kərküklü bir yazar idarə etmişdir. Bu şəxs həm də 1913-cü ildə Bağdadda yayımlanan “Qönçeyi-ittihad” qəzetinin sahibi idi.

Kərkükdə türkcə yayımlanan ilk qəzet siyasi, ictimai, elmi, ədəbi, iqtisadi və digər geniş sahələri əhatə edən “Havadis” qəzeti idi. 1911-ci ilin 25 fevralında yayıma başlayan bu qəzet “ümumiyyətlə xalqdan yana olub osmanlılığa, müsəlmanlığa və regional mövzulara yönəlmişdi”. Qəzetin nəşrləri Əhməd Mədəni və Məhəmməd Zəki Qüdsizadə qardaşları idi. İraqda ilk rəsmi qəzet olan “Havadis”in hər bir sayısında bir və ya iki, ya da üç şairin əsərlərinə yer verilirdi. Bəzən digər qəzetlərdən iqtibaslar da edilirdi. Qəzetdə dövrün şairlərinə daha çox yer verilirdi, əvvəlki əsərlərdə yaşayıb yaratmış ədiblərin əsərlərinə də rast gəlinirdi. Bəzən bir sıra hekayələr və tək-tək tərcümə romanlara təsadüf edilirdi. Ədəbi yazılar arasında ədəbiyyat tarixi, ədəbi yaradıcılıq və ədəbi tənqid mövzularına nadir hallarda rast gəlmək olardı. Şeirləri yayımlanan şairlər arasında Hicri Dədə, Zeynalabidin Qabilzadə, M.Sa-

lim, M.Rauf, M.Rasih, Kəhyəoğlu Əli Kamal, Ərbilli Yunus Naci, M.Xızır, Əziz Sami və başqaları vardı. Bunlardan M.Xızır və Əziz Sami İraq türkman ədəbiyyatında ilk dəfə sərbəst şeirlərini yayımlayırdılar. Həmin dövrdə “Havadis”də artıq həyatda olmayan Qüdsi, Urfi, Qabil, Safi və Faiz kimi görkəmli şairlərin əsərləri ilə yanaşı həm də Türkiyə ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Namiq Kamal, Mahmud Əkrəm, Tofiq Fikrət, Mehmet Akif, Ziya Gökalp və digər şairlərin əsərləri yer alırdı.

İraq-türkman ədəbi fikrinin inkişafında xüsusi yeri olan Əhməd Mədəni Qüdsizadə 1913-cü ildə 15 gündə bir yayımlanan “Maarif” dərgisinin nəşrinə də nail olmuşdur. Çox qısa ömürlü olmaqla cəmi yeddi ay nəşri ilə 13 sayı işıq üzü görən bu dərgi ədəbi-mədəni-sənət mövzularını əhatə edirdi. Sonralar “Kaukəbe-maarif” dərgisi ilə əvəz olunmuşdu. Cəmi 10 sayı işıq üzü görən bu dərgi Kərkükdə mədəniyyət sahəsində yaranan boşluğu doldurmaq, mədəniyyət aləmində baş verən hadisələri canlandırmaq məqsədi daşıyırdı.

İraq-türkman tədqiqatçısı İbrahim Daquqlu İraqda Birinci Dünya müharibəsindən öncə və müharibə sırasında yayımlanan ədəbi, siyasi, satirik və mizahi qəzetlərin sayının 69-u keçdiyini göstərir. Tədqiqatçı yazır ki, I Dünya müharibəsi ilə 1933-cü illər arasında yayımlanan siyasi qəzetlərin sayı 61-i keçmişdir. I Dünya Müharibəsindən sonra yayımlanan ədəbi qəzetlərin sayı 86 olmuşdur. İraqda Midhət Paşa dövrü ilə 1933-cü ilin sonları arasında yayımlanmış ədəbi-siyasi dərgi və qəzetlərin sayı 309-u keçmişdir. 1933-1958-ci illər arasında 413 sayda qəzet və dərgi yayımlanmışdır (81, 77-78).

XX əsrin əvvəllərindən nəsrə başlayan qəzetlərdən xüsusilə bəhs etmək lazımdır. Bu baxımdan “Kərkük” qəzetini ayrıca qeyd etmək olar. 1926-cı ilin noyabrın 12-dən etibarən işğal dövrü qəzetlərindən “Nəcmə”nin davamı kimi yarı rəsmi

türkcə siyasi bir mətbu orqan olan “Kərkük” qəzeti yayıma başlamışdı. İraq türkmanlarının ən uzun ömürlü mətbu orqanı kimi dəyərləndirə biləcəyimiz bu qəzet 46 il öz yayımını davam etdirmişdi. Krallıq dövrünün (1921-1958) məhsulu kimi türkcə Kərkük bələdiyyəsinin yayım orqanı olaraq nəşr olunan qəzet sonradan yayımını türkcə-ərəbcə davam etdirmişdi. İlk illərdə həftədə bir dəfə yayımlanan “Kərkük” qəzetinin məsul müdiri və baş mühərriri Yazar Vəcdi, 67-ci sayından etibarən məsul müdir görkəmli türkman şairi Hicri Dədə, 4 may 1928-ci il 139-cu sayından Əbdürrəhman Bəkir Əfəndi, 1929-cu il 225-ci sayından yenidən Hicri Dədə idi. Görkəmli alim Əta Tərzibaşının “qırx altı il kimi uzun bir sürə yayımlanmış “Kərkük” qəzeti haqqında veriləcək bilgilər başlı-başına bir əsər təşkil edər” (163, 101) fikrinə əsaslanaraq qeyd etməyə dəyər ki, bu mətbu orqanın İraq-türkman folkloru və ədəbiyyatının inkişafında xüsusi yeri vardır. Həmin dövr ədəbiyyatını izləmək üçün qəzet önəmli bilgilərə malikdir. Hicri Dədə ilə yanaşı İraq-türkman ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Məhəmməd Sadiq, Nazim Rəfiq Qoçaq, Əsəd Naib-oğlu, Ömər Fövzi, Tofiq Cəlal, Xızır Lütfi, Osman Məzlum, Süleymaniyəli PİRƏMƏRD və başqalarının bir çox əsərləri “Kərkük”də yer alırdı. Həmçinin qəzet klassik İraq-türkman ədəbiyyatının tanınmış simalarının əsərlərini nəşr edirdi. Beləcə qəzetin hər sayında həm klassik şairlərin, həm də yeni dövr ədəbi xadimlərin yaradıcılığı işıqlandırılırdı.

“Kərkük” qəzetinin İraq-türkman folklorunun araşdırılması və nəşri sahəsində xüsusi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, xoyratların toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində ilk dəfə sistemli şəkildə “Kərkük” qəzetində mühüm işlər görülməyə başlamışdır. İlk belə nümunələr qəzetin 1927-ci il 91-ci sayından etibarən nəşr olunurud. Bundan başqa, qəzetin 9.11.1952, 11.6.1953, 25.6.1953, 7.12.1953, 17.12.1953 və 21.1.1953-cü

il sayılarında xoyratla bağlı ilk araşdırmalar da yer almışdı (163, 24-25). Qəzetin səhifələrində bir müddət yerli mani nümunələrindən seçmələrə də rast gəlinirdi. Nəsr sahəsində daha çox Ərəb Fəhminin hekayələri, ictimai-ədəbi parçalar və mənsur ağılar diqqəti çəkirdi. Bir müddət Məhəmməd Xətibin bəzi ədəbi yazıları və mənsur şeirləri, Rifat Səid Yolçunun cəmiyyəti düşündürən yazıları, bundan öncə isə Səid Bəsim və Şükrü Məhəmməd Ağaoğlunun şeir və nəsr əsərləri, Şakir Sabir Zabitin folklora və tarixə aid araşdırmaları, eləcə də görkəmli tədqiqatçı Əta Tərzibaşının 1952-ci ildən etibarən folklor, ədəbiyyat tarixi, ədəbi tənqid, bioqrafik yazıları türkmanca sadə bir dillə yayınlanır, Əbdülhəmid Əminin ərəbcədən etdiyi tərcümələri dərc olunurdu. Bu baxımdan həmin müəllifin məşhur ərəb tarixçisi Curci Zeydanın “əl-İnqilabul-Osmani” adlı əsərini “Osmanlı inqilabı-Şirin ilə Ramiz” başlığıyla türkcəyə çevirib qəzətdə dərc etdirməsi böyük maraq doğurur. Artıq 1952-ci ildən qəzetin ərəbcə bölümündə İraq Elmlər Akademiyasının üzvü, məşhur tarixçi Abbas əl-Azzavi, tanınmış ədəbiyyatçı Dr. Yusuf İzzəddin, böyük alim Məhəmməd Behcət əl-Əsəri, tanınmış dilçi alim və tarixi əsərləri ilə məşhur olan Dr. Mustafa Cavad kimi beynəlxalq səviyyədə tanınmış elm və ədəbiyyat xadimlərinin xüsusi olaraq hazırladığı yazıları mühüm yer tuturdu. Həmin illərdə çox gənc olan Dr. Sinan Səidin ərəbcə şeirləri və simvolizm haqqındakı yazıları da qəzetin bəzi sayılarında yer alırdı. “Kərkük” qəzeti Respublika dövründə 25 iyun 1959-15 sentyabr 1960-cı illər arasında “Gavurbağı” adı ilə nəşr olunmuşdur. Lakin 26 sentyabr 1960-cı il 1731-ci sayı ilə yenidən “Kərkük” adı ilə nəşrini davam etdirən qəzetin yayımı 20 avqust 1972-ci ildə 2036-cı sayı ilə dayandırılmışdır (163, 101).

İlk sayı 2 mart 1935-ci ildə yayımlanan “İləri” qəzetinin də xalqın milli-mədəni tərəqqisində mühüm yeri vardır. İlk növbə

bədə qəzetdə adı keçən mövzular diqqəti cəlb edir: Qəzetin izlədiyi yol; ədəbiyyat; bir millətin tərəqqisi, bir köylü qadın (hekayə) və s. “İləri”də yayımlanan şeirlər çox vaxt imzasız çıxırdı. Qəzetdə daha çox nəsr əsərləri yer alırdı. Əhməd Mədəni, Səid Bəsim, Məhəmməd Həmasi, Əbdülkərim Hüseyn, Əli Saib, Nazim Rəfiq Qoçaq, Əsəd Naiboğlu, Tofiq Cəlal, qəzet heyətindən Dr. Safa Xulusi, Fəhmi Mustafa və Rəşad Arifin ictimai mövzularda yazdığı yazılar, ədəbi dəyərləndirmələr, ədəbi tənqid, hekayələr oxucular tərəfindən böyük maraqla qarşılanırdı. Bu baxımdan qəzetin 9 mart 1935-ci il sayında baş yazar Xulusinin “Milli duyğu” adlı yazısı diqqəti cəlb edir: “Yer üzündə yaşayan hər bir qövüm, hər bir millətin yüksəlmə, alçalma səbəblərini arayacaq olursaq o qövüm və millətdəki tərbiyəyi-milliyənin meyvəsi, səmərəsi olan milli duyğunun husulə gətirdiyi təsir və mövcudluğu nisbətinin məhsut və ya məqsə olduğu ilə anlaşılır.....Bu duyğu dünyaya gəlişdən tələq olunmalıdır; yəni ilk məktəbi ana qucağı olmalıdır. Ana bu günün öz ciyərparələri, yarının yurd igidi olacaq küçücük çocuqlarına ilk milli duyğusunu öyrətməlidir...” (163, 111).

1954 (8 may) - 1959-cu illər (27 mart) arasında türkcə-ərəbcə yayımlanan “Afaq” qəzeti də ictimai, ədəbi, həmçinin gündəlik aktual mövzuları əhatə etməsi ilə xalqın mədəni həyatında özünəməxsus yer tutmuşdur. Qəzeti Şakir Hürmüzi çıxarırdı. Nəşrinin ilk günlərində 8 səhifədə yayımlanan qəzet xalq arasında böyük maraqla qarşılanmışdır. Bu mətbu orqanın işıq üzü görməsində həmin dövrün bir çox görkəmli tədqiqatçı-alimləri, ədəbi simaları, o cümlədən Əta Tərzibaşı, Fuad Hamdi, Rza Dəmirçi, Rəşad Kazım Bayatlı, Şakir Sabir Zabit, Vahidəddin Bahaəddin, Rifat Səid Yolçu yaxından iştirak etmişlər. Qəzetin türkcə bölümündə Məhəmməd Sadiqin, Əsəd Naibin, Xızır Lütfinin, Rəşid Akifin, Tofiq Cəlalin, Həsən Görəmin, İnayət Rəfiqin, İzzəddin Abdinin, Bəhaüddin Sali-

hinin, ərəbcə bölümündə isə Sinan Səidin, Əbdülxaliq Bayatının və başqalarının şeirləri dərc olunurdu.

“Afaq” qəzetinin nəşri İraq türkmanlarını çox sevindirirdi. Çünki qəzetin səhifələrində, xüsusilə türkcə bölümündə etnoqrafik materialların, şifahi xalq ədəbiyyatı, milli mədəniyyət nümunələrinin, ayrı-ayrı şair və yazıçıların yaradıcılığından parçalar və s. nəşr olunması çox əhəmiyyət kəsb edirdi. Təbii ki, ilk vaxtlar qəzet yorulmaz tədqiqatçı Əta Tərzibaşının türkcə bölümündə redaktor olduğu müddətdə bu məqsədinə çatırdı. Lakin sonradan onun müyyən səbəblərdən qəzetdən ayrılması ilə bu mətbu orqanın fəaliyyəti tədricən zəifləməyə başlamışdır. Həmçinin “Bəşir” qəzetinin nəşrə başlaması ilə tirajı da azalmış “Afaq” nəhayət, öz yerini itirmiş olmuşdur.

Respublika dövründə nəşr olunan digər bir mətbu orqan 1958-ci ilin 23 sentyabrında yayıma başlayan “Bəşir” qəzeti idi. Türkcə-ərəbcə yayımlanan qəzet cəmi yeddi ay müddətində (1959-cu il 17 martda sonuncu 26-cı sayı ilə nəşri dayandırılmışdır) xalqla ünsiyyətdə olmasına baxmayaraq milli-mədəni tərəqqinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Qəzetin idarə heyətində Əta Tərzibaşı, Həbib Hürmüzi və başqaları vardı. Xalqın həyatını əks etdirən bir çox mövzularla yanaşı ədəbi-mədəni məsələlərin işıqlandırılmasına da geniş yer verən qəzetin hər sayında bütünlüklə bir səhifə folklor topluslarına ayrılmış, burada xoyrat, mani, xalq türküsü, tapmaca, atalar sözü kimi yerli folklor nümunələrinə yer verilmişdir. Xalq arasından toplanan bu nümunələr xalq yaradıcılığının araşdırılması istiqamətində aparılan hər bir araşdırma üçün zəngin material ola bilər. Əsasən milli irsin yaddaşlarda həkk olunmasına böyük önəm verən “Bəşir” qəzeti İraq türkmanlarının özlərinə baş tacı bildikləri dahi Məhəmməd Füzuli və Hicri Dədənin yaradıcılığına 14 xüsusi sayısını ayırmışdır. Həmin dövrdə İraq-türkman ziyalılarının əksəriyyəti bu qəzet-

lə əməkdaşlıq edirdi. Eyni zamanda bəzi şairlərin ilk qələm meydanına çevrilən bu mətbu orqanın səhifələrində Əli Mərufoğlu, Nəcməddin Əsin, Mustafa Gökqaya, Sədat Ərbil, Süleyman Öcal, Sübhüyə Xəlil Zəki və başqa şairlərin əsərləri dərc olunurdu. Görkəmli İraq-türkman şairi Nəsrin Ərbilin də ilk qələm təcrübəsi məhz bu qəzetdə işıq üzü görmüşdür.

“Bəşir” qəzetinin nəşrə başlaması münasibətilə Kərkükün çox məşhur şairi Məhəmməd Sadiq üç təbrik şeiri yazmış, bununla bağlı xalqın sevincini, arzu və istəklərini ifadə etmişdi. Şeirlərdən birində şair qəzetin xalq tərəfindən çox yüksək təqdir və ehtiramla qarşılandığını böyük ustalıqla qələmə almış, qəzeti ərsəyə gətirənləri layiqincə mədh etmişdir. Bu baxımdan aşağıdakı misralar xüsusilə diqqəti cəlb edir:

İrfan dağıdan Tərzibaşızadə Atadır,
Birləşdirən insanları hər yerdə Atadır.
Əxlaqı gözəl, sai Məhəmməd Hacı İzzət,
Hər kəs oxuyur əslinə, əcdadına rəhmət.
...Birləşdi iki fikir; Bəşir adlı cəridə,
Çıxdı nə gözəl, parladı bu dürri fəridə.
Cümhuriyəti xalqa “Bəşir” verdi bəşarət,
İqbal ilə bu aləmə həp etdi işarət.
Vardır ki, bunun suhfei safında maqalat,
Hər bir sütunu nəşr ediyor xalqa kəmalat.
Vardır safhatında bunun fəlsəfə, hikmət,

Duyğu verir insana, edər millətə xidmət (163, 143-144).

“Bəşir” qəzeti dilinin sadə və təmiz olması, xalqa daha yaxın olması və onun arzu-istəklərini əks etdirməsi, İraq-türkman mətbuat tarixində ilk dəfə folklor mövzusunda bu səviyyədə yer ayırması, səs sənətkarlarından bəhs etməsi və hər sayısında yerli xalq mahnılarından birinin şərhini verməsi, çağdaş şair və yazarların yaradıcılığını dəyərləndirməsi, Kərkük mətbuatında daha çox sayda (2500 tirajla) dərc olunan qəzet ol-

ması baxımından özündən əvvəl Kərkükdə çıxan digər mətbu orqanlardan fərqlənirdi.

Qəzetin qarşısına qoyduğu məqsəd, əslində, belə bir şüarla bəyan olunurdu: “Millətə əfəndilik yoxdur, xidmətçilik vardır. Millətinə xidmət edən onun əfəndisidir” (153, 2).

“Cümhuriyyəti qoruyalım” adlı bir yazıda qəzet xalqın gördüyü zülm və məşəqqətlərdən danışır, çıxış yolunu möhkəm birlikdə görür: “Millətin həqiqi qüdrət və qüvvəti fərdləri arasında gözükməz birliyin sıx bağları ilə ölçülər” (59, 168). Başqa bir yazıda isə bu birlik türkmənlərin qüssə və kədərini, sevinc və fərəhinin əsas rəmzi olub onları mübarizədən mübarizəyə çağırır, yeni qələbələrə ruhlandırır:

Zəfər bizə,
Haqq verdi zəfər bizə.
Millət bir olsa, bulmaz
Xainlər zəfər bizə (77, 5).

1958-ci ilin 14 iyulunda İraqda krallıq rejiminin öz yerini respublikaya verməsi ilə yeni General Əbdülkərim Qasım rejiminin çevrilişindən sonra ölkənin əsasını təşkil edən üç əsas millətdən biri olması haqqında bəyanat türkmənləri çox sevindirmişdi. Lakin bu sevinc uzun sürməmişdi. Cəmi bir il sonra – 1959-cu ilin 14 iyulunda Respublika günü ilə əlaqədar bayram tədbirlərinə qatılmış türkmənlərə amansız divan tutulmuş, cəmiyyətdə çox tanınmış onlarla türk əsilli vətəndaş vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir. Üç gün (14-16 iyul) davam edən bu qanlı hadisələr zamanı hətta türkcə danışmaq belə qadağan edilmişdir. Həmin günlərin ağrı-acısını xalq şairi Mustafa Gökqaya “1959-cu ilin temmuz bayramı” – əslində bayram əhvalruhiyyəsiindən daha çox bəşəri faciə, nisgil, həsrət ifadə edən, kədərli süjet xəttinə malik bir şeiri ilə belə dilə gətirmişdir:

Nənə, bayram olmadı?
Baxım, babam gəlmədi?

Mənimçin zubun* çeket*
Babam nişin almadı?
Nənə, babam gəlmədi,
Mənim səbrim qalmadı.

Gün batdı, gecə oldu,
Bilmirəm, necə oldu.
Dünya gözüm ögündə
Rəng-rəng alaca oldu.
Nənə, babam gəlmədi.
Mənim səbrim qalmadı (110, 40).

Şair sadə xalq dilində yazdığı bu şeirdə ləhcə xüsusiyyətlərini saxlamış, türkmanlara qarşı aparılan amansız işgəncələrə, soyqırırma ürək yandıran dərin eyhamla toxunmuş, baş verən qanlı hadisələrə diqqəti yönəltmişdir:

Nənə, nədən ağlısan?
Qapıları bağlısan?
Nişin türkman kəsillər?
Uşaxları saxlısan.
Nənə, babam gəlmədi?
Mənim səbrim qalmadı.

Genə nənəm yığladı,
Cığırımı dağladı:
“Balam! Türkman kəsillər!”
Evdə məni saxladı.
Nənə, babam gəlmədi,
Mənim səbrim qalmadı.
Nənə yığlar, qız yığlar,
Oğlan yığlar, yüz yığlar.
Bir-birin qucağlıyıb
Dizə vurur, diz yığlar.

Nənə, babam gəlmədi,
Mənim səbrim qalmadı (110, 40).

Fikrimizcə, bu əsəri XX əsr İraq-türkman ədəbiyyatında xalq şeirinin ictimai-siyasi məzmun kəsb edən ən gözəl nümunələrindən biri hesab etmək olar. Bu qanlı hadisələr İraq türkmanlarının milli mücadilə tarixinə Kərkük qətliamı kimi yazılmışdır.

Əvvəllər 1000-1500, sonradan isə 2500 tirajla çıxan “Bəşir” qəzetinin fəaliyyətinin davamına bütün söyləri ilə çalışan bir qrup ziyalı – yazı işləri müdiri Məhəmməd Hacı İzzət həbs olunub İmara bölgəsinə, qəzetin əsas heyətində yer alan Həbib Hürmüzi də həmin gün tutulub Bağdadın 300 km cənubunda Nasırıyyəyə, bir gün sonra isə qəzetin redaktoru Əta Tərzibaşı Bağdadda hərbi qarnizonda həbs edilərək ölkənin cənubuna sürgün edilmişdir.

İraq türkmanları öz milli mənəvi-mədəni haqları uğrunda apardıqları mübarizənin nəticəsində 1959-cu ilin fevralın 1-də Bağdad radiosunda hər gün yarım saat olmaqla bir proqramın yayınlanmasına nail olmuşdular. Həmin proqramda əsasən xoyrat, mani, xalq mahnıları və s. kimi türkmanlar arasında geniş yayılmış folklor nümunələrinin səsləndirilməsinə əhəmiyyət verilirdi. Bu nailiyyətin ardından 1960-cı ilin mayın 7-də Bağdadda “Türkman Qardaşlıq Klubu” (sonradan Ocağı) yaradılmışdır. Qeyd edək ki, İraq türkmanlarının müasir milli-mədəni və sosial-ictimai tarixində bu qurumun çox mühüm rolu vardır. 1961-ci ilin may ayının 1-də Ocaq tərəfindən eyniadlı “Qardaşlıq” dərgisinin ilk sayı nəşr edilmişdir. Ayda bir dəfə 48 səhifədə yarı ərəbcə “الاءاء” (əl-Əxə), yarı türkmanca “قارداشلق” (Qardaşlıq) çıxan bu dərgi bir çox ədəbiyyatçı və şairlər yetirmiş, onlar üçün geniş üfüqlər açmışdır.

“Qardaşlıq” dərgisi İraqda təkə türkmanlar yox, həm də bütöv ölkə əhalisi üçün çox mühüm olan tarixi bir dövrdə

nəşrə başlamışdır. Bu dövr, yəni XX əsrin ikinci yarısı ölkənin ictimai-siyasi, eləcə də iqtisadi həyatında çox vacib məqamlarla yadda qalmışdır. Dərginin nəşrini bir çox tarixi ictimai-mədəni amillər şərtləndirirdi. Bu amillərdən birincisi və təbii ki, ən vacibi türkmənlərin əhatə olunduğu dil və mədəni ortam baxımından yad xalqlar arasında öz dilini, folklorunu, ədəbiyyatını, mənəvi-mədəni dünyasını, bütövlükdə etnik varlığını, coğrafiyasını tanımaq və qorumaq cəhdlərindən doğurdu. Bu dərginin fəaliyyəti ilə yaxından tanış olduqda onun nəşr olunduğu dövrü və mühiti nə qədər aydın işıqlandırdığını izləmək mümkündür. Fikrimizcə, İraq türkmənlərinin, xüsusilə ötən əsr ərzində dərc olunmuş bütün mətbu orqanları tutduğu mövqeyindən və zaman kəsiyindən asılı olmayaraq xalqın tarixi təşəkkülündə, milli mənəvi-mədəni dirçəlişində, ədəbi inkişaf prosesində mühüm rol oynamış və özünəməxsus çəkiyə malik olmuşdur. Bu baxımdan həmin mətbu orqanların hər birinin bu və ya digər dərəcədə araşdırılması böyük aktuallıq kəsb edir və vacibdir. “Qardaşlıq” dərgisinin bu mənada qazandığı nailiyyətlər, göstərdiyi xidmətlər ölçüyəgəlməzdir və bu, onun mövzu genişliyi, aktuallığı, janr müxtəlifliyi, yer verdiyi mövzuların zəngin tərkibi, müşahidə üstünlüyü, xalq auditoriyasının nəzər-diqqətini özünə cəlb etməsi, onunla birbaşa ünsiyyətdə olması və s. bu kimi vacib xüsusiyyətləri ilə xarakterizə oluna bilər.

Türkmənlərin müqəddəratında çox vacib bir mərhələni təşkil edən bu dövrdə, xüsusilə anadilli məktəblərin fəaliyyətinə yalnız kağız üzərində icazə verilən həmin tarixi kəsimdə onların özünüifadə və özünütəsdiqində mühüm rol oynamış “Qardaşlıq” dərgisinin nəşri bütövlükdə İraq elmi-ədəbi-mədəni mühitində çox əhəmiyyətli və yadda qalan bir hadisə idi. Dərginin cəmiyyətin, demək olar ki, hər bir zümrəsi tərəfindən qəbul edilərək geniş auditoriya qazanmasında öz geniş

araşdırmaları, aktual və cəsarətli yazıları, elmi mülahizə və qənaətləri, canlı dialoqları ilə diqqəti cəlb edən vətənpərvər, qəlbi milli duyğularla döyünən, milli kimliyini hər şeydən üstün tutan istedadlı qələm sahiblərinin xidmətləri misilsizdir. Onların min bir əziyyətlə, bəzən maddi sıxıntılara sinə gərək ərsəyə gətirdikləri dəyərli yazılar dərginin uzun müddət işıq üzü görməsinin bariz təminatçısı olmuşdur. Başda tanınmış tədqiqatçı Əta Tərzibaşı olmaqla Şakir Sabir Zabit, Məhəmməd Xurşid Daquqlu, Əbdülhəkim Mustafa Rejioğlu, Mövlud Təha Qayaçı, Şakir Sabir Mühəndis, İbrahim Daquqlu, Əbdülxalq Bayatlı, Rifat Yolçu və onlarla başqa müəlliflərin yorulmaz səyləri nəticəsində dərginin səhifələrində dilə, tarixə, şifahi xalq yaradıcılığına, etnoqrafiyaya, ədəbiyyata aid yüzlərlə samballı məqalələr dərc olunmuşdur.

Dərginin ilk rəsmi məsul redaktoru Avuqat Məhəmməd Hacı İzzət idi. Sonradan isə jurnal redaksiya heyətinin fəaliyyəti ilə öz nəşrini davam etdirmişdir. Fədakar alim Əta Tərzibaşı da jurnalın türkcə bölümünü bir müddət idarə etmişdir.

İlk sayısının baş yazısında dərgi bütün oxucularına öz qayə və məramını belə bildirir: "...“Qardaşlıq” bu sözün daşdığı bütün duyğuları dəyərli oxuculara ulaşıdırmaq istərkən uzun çağlardan bəri bu qutsal torpağın köksündə yaşayan, savunması üçün qanlar tökən, sevgisini candan daha üstün tutan yalnız türkmanlara deyil, yurdumuzun hər yurddaşına bu qardaşlığı bütün varlığı ilə yaşatmaq üçün əlini uzadır... “Qardaşlıq” bizə əyiliyi (yaxşılığı) olan bilgiləri artırmaq ilə yayımlanmaya və şimdiyə qədər araşdırılmamış, yayımlanmamış və sağlanmış həp milli varlığımızı bəltirməyə, gələcək törələrimizə ölməz bir iz olmaq üçün çalışacaqdır” (107, 25).

Dərginin səhifələrində dilə, folklorə, etnoqrafiyaya, tarixə, ədəbiyyata dair materiallar dərc edilirdi. “Yeni türkman ədəbiyyatının təməl daşı” olan “Qardaşlıq” dərgisi olmasaydı,

türkman ədəbiyyatının sonrakı mövqeyini düşünmək belə çətin olardı. Dərginin ərəbcə bölümündən fərqli olaraq türkçə bölümü türkman mədəniyyəti, ədəbiyyatı, tarixi, dili, folkloru, adət-ənənəsi kimi geniş sahələri əhatə etməkdə çox irəli getmiş, bu elm sahələri ilə bağlı araşdırmalara geniş yer vermişdir.

“Qardaşlıq” dərgisinin nəşrə başladığı ilk illər o qədər təlatümlü, ziddiyyətli idi ki, insanlarda kədər, ümitsizlik vardı, türkmanlar öz dillərini, adət-ənənələrini yalnız evlərində, geniş mənada isə yaşadıkları ərazilərdə daha çox qoruyub saxlamağa səy göstərirdilər. Bu səbəbdən də dərgidə İraq-türkman folklorunun çox qiymətli nümunələrinin qeydə alınmış və nəşr edilməsi zərurəti yaranırdı. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri müxtəlif illərdə dərginin, əsasən “Folklor” (1966, 11-12; 1970, 6; 1971, 6-7; 1973, 5-6 və s.), “Folklor araşdırmaları” (1970, 7-8 və s.) və “Folklorumuz” (1965, 2 və s.) başlığı altında geniş oxucu auditoriyasına çatdırılırdı. Çox təqdirəlayiq haldır ki, həmin dövrdə türkman ziyalıları arasında çox tanınmış, öz tərəqqipərvər, soya-kökə bağlılıq nümayiş etdirən fikirləri, yazıları ilə geniş oxucu auditoriyası qazanmış yazı müəllifləri yorulmadan dərgidə, demək olar ki, fasiləsiz bu mövzuda araşdırmalarla yer alırdılar.

“Qardaşlıq” dərgisində folklorun toplanması, nəşri və tədqiqi çərçivəsində şifahi xalq ədəbiyyatının geniş yayılmış janrları arasında daha çox yer verilən qeydsiz-şərtsiz xoyratlardır. Bütün fəaliyyəti boyu dərginin nömrələrində minlərlə xoyrat mətni nəşr olunmuş, bu qədim və xalqın milli sərvəti kimi qoruyub saxladığı folklor nümunələrinin tədqiqinə onlarla məqalələr həsr edilmişdir. Dərginin 1963-cü il iyun sayında Əbdülhəkim Mustafa Rejioğlu “Şeir toplumun olmalı” məqaləsində xalqın milli kimlik qaynağı olan dilin və şifahi xalq ədəbiyyatının, demək olar ki, bütün elm sahələrinə olan böyük təsirindən danışır: “Gerçək ədəbiyyatın iki böyük qaynağı

vardır: toplumun özü, toplumun öz dili”. Ədəbiyyat yoluna işıq tutacaq, ədəbiyyatı millətin gərəkli bir nəsnəsi olaraq qəbul edib bütün ədəbi yazılara toplumun gözü ilə, hissi ilə baxa biləcək, ədəbiyyata idealını, zövqünü, şövqünü, çeşnisini verə biləcək tək çıxar yol toplumun vicdanına dönmək və toplumun öz dilini qonuşmaqdır.

Çünki həyatın hər şeyinin əsl sahibi xalq kütləsidir. O tutarsa, hər şey çözüldü deməkdir. Bizim dədə yadigarı olan o doyulmaz, canım qoryatlarımızın dündən daha təzə, daha güvvətli, yarın üçün daha canlı, daha nazlı oluşunun sirri.

Yüz illərin ötəsindən bizə yadigar qalan bu milli sərvət daim xalqımızın incə duyğularla dolu eşq və sevinclərinin bir ifadəsi, hissli bənliklərinin səmimi bir tərənnümü, təvəkkül və iztirablı hayqırışlarıdır” (138, 38).

Bu yazının müəllifi oxucusuna İraq türkmanlarının milli dəyəri kimi üstün bildiyi xoyratlara sevgi, məhəbbət oyadaraq yazır: “Sənətkarına qarşı hər kəsdə bir heyranlıq duyğusu oyandıran qoryatlarımız günün ictimai-siyasi yaşantılarını ən coşğun, ən zərif, sadə və səmimi, bəzən də lətifəvari bir şəkildə xalq dili ilə əks etdirir. Hələ könül savaşılarını nə ilahi, nə musiqili, nə içtənliklə canlandırır, hər dinləyəndə sanki bir sehvərsun təsiri bağışlayır. Xalqımızın vicdanına, dilinə söykəndiyi, güvəndiyi üçün qoyratlarımız sonsuzluğadək eyni sevgi haləsi içində yaşayacaqdır. Çünki qoyratlarımız ulusal varlığımızın bir simvolu, xalqımızın və yurdumuzun ta özüdür:

Namərdə çal,
Çək xəncər, namərdə çal.
Onda qiyamət qopar,
Mərd qapısının namərd açar.

Yüz incidi,
Yüz sədəf, yüz incidi.

Mən yarı incitmərəm,
Yar məni yüz incidi.

Ağlama, naçar ağlama,
Gündür, keçər, ağlama.
Bu qapıyı bağlayan xudam
Bir gün açar, ağlama.

Dəmdə gül,
Qəmdə bülbül, dəmdə gül.
Şadlıqda hər kəs gülər,
Sən yigit ol, qəmdə gül.

Birdə vay,
İkidə vay, birdə vay.
Bir dərdə mən düşmüşəm,
Desəm vay, deməsəm vay.

Bir də mən,
Doldur içim bir də mən.
Gün getdi, ömr azaldı,
Gənc olmaram bir də mən” (138, 38).

Eyni zamanda müəllif “bir də o baş ağrısı və bütünü ilə bizdən olmayan divan ədəbiyyatına bir göz ataq” qənaəti ilə yad mədəniyyətin gətirdiyi fəsadlara toxunmuşdur: “Kökü xaricə bağlanan bu tərz ədəbiyyat nə xalqla maraqlandı, nə də xalqın səsini heç yerə çatdırmadı və buna görə də “öz əcəlin-dən əvvəl öldü”... O yazır, sultanlar və çevrələri xalqdan gələn dəyərlərə o qədər də əhəmiyyət verməmiş, ən çox əcəm ədiblərinə rəğbət göstərmiş və onları ağırlamışlar” (138, 39). Qeyd edək ki, məqalə müəllifi burada osmanlı yüksək dairələrində İran ədəbiyyatına və mədəniyyətinə ifrat aludəçiliyin dərəcəsinin XV əsr şairi Ləlinin məşhur örnəyindən də məlum

olduğunu qeyd edir. Əslən toqatlı olan Ləli bir müddət İrana (Əcəmə) gedib orada yaşamış, fars ədəbi mühitinə daxil olmaqla “mərdi-mütəəccəm” olmuşdur (əcəmiləşmişdir). Anadoluya qayıtdıqdan sonra Sultan Mehmet Fatehin ədəbi məclisinə daxil olmaq üçün o özünü iranlı kimi qələmə vermişdir. Lakin bir müddət sonra əsl mənşəyi haqqında həqiqət üzə çıxdıqda o, sultan məclisindən qovulmuşdur. Əslində, gözəl şair olan Ləli iranlı deyil, Anadolu türkü olduğu üçün ədalətsizliyə məruz qalmışdır (131, 201).

Müəllif təəssüf hissilə qeyd edir ki, divan ədəbiyyatı hər yönü ilə xalqa inanmamışdı və xalqdan deyildi. Müəllif yazır: “Özətlə bu basmaqəlib ədəbiyyat nə xalqın içtənliyindən doğmuşdu və nə də xalqın öz dili idi. Onunçün yaşamadı və bir daha dönməmək üzrə tarixin qaranlıqlarına gömüldü (138, 40).

İraq türkmənlərinin milli rəmzi olan xoyratlar dərginin bütün nömrələrində, hətta “Folklor” bölümünün yer almadığı (111, 42; 113, 44 və s.) nömrələrdə belə dərc olunmuşdur. Ümumiyyətlə, bütün nəşr həyatı boyu “Qardaşlıq” dərgisində yer almış folklor janrlarından danışarkən onları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

- 1) Xoyratlar;
- 2) Manilər;
- 3) Atalar sözləri;
- 4) Məsəllər;
- 5) İnanclar;
- 6) Tapmacalar;
- 7) Uşaq folkloru;
- 8) Lətifələr;
- 9) Mərasim folkloru;
- 10) Nağıllar;
- 11) Əfsanə və rəvayətlər və s.

Əsasən millətin gələcəyindən narahatlıq duyğusunun dərginin başlıca qayəsinə çevrildiyini burada yer alan bir çox məqalələrdən görmək mümkündür. Dərgidə yalnız folklor deyil, eyni zamanda dil və folklor qarşılaşdırması əsasında işlənilib hazırlanmış yazılara da rast gəlirik. Belə məqalələrdən biri dərginin həmin sayının “Dil araşdırmaları” bölümündə “Xoyratlarımızda öztürkcə sözcüklər” başlığı ilə verilən bir neçə xoyratda bəzi sözlərin yerinin müəyyən olunmasına və şərhinə həsr edilmişdir:

“Oxu sınsın,
Aç sinəv, oxu sınsın.
Sən dayan gül ağaca,
Gülə də qoxu sınsın.

Özüm neynim,
Bu dərdə dözüm, neynim.
Od sənnən, odun mənnən,
Yandırım özüm, neynim.

Üz mənnən,
Rəqib, şərüv üz mənnən.
Qəm yardan vəfalıdı,
Heç çevirməz üz mənnən.

Üzə dən-dən,
Zülfüv üzə dən-dən.
Sərt qaya, yavru kəklik,
Endirdim üzə dən-dən (110, 44).

Müəllif artıq dildə unudulmuş, lakin xoyratlarda yaşadılan bəzi sözlərin şərhini verməyi də unutmamışdır. Yazı müəllifi bizim də türkcəmizdə unudulmuş “dəndənmək” sözünün mənasını da nəzərimizə çatdırır: Əslində, mənası “dağılmaq-

dağıtmaq” olan bu feil bu gün dilimizdə yalnız “dən-dən” kimi işlənməkdədir.

Qeyd etdiyimiz kimi, dərğinin, demək olar ki, bütün nömrələrində xoyratla bağlı istər toplama, istərsə də araşdırma xarakterli müxtəlif yazılar yer almışdır. Dərğinin 1973-cü il may-iyun sayının “Folklor” bölümündə yer almış “Bir Kərkük gecəsi” yazısı bu baxımdan xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bildiyimiz kimi, Kərkükdə çox tanınmış xoyrat çağırən ustad sənətkarlar – xanəndələr yaşamışlar. Hazırda da o böyük sələflərin ardıcilları bu qədim və qiymətli sənəti davam etdirirlər. “Qardaşlıq” da həmin deyişmə məclislərindən biri və oradakı coşqu işıqlandırılır. Bu yazıda 1962-ci ilin 15-16 noyabr gecəsi təşkil olunmuş məclisdə iştirak edən çağırçılar arasındakı ustad xanəndələrdən İzzəddin Nemət və Sıddıq Bəndə Qafurun da olduğu diqqətə çatdırılır. Həmçinin Rəşid Külə Raza ilə Məhəmməd Gülboyun qarşılaşdığını nəzərə çatdıran yazıda bu deyişmənin daha çox müxalif, bəşiri, yətimi, muçıla, iydələ və dəlihəsəni üsulları üzərində qurulduğu qeyd edilir: “Məhəmməd Gülboyun yumşaq bir davranışı vardı. Rəşid Külə Raza isə sərt bir dil işlədirdi. Bir ara Rəşid Külə Razanın söylədiyi:

Namazı,

Mən qılmadım namazı.

Rəqib bir boyağ əzip,

Nə zəg istər, nə mazı (124, 46).

xoyratına Məhəmməd Gülboy qarğış dolu belə bir cavab vermək məcburiyyətində qalmışdı:

Rəqib, dərdiv beş olsun,

Beş ikən on beş olsun.

Düşəsən uca dağdan,

Boynuv xurdu-xaş olsun.

Yorğanıv çağır tikan,

Döşəgiv çim daş olsun.

Yaz günü təmuz tabaq,
Yastuğuv ataş olsun.

Bu cavaba çox əsəbiləşən Rəşid Külə Raza rəqibinə belə cavab verir:

Dağ adamı,
Avçıdı dağ adamı.
Məclisə saqi gəlsin,
Gəlməsin dağ adamı.
Gözüm bir ilan görüb
Edər dağ-dağ adamı” (124, 46).

Məclisi bütün təfəsilatı ilə oxucunun diqqətinə çatdıran bu yazı çağırçıların bütün emosional vəziyyətini olduğu kimi verməyə çalışır: “Vəziyyət belə gərginləşəndə İzzəddin Nemət araya girib mahnı oxumağa başlayır. Camaat da mahnını döndərərək (xor hissəsini oxuyaraq) məclisdəki gərginliyi aradan qaldırmağa çalışırlar. Daha sonra Məhəmməd Gülboy vəziyyəti xoşluğa doğru dəyişmək üçün bu xoyratı çağırır:

Rzamı,
Təhsil eylə rzamı.
Gözlərivdənmi içtim (İzzəddin)
Ləbiv ilə məzəmi.

Xoyratı söylərkən miyanələri arasında İzzəddin deyər müraciət etdiyi şəxsin “Qızım, sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit” qəbilindən olaraq doğrudan-doğruya Rəşid Külə Razaya aid olduğu bilinir. Rəşid Külə Raza da sanki İzzəddin Nemətə müraciət edərək, əslində isə Məhəmməd Gülboya cavabında “yağla yağlar, soğanla dağlar” şəklində olan bu xoyratı deyir:

Bir dənə bəgəm (İzzəddin),
Qıymam gevlivə dəgim.
Həqdən necə rəvadı?
Mən yada boyun əgim.

Məhəmməd Gülboy dostanə münasibətini davam etdirərək səmimiyyət ifadə edən xoyratlar üçün anlayışlı cavablar gözləyirdi. Lakin o:

Gilap kim səpə bili?
Gevil kim yapa bili?
Saxlansam dost qoynunda
Məni kim tapa bili?

Xoyratının cavabını da özü verir:

Gilap mən səpə billəm,
Gevil mən yapa billəm.
Saxlansav dörd guşədə
Səni mən tapa billəm.

Rəşid Külə Raza isə həzin-həzin nobatçı üsulu ilə ardarda halına münasib bir neçə xoyrat çağırırdı:

Heyf oldu, mən qocaldım,
Axca verdim, tac aldım.
Oldum xublarə köprü,
Hər gələnnən bac aldım.

Getti bizim çağımız,
Qəzəl oldu bağımız.
Yel oldu, yağış oldu,
Töküldü yarpağımız.

Nəhayət, Məhəmməd Gülboy Rəşid Külə Raza oğluna xitabla “Rəşə (Rəşid), mənim ustadı” deyə etiraf edir və məsələ bitmiş sayılır” (124, 47).

Folklorşünas alim Əta Tərzibaşı qarşılıqlı xoyrat çağırma ənənəsindən bəhs edərkən “qəşərbeqəşər çağırmağ” və “qəşərin verməğ” adlandırılan belə çağırmanın çox vaxt narahatlığa, döyüşə, hətta yaralama və öldürmə kimi hallara səbəb olduğunu göstərmişdir(161, 197). Beləliklə, bu yazıda oxucuya təkcə bütövlükdə məclis haqqında yox, eyni zaman-

da onun ayrı-ayrı incəlikləri, çağırçı mədəniyyəti, deyişmə ənənəsinin texniki tərəflərindən başlamış müxtəlif xoyrat çağırma üsulları və s. haqqında ətraflı məlumat verilir.

“Qardaşlıq” dərgisi öz səhifələrində daha çox toplanmış orijinal xoyrat mətnlərinin nəşrinə yer vermişdir. Belə xoyratlar arasında altı, səkkiz, on misralı xoyrat nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Dərginin 1970-ci il 7-8-ci sayında “Xalq şeirlərimizdən” başlığı altında yer alan bu xoyrat həm də misralarının sayına görə diqqəti cəlb edir:

Çiməni
Su gögərdib çiməni.
Dağlarda bitən lalaydım,
Qopartdı yolçu məni.
Dəryada balıq idim,
Çəkdi qullabçı məni.
Havada bir quş idim,
Endirdi torçu məni.
Çöllərdə ceyran idim,
Vurdu kor ovçu məni.
Bükdü kürəyə qoydu,
Qəddar dəmirçi məni.
Ağ gümüşə döndərdi,
Zalım altunçu məni.
Gəlmişəm yar yanınnan
Çi yarı gör, çi məni (120, 34).

Görkəmli tədqiqatçı Əta Tərzibaşı “Kərkük xoyratları və maniləri” adlı fundamental əsərində bu xoyrat nümunəsini iki xoyrat şəklində təqdim etmişdir (161, 324).

“Qardaşlıq” dərgisi, xüsusilə folklor nümunələrinin toplanması və nəşri işinə çox əhəmiyyət vermişdir. Dərginin, demək olar ki, bütün nömrələrində xalq arasından toplanmış şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri yer almışdır. Bu folklor

mətnlərinə bəzən professional yanaşma müşahidə olunmasa da, birbaşa xalqdan toplandığına görə çox əhəmiyyət daşıyır. Bəzi hallarda toplanmış orijinal mətnlərə müəllif müdaxiləsi duyulur. Belə ki, folklor mətninin dili, burada yer alan bəzi spesifik ifadələr dəyişdirilir. Bildiyimiz kimi, XX əsrin 50-ci illərində İraq türkmənlərinin təkcə xalq danışığı dilində yox, həm də yazı dilində, xüsusilə mətbuatın dilində Azərbaycan türkcəsinin xüsusiyyətləri üstünlük təşkil edirdi. Bu məqam türkmən ziyalıların məqalələrində də öz əksini tapmışdır (154, 34). Lakin ötən əsrin 50-ci illərindən sonra Türkiyə türkcəsi ədəbi dil norması kimi qəbul edilmiş, danışığı dili ilə imla arasında müəyyən ziddiyyətlər yaranmışdır. Dərginin “Folklor” bölümündə yer almış “Xalq hekayələrimizdən. Görməmişin ərməğanı” adlı lətifə deyilən məqamlarla yadda qalır. Burada folklor mətni qeydə alındığı bölgənin ləhcəsində verilsə də, qismən ədəbi dilə, yəni Türkiyə türkcəsinə keçid müşahidə olunur: “Sonradan görmüş bir tacir olan Osman dayı bir gün səfərə çıxıb getdiyi yerdən uşaqlarına hədiyyələr göndərir. Ərməğan arasında bunlar vardı: arvadı üçün bir boyunbağı, oğluna bir börk, böyük qızına bir cüt sırğa, kiçik qızına da bir üzük. Hamı öz ərməğanını götürüb taxır. Tacir səfərindən qayıdanda ev adamlarını böyük bir təlaş içində görür. Soruşur ki, bu səs-küy nədir? Kiçik qızı üzüyünü göstərib deyir ki, bacıma dedim, havuşu* süpür, hə, süpürmədi. Böyük qız başını yelləyə-yelləyə sırğalarını göstərib deyir ki, havaxt dediv? Havaxt dediv? Oğlu da başındakı börkünü yelləyib deyir ki, ha vallah dedi, ha vallah dedi. Anaları da var-qüvvəsilə iki əlini yaxasındakı boyunbağının üstünə qoyub qışqırır ki, yandım əlivizdən, yandım əlivizdən. Yazıq kişi bunları eşidib ayağındakı qırmızı başmağı çıxardıb deyir ki, ağılvızı başıvıza yığmasavız, indi hamıvızı bunnan döyərəm. Beləliklə, hamısının səsi kəsilir” (110, 54).

Dərginin həmin sayında xalq arasında istər yaşlı nəsil, istərsə də gənc nəsil arasında hazırcavablığı, iti zəkani, aydın düşüncəni göstərən, elin müdrikliyindən xəbər verən tapmacalar da yer alır:

İki atım var,
Bir-birini qavar.
Biri gülərsə,
O birisi ağlar.
Biri göz qızarı,
O biri dil çıxarı .

Tap, nədi?
Gəzər obanı,
Altı qıçı var,
İki dabanı

Tapmacaların cavabları tapmaca mətnlərinin aşağı hissəsində yer alır: Yer ilə göy və tərəzi (110, 54). Eyni zamanda dərginin bir çox başqa saylarında da (112, 44 və s.) tapmaca nümunələrinə rast gəlmək mümkündür.

“Qardaşlıq” dərgisinin bütün nəşr həyatı boyunca xüsusi önəm verdiyi cəhətlərdən biri də öz səhifələrində “Gənc qələmlər” başlığı altında çoxlu sayda gənc şairin yaradıcılığına geniş meydan açması idi. Xüsusilə qeyd etməyə dəyər ki, İraq-türkman ədəbi mühitində, demək olar ki, bütün gənc şairlər yaradıcılığa xalqın şirin ləhcəsində yazdıqları xoyratla başlayırlar. Dərginin nəzərdən keçirdiyimiz bir çox nömrələrində (110, 55) (111, 50; 113, 52 və s.) həmin başlıq altında yüzlərlə belə qiymətli folklor mətnlərini görmək mümkündür. Dərginin 1965-ci ilin fevral sayında “Gənc qələmlər” başlığı altında 15-dən çox şairin 40-dan çox xoyratı verilmişdir (112, 47-48).

Dərgidə nəşr edilən digər folklor janrları arasında atalar sözləri də geniş yer tutur. Xalq məişətinin, demək olar ki, bü-

tün sahələrini əhatə edən, əsrlərdən qopub gələn, əcdadlarımızın müdrik söz xəzinəsindən nişan verən bu qədim folklor nümunələri dərginin əksər nömrələrində yer almışdır. Dərginin 1965-ci il fevral sayının “Folklorumuz” bölümündə ayrı-ayrı bölgələrdən toplanmış atalar sözləri (112, 39), eyni zamanda “Tələfər atalar sözlərindən” (112, 33), eləcə də bəzi dünya xalqlarının atalar sözləri (112, 31) dərc olunmuşdur. Dərginin 1970-ci il VI sayında “Ata sözləri” başlığı altında aşağıdakı atalar sözü nümunələri yer almışdır:

Dilli dillidən xoşlanır, imam ölüdən xoşlanır.
Əcəl gəldi cəhanə, baş ağrısı bəhanə.
Düşmanə silah gərək, ya düşmandən iraq gərək.
Dəniz dalğasız olmaz, qapı halqasız olmaz.
Dəmir islanmaz, dəli uslanmaz.
Dərdin yoqsa söylən, borcun yoqsa evlən.
Altı-altıya iş omaz, arpa unundan aş olmaz.
Dügün olur iki kişiyə, qayğusu düşər dəli qomşuyə
(119, 33).

Bu nümunələr arasında bəzi məsəl və deyimlər də atalar sözləri kimi təqdim olunmuşdur:

Arxa su gələnə qədər qurbağanın gözü patlar.
Arpa samanı ilə, kömür dumanı ilə.
At bəslənirkən, qız istənirkən.
Dilim, səni dilim-dilim diləyim,
Hər başıma gələnə səndən biləyim.
Dəmir tavında, dilbər çağında.
Balçının var bal tası, odunçunun var baltası.
Əl əl ilə, dəyirmən yel ilə (119, 33).

Eyni zamanda dərginin 1973-cü il may-iyun sayında “Yerli ata sözlərindən” başlığı altında yer alan atalar sözləri arasında da eyni halı müşahidə etmək mümkündür:

Adam adamın acığına bir güvəc duz yeər.

Oldu, oldu, olmadı, xamır suyu.

İlan vuran ip sürüntüsündən qorxar.

İldən, aydan bir namaz... o da haqqa yaramaz.

Bir çulum var.. ataram, harda gəlmiş, yataram (124, 55).

Dərginin ayrı-ayrı müəllifləri tərəfindən toplanmış atalar sözlərindən başqa bəzən “Kərkük əskilər sözü” başlığı altında qədim tarixi özündə yaşadan gözəl deyimlərə də rast gəlirik. Dərgidə tez-tez maraqlı folklor nümunələrini toplayıb dərc etdirən Mövlud Təha Qayaçı 1966-cı ilin mart-aprel sayılarında Qızılyar ibtidai məktəb şagirdi Məməd Xəldun Müftioğlundan topladığı “Xalq hekayələrimizdən Davzanqurtağı” nağılını təqdim edir (116, 41). Eyni zamanda həmin müəllifin dərginin bu sayında “Kərkük əskilər sözü” başlığı altında xalq arasında qeydə alındığı atalar sözü, gözəl deyimlər və bənzətmələri də yer almışdır:

Toyuğa kiş deyəcəyin yerdə çal, ayağını qır.

Diliv yorulacağı yerdə əliv yorulsun.

Cannan sora cahan xarab olsun.

Gavur əkməgi yeən gavur qılıcı çalar.

Nə quzi oldum südə tox oldum, nə qoyun oldum ota tox oldum (116, 42).

Müəllif xalq arasında insanların ayrı-ayrı keyfiyyətlərini xarakterizə edə bilən çox yayılmış maraqlı bənzətmələri də burada qeyd etmişdir:

Yararlı bir adam haqqında “Yaralar yamağı” deyilər.

Hər işə qatılan adam haqqında “Hər aşın duzu” deyilər.

Bir qırağa çəkilən adam haqqında “Marığa girib” deyilər.

Bir neçə işi birlikdə görən adama “Bir əli cəfit*, bir əli nefit” deyilər.

Xəsis bir adam haqqında “Paxladan yağsız” deyilər.

Qənaətcil ev xanımı haqqında “Dalınnan kəsər, ətəginə vurur” deyilər.

Yersiz canfəşanlıq edən adam haqqında “Özünü korlar məhləsində güzgü sayır” deyilər.

Gizli iş görəən adam haqqında “Saman altınnan su yeridir” və s. (116, 42).

“Qardaşlıq” dərgisində xalq yaradıcılığının geniş yayılmış janrlarından biri olan, təkcə uşaqların yox, həm də böyük-lərin fiziki sağlamlığının, intellektual zəkasının effektiv formalaşmasında böyük əhəmiyyət daşıyan, xalqın mənəvi dünyasının, etnik şüurunun ayrılmaz hissəsini təşkil edən oyun-ların da təsvirinə yer verilmişdir. Dərginin 1970-ci il 9-cu sayında Məhəmməd Xurşid Daquqlunun toplayıb nəşr etdiyi uşaq oyunlarından biri diqqəti cəlb edir. Oyun “Tamatə quşu oyunu” adlanır. Müəllif qeyd edir ki, vaxtilə Daquqda təsbit etdiyi, indi uşaqların oynamadığı və tamamilə unudulmuş bu uşaq oyununun məzmunu belədir: Oyunda uşaqların sayı nəzərə alınmır, yəni daha çox ola bilər. Uşaqlar öz aralarında bir başçı seçirlər. Başçı ürəyində bir quş (məsələn, qarğa) tutur. Həmin quşun əlamətlərini – adını söyləmədən bu şəkildə deməyə başlayır:

– Bir quşum var bu qədər (iki əli ilə qarğanın boyu qədər göstərir).

– Dimdiyi var, bu qədər (barmağı ilə nə qədərdisə göstərir).

– Ayaqları var, bu qədər (əlləri ilə göstərir).

– Tükləri var, bu qədər (barmaqları ilə göstərir) və s.

Başçı qarğanın bütün əlamətlərini bu şəkildə sadaladıqdan sonra belə bir deyimlə sözünü bitirir:

– Yeər, içər, Allaha şükr edər,

Əti halal isə, halaldır,

Haram isə, haramdır.

Uşaqlar onun qarşısında cərgə ilə dayanıb onu dinləyərlər. Başçının əlində kəmər var. O, kəmərin bir ucunu cərgədə dayanan birinci uşağa uzadıb hansı quş olduğunu soruşar. Bi-

rinci uşaq bir quş adı deyər, məsələn, göyərçin. Cavab düzgün olmasa, başçı kəməri ikinci uşağa verməsini əmr edər və belə deyər: Ver göyərçinə. İkinci uşaq kəklik söyləsə, başçı üçüncü uşağa işarə edib “Ver kəkliyə” deyər. Dördüncü uşaq quşun adını tapsa, başçı: “Buğda çal” deyər. Quşun adını tapan uşaq bütün digər uşaqları kəmərlə vurmağa başlayar. Uşaqların da hər biri onun əlindən bir tərəfə qaçar.

Başçı “Arpa tut” desə, uşaqlar kəmər əlində olan uşağın üzərinə hücum edirlər. Əgər uşaqlar onu tutmadan başçının yanına çatsa, xilas olar, yox əgər uşaqlar onu tutsalar, yerə yıxıb hər kəs bir şeyini başçıya gətirər (təbii ki, əslində uşağa məxsus hər şey sadəcə sözlə gətirilir). Uşaqlardan biri deyir, mən köynəyini gətirdim, başqa biri deyir, mən saçını gətirdim, üçüncüsü deyir, mən başmağımı gətirdim. Beləcə, uşaqların hər biri gizlicə gətirdiyini başçının qulağına pıçıldayar. Başçı yenidən uşaqların qarşısında dayanıb soruşar:

– Saçını kim gətirdi?

Uşaq bunun cavabını bilsə, xilas olacaq, bilməsə, başçı tərəfindən iki kəmər yeyəcək. Çünki cavabsız qalan hər sualın cəzası iki kəmərdir.

Oyun beləcə davam edir.

Toplayıcı oyunla bağlı yazdığı şərhdə bir məqama toxunur ki, “bu qədər” deyimi Daquq xalqı arasında işlənməz bir deyimdir, anlaşılan bu oyun qədimdən Anadolu tərəfdən bu bölgəyə keçib gəlmişdir (121, 25).

Jurnalın həmin sayında (121, 32) “Çocuq oyunlarımızdan” başlığı altında “Peş peş” oyunu, “Çocuq şarqlarımızdan” bölümündə “Bucı, bucı, bucaxdı” şeiri kimi uşaq folklorunun geniş yayılmış nümunələri yer almışdır.

Dərginin “Yarışma” bölümü geniş oxucu auditoriyası tərəfindən aktiv izlənilir və sevilirdi. “Qardaşlıq” oxucularla ətraflı məktublaşma nəticəsində geniş müzakirə ortamı yarada

bilir, ölkənin ən ucqar bölgələrindən belə şifahi xalq yaradıcılığının ayrı-ayrı sahələri ilə bağlı fikirlər paylaşılır və bütün bu məqamlar jurnalda öz əksini tapırdı. Bu bölümü çox maraqlı edən cəhətlərdən biri həm də onunla bağlı idi ki, xalq arasında geniş yayılmış və yaxud əksinə, yaşlı nəslin yaddaşında olub gənc nəsillər tərəfindən unudulmaqda olan folklor nümunələrinin nəşrinə yer verilirdi. Dərginin 1965-ci il fevral sayında belə nümunələrdən tamamlanmamış atalar sözləri verilir, ayın sonunadək oxucuların doğru cavabları göndərmələri xahiş olunur (112, 42). “Yarışma” bölümünü hazırlayanlar bu zəngin xalq mirasının yaddaşlarda əbədi yaşadılması istiqamətində daha böyük fəallıq göstərüb doğru cavab göndərən oxuculara hədiyyələr də təqdim edirdilər (121, 27).

Jurnalın “Yarışma” (121, 36) guşəsində oxuculara ünvanlanmış növbəti suallar xüsusilə diqqəti cəlb edir: nağıl formulları ilə bağlı tərtib olunmuş bu suallar əsasında göndərilən aşağıdakı düzgün cavablar dərgidə yer alır:

Bir var idi, bir yox idi, yalan gerçəkdən çox idi, yalanı doldurdular çuvala, dayadılar divara, gerçəyi qoydular meydan başına...

Haratdan, huratdan yaxası qarpuz qabuğunnan dügməsi türbəttən.. hamamın tası yox..peştəmalın ortası yox; köyə bir tazı gəlib, boynundə xaltası yox...

Matal matal matinə.. şeytan mindi atinə.. quyruğun dolantırdı.. çaldı.. və daha, matal matal mat atar.. bir kişi xurma satar.. sən bir gəti mən yeyəm.. baxax kim borcə batar..

Aman zaman içində.. qərbil səman içində.. divə bərbərliq edər.. əski həmam içində, cinlər cırit oynarkən bizim xırman içində..

Oxuculardan biri yazır ki, gündüz matal (nağıl) söylənməz, çünki matal gecəndir.. “Gecə söyləyənin gözü açılır.. gündüz söyləyənin... bilməm nəyi açılır...” (121, 36).

Bəzi oxucular nağılın sonunda söylənən bəzi formulları qeyd etmişlər: mən də getdim, mənə bir şey vermədilər; ağzu-va quru qaşux və s.

Burada maraqlı olan bir məqam da odur ki, bəzi oxucular Azərbaycanda mövcud olan bəzi nağıl formullarından da bəhs etmişlər (119, 36).

Yarışmada əksəriyyəti Tuzxurmatı, Kərkük, Altun Körpü olmaqla, Daquq, Bağdad, Bəşir və Süleymaniyədən 80-dən çox oxucu düzgün cavab göndərmişdir.

“Qardaşlıq” dərgisinin çox fəal yazarları arasında Məhəmməd Xurşid Daquqlunun İraq türkmənlərinin folkloru ilə bağlı toplayıb nəşr etdirdiyi silsilə məqalələri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Müəllifin dərginin 1970-ci il 7-8-ci sayının “Folklor araşdırmaları” bölümündə nəşr etdirdiyi “Bəşirdə toy hekayəsi” araşdırması bir çox məqamlarla yadda qalır. M. X. Daquqlu Kərkükə bağlı Bəşir kəndində əsrlərdən bəri qorunub saxlanmış toy adətinin ayrı-ayrı mərhələlərinə toxunaraq bu barədə geniş bəhs etmişdir. Müəllif bu məqaləni 10.09.1970-ci ildə Bəşir kəndinin 95 yaşlı sakini Gülzar xanımdan topladığı materiallar əsasında qələmə almışdır. Məqalənin bir çox məqamları ilə maraqlı olduğunu, xüsusilə bir çox bölgələrimizdə mövcud toy adətləri ilə ortaq tərəflərini nəzərə alaraq təhlilinə yer verməyi uyğun gördük. Araşdırıcı öz məqaləsinə toya hazırlıqda ilkin mərhələ hesab olunan “Qız bəyənmə”dən başlayaraq yazır ki, Bəşir kəndində evlənmədə ən birinci qızın soyuna-əslinə diqqət edilir. Soyunda-əslində bir az qarışıqlıq olanda həmin qızlara heç kim yaxınlaşmır, həmin qızların əxlaqı nə qədər yaxşı olsa da, yenə inanılmazdır. Çünki bu qarışıqlığın gələcəkdə doğulacaq uşaqlarda öz təsirini göstərəcəyinə inanılır. Eyni zamanda, camaat qarşısında utanc və dil qısalığına da səbəb ola biləcəyi nəzərə alınır. Evlilikdə yaxınların və qohumların qızlarına yad qızlarla müqayisədə üstünlük verilir. Qohum-

lar arasında isə əmiqızına xalaqızı, bibiqızı və dayıqızılarla müqayisədə üstünlük verilir. Hətta bununla bağlı xalq arasında bir məsəl də yaranıb ki, əmiqızı ilə əmioğlunun kəbini ərşdə kəsilib. Bu məsəl Bəşir camaatının dilindən düşməz (120, 30).

“Qız bəyənmə”də vacib məqamlardan biri də budur ki, ailə öz oğluna qız axtaranda uzun müddət bu mövzu ailə üzvləri arasında danışılır, müzakirə edilir, nəhayət, bir qız üzə-rində ümumi fikir birliyinə gəlinir. Axşam vaxtı bəyənilən qızın evinə qadınli-kişili bir nümayəndə heyəti gedir. Bu heyətə Bəşir kəndində elçi deyilir. Həmin heyət əvvəlcə söhbəti ordan-burdan salıb məsələni açmaq üçün hazırladığı bir çox sözləri dilə gətirir: “Sizi qız bizə lazımdı”, “Sizə qohum olmaq istəyirik” və s. Söz arasında da qızın ailəsi təriflənir, qızın tərbiyəsi diqqətə çatdırılır, oğlanın işi-sənəti deyilir, beləcə, qarşı tərəfin cavabı gözlənilir. Qız tərəfi qızlarını verməyə razı olsalar, onda: “Bir neçə gün fürsət verin, düşünək, danışaq” deyirlər. Əgər onların qızı vermək niyyətləri olmasa, onda: “Qoyunumuz varsa, qoçumuz da vardır” deyib hər şeyi kəsərlər. Bu söz “Bizim qohumlarda da cavan vardır, qızımız ona nişanlıdır” (bu söz başqa türkman qəsəbə və kəndlərində olduğu kimi adağlı deyilir) və yaxud “Bizdə yad adama qız vermə adəti yoxdur” mənasına da gəlir. Sonuncu fikir yalnız yad adamlar olduqda deyilir (120, 30).

Tədqiqatçı qeyd edir ki, iki tərəf arasında razılıq əldə olunarsa, yaşlı bir qadın qız evinə göndərilir, qızın ağıllı, tədbirli, bədən üzvlərinin sağlam olduğunu öyrənmək üçün müxtəlif üsullara əl atır və düzgün xəbər çatdırır: “Yaşlı qadın özü ilə bir ovuc kişmiş götürür, qıza yaxınlaşıb onun ətəyinə tökür və başına baxmasını deyir. Qız qadının başına baxanda kişmişdən götürüb yeyərsə, bu, qızın ağırbaşlı və ağıllı olmadığını işarədir. Ağıllı qıza Bəşir kəndində “Uz” deyirlər. Sonra qadın qızın arxa ətəyinə baxır. Ətək büzüşməmişsə, qız uzdur, çalışqandır, deməkdir, yox, əgər ətəkdə büzüşmə varsa, bu,

çox oturmaqdan irəli gəlir ki, qızın tənbəlliyinə, qoçaq olmasına işarədir. Yaşlı qadın qızın pəltək olmadığını yoxlamaq üçün onunla lap çox danışır, qızın ağızından xoşagəlməz iy gəlmədiyini yoxlamaq üçün onu öpür, topal olmadığını yoxlamaq üçün isə ona su gətirməsini qızdan xahiş edir” (120, 30).

İkinci mərhələnin təsvirinə başlayan araşdırıcı yazır ki, bütün bu “yoxlamalar” müsbət nəticə verdikdən sonra artıq “şirinliq” (nişanlamaq) deyilən ikinci mərhələ başlayır. Şirinliqə güvəyin (kürəkənin) yaxınları dəvət edilir. Dəvətlilər əllərində hədiyyə (Bəşir kəndinin camaatı toyda verilən hədiyyəyə toyluq deyir) kimi parça və yaxud pul götürürlər. Şirinliq bitdikdən sonra başlıq götürməyə hazırlaşır. Bəşir kəndində başlıq “yol” deyirlər. Başlıqın miqdarı əvvəlcədən müəyyən edilir. Başlıqı aparmağa kənddən bir neçə sayılıb-seçilən ağsaqqal və yaşlı insanla birgə gedilir. Başlıqdan söz açılır. Əvvəllər başlıq qızıl lirə ilə verilirdi, sonradan qızıl dinar ilə verilməyə başlandı. Danışıq zamanı yaşlı adamlardan biri başlıqın çox olduğunu deyir və onun xatiri üçün müəyyən qədər azaldılmasını xahiş edir. Qızın atası müqavimət göstərir. Sonra ikinci ağsaqqal da bu fikri bildirir və beləcə başlıqdan bir neçə dinar endirilmiş olur (120, 30).

Pul verildikdən sonra artıq toy hazırlığı başlanır. Toya hazırlıq mərhələsində ilk iş dəyirman taxıl aparmaqdır: “Əvvəllər dəyirman uzaqda olduğu üçün dəyirman gedən dəstə uzun bir məsafəni qət edərdi. Gəlinin bütün paltarları taxıl yüklərinin üzərinə sərilər, bir yandan davul-zurna çalınanda, o biri yandan atlılar “Xarman düzü” deyilən açıq sahədə at oynadıb cıdır-at yarışı keçirərdilər. Beləcə, dəyirman gedən dəstə dəmir yoluna qədər yayıldılar. Oradan paltarlar alınır, camaatın kürəkən dediyi güvəy evinə aparılır, evdə bir-iki saat şadyanalıq olar, halay tutular, mahnılar oxunur, davul-zurna çalınardı (120, 31).

Sonra tədqiqatçı toyun ikinci günü ayrıca bir mərasimlə bağlı həyata keçirilən keşkeklik* buğdanın döyülməsi haqqında məlumat verir: “Yaxın qohumlar kürəkənin evinə yığışır, dibəklər hazırlanır, iki kişi dibək ətrafında dayanıb növbə ilə buğdanı döyürlər. Buğdadöymə əsnasında davul-zurna da çalınır” (120, 31).

Toy üçün edilən bütün bu ehtiyat işləri bitdikdən sonra həmlə (daşma), yəni gəlinin cehizinin daşınması başlayır. Həmləyə başqa türkman qəsəbə və kəndlərində “Dəndun” və ya “Dəndin” deyilir. Bəşir kəndində iki dəfə həmlə gedir; biri axşam vaxtı az miqdarda ehtiyatdan ibarətdir. Bu da ikinci gün böyük həmləni aparanlar üçün qız evində yemək hazırlansın deyər aparılır. Gündüz gedən həmlə gəlinin bütün əşyaları – yataq, qab-qacaq, düymə, duz, yağ kimi aparılanlar. Araları qırılsa, suvanmış “qırtabaq” deyilən səbətlərə yerləşdirilir. Səbətləri qadın və qızlar başlarına alıb böyük dəstənin qarşısında gedirlər. Kürəkənlə qohum olan, eləcə də onun bacı-qardaşları bu dəstənin qarşısında oynayır, mahnı oxuyur, ağır-ağır addımlayaraq gedirlər. Yolun sağ-sol tərəfində dayanmış kənd camaatı bəzən alqışlarla bu dəstəyə tamaşa edir.

Bütün bu işlər bitdikdən sonra nikah bağlanması mərhələsi başlayır. Buna Bəşir kəndində “kəbin kəsməğ” deyirlər. Kəbin Kərkükdə kəsilir. Kürəkən və yaxınları ilə birlikdə gəlin olacaq qız və ona təyin olunmuş vəkil bu mərasimdə iştirak edir. Onlar hamısı Kərkükdə kəbin kəsildikdən sonra kəndə qayıdırlar. Kənddə kəbindən başqa həm də əqd oxunur. Bu da Bəşir kəndi əhalisinin ələvi məzhəbinə bağlı olması ilə əlaqədardır.

Bəşir kəndində keçirilən toy adətinin digər maraqlı cəhətlərindən biri qız evi ilə bağlıdır: Gəlinin anası ilə oğlanın anası, bir də parçanı yaxşı tanıyan başqa bir qadın Kərkükə Bəşir kəndində “cahaz” deyilən cehiz almağa gedirlər. Tədqiqatçı

qatçı alınan parçaların adları və ayrı-ayrı xüsusiyyətləri haqqında məlumat verir:

Gül batman: gülləri çox böyük olan bu növ parçadan zı-bun* (zubun) və entari* tikilir.

Çitara və həftərəng adlı parçalardan yalnız zubun tikilirdi. Murmav və çaxma deyilən parçadan isə yalnız “əzyə” adlı entari tikilirdi (120, 31).

Nəhayət, bütün bu işlər bitdikdən sonra artıq toy başlayır. Toy xarman qalxandan sonra, daha çox payız və yaz aylarında olur. İlin 10 ayı toy etmək mümkündür, yalnız məhərrəm və səfər aylarında Bəşir kəndində qəti şəkildə toy etmək olmaz.

Bütün toylar, əsasən davul və zurna ilə keçirilir. Qədimdən 7 gün 7 gecə davul-zurna çalınırdı. Kənddə toy böyük həvişli* evlərdə və yaxud açıq meydanlı məhlələrdə (həyət) olurdu. Toylarda iş görənlər və toyun düzənini qoruyan şəxslərə havadar deyirdilər. Bu işi, adətən, alnıaçıq, çox güclü və utancaq olmayan insanların icra etməsi vacib sayılırdı.

Araşdırıcı yazır ki, Bəşir toylarında türk millətinin çox qədim və əsrlərin dərinliyini özündə saxlayan məşhur “Qılinc-qalxan” oyunu keçirilir. Qılincin yerinə ağacdən istifadə olunur. Qılinc-qalxan oyununun özünəməxsus ağır və çox kübar bir havası və nəğməsi də vardır. Davul-zurna buna uyğun çalınır, qılinc-qalxan oynadılarda camaat o qədər daş kimi sakit oturur ki, azacıq səs belə eşidilmir (120, 31).

Bəşir toylarında “Qız oyunu” da vardır. Oğlanlar dörd bir ətrafda oturlar, qızlar isə ya iki-iki yaxud dörd-dörd ortada oynayırlar. Bu oyun da ağır hava ilə müşayiət olunur. Davul-zurna çalınanda qızlar üzləri açıq şəkildə rəqs edirlər. Kəndin bütün qızları bu oyuna qatılır. Oyun zamanı belə bir adət də vardır: Qızları əhatə edən oğlanlar arasında həmin qızlardan birinə nişanlı olan varsa, oğlan gözəl bir yaylığa pul

düyünləyib ortada oynayan nişanlısına göndərir, qız da onu məmnuniyyətlə və qürurla qəbul edir.

Toyun yeddinci gününü təsvir edən tədqiqatçı oğlan evinin gəlin gətirməyə hazırlaşdığını və qədimdə bu mərasimin atın bəzədilməsi ilə başladığını, sonra camaatın böyük bir izdihamla davul-zurnanın sədaları altında gəlin evinə getdiyini qeyd edir: “Gəlini evdən çıxaranda divarlarından bir qazıq* qoparıb kürəkənin evinin divarına vururlar. Bu da gəlinin ər evində davamlı qalacağına və heç küsməyəcəyinə zəmanət məqsədilə icra edilən və qədim bir inanca söykənən adətdir. Gəlinin başına iki rəngli əba örtüb ata mindirdikdən sonra bir nəfər: “Xeyirli olsun” deyib sağ tərəfə keçir və atın yüyənini tutub aparır. Atın hər iki üzəngisini hər tərəfdən bir nəfər tutub yolun sonunadək gedir. Atın quyruğu bir yaylıqla bərk bağlanır və bir nəfər də onu tutur. Birinci uşağı oğlan olsun deyər gəlinin arxasına bir oğlan uşağı oturdurlar” (120, 32).

Bu məqamda tədqiqatçı yenə qədim bir inanca toxunur: “Gəlin ata mindiriləndə kimsə atın üzəngisinə bir az sürmə töksə, kürəkəni bağlamış olur. Gəlin gəldikdən sonra camaat kürəkənin ata-ana və yaxınlarına: “Toyları xeyirli və bərəkətli olsun” deyib üzlərinə un səpirdilər” (120, 32).

Kürəkənin sağ və sol adlı iki sağdici vardır. Sağdiclərdən biri gəlin gəlməzdən bir neçə saat əvvəl kürəkəni bəzəməklə məşğul olurdu. Sağdinin evində yemək hazırlanır, kürəkən yuyunur, gəlin gəlməzdən əvvəl davul-zurna və alqışlarla onu sağdinin evindən öz evinə gətirirlər. Gəlin gəldikdən sonra iki sağdic, dost və yaxınlar kürəkəni “İmam Əli” adlı ziyarətgaha aparırlar, orada qaranlıq düşənədək qalırlar. Davul-zurna bu gecə də davam edir, amma orada bütün camaat yox, yalnız kürəkənin yaxın və qohumları olur. Kürəkən gəlinin yanına gedəndə ilk işi onun ayağını tapdamaq olur. Bu da ailədə kişinin sözünün ötkün olmasına işarədir (120, 32).

Səhərişi gün ikinci sağdic kürəkəni sübhə* yeməyinə dəvət edir. Yemək yeyildikdən sonra kürəkən orada yuyunur, sonra birlikdə gəlin olan evə gəlinir. Divara bir qazıq vururlar və kürəkəni ayağından iplə o qazıqdan asırlar. Gəlin sırğa, toxuma şal və ya başqa bir əşyasını onlara göndərməzsə, kürəkən oradaca asılı qalar. Əşyalardan biri gələrsə, kürəkən buraxılır və əşya da pul ilə qiymətləndirilir. Həmin pulu da kürəkən verir. O pula xurma, qoz və ya başqa meyvələr alınıb orada yeyilir.

Tədqiqatçı gecə kürəkənin gəlinlə yaxınlığı baş tutmasa və ya kürəkən bağlı qalsa, iki çarəyə əl atıldığını qeyd edir: birinci, bulğur tökülüb üyüdülmən əl dəyirmanının dəşikli hissəsindən kürəkənin başına soyuq su tökərdilər. İkinci çarə ondan ibarət idi ki, çörək bişirilən sacı odun üzərinə qoyub isidirdilər, sonra kürəkənə onun üzərinə i...məsinə deyirdilər. Beləliklə, kürəkənin bağlanmaqdan açıldığına inanırdılar.

Toydan sonra ikinci və ya üçüncü günü camaat hədiyyə götürüb gəlinin yanına gedirdilər. Kişilər pul və ya yaylıq, qoz əşrəsi*, qadınlar isə ləngəri* aparırdılar. Gəlin kişilərə yaylıq, tütün kisəsi, qadınlara isə oqçur, lifə* verirdi.

On beşinci gündən sonra gəlinin “ayaq açılma” vaxtı gəlir. Axşam vaxtı gəlinin anası gəlir, kürəkəni və ya anası ilə birlikdə gəlini ata evinə aparırdılar. Həmin gecə gəlin ər evinə qayıdırdı (120, 32).

Qeyd etmək istərdik ki, “Ziraat mühəndisi Şakir Sabir” imzası ilə “Qardaşlıq” dərgisinin 1961-ci ildə dərc olunmuş 1-2-3-cü nömrələrində (may, iyun, iyul və avqust) “Kərkükün əski toyları” məqaləsi də bu baxımdan çox maraqlı doğurur. Bu araşdırmada müəllif qədimdən bəri Kərkükdə keçirilən toyların qızın istənməsindən başlamış nişan, yol aparmaq, xınalıq, kəbin kəsmək, qız və oğlanın evində toy, qızın vəsfi, bəzəyi, geyimi, kürəkənin geyimi, gəlinin at və təxtirəvan ilə aparılmasından, eləcə də cehiz və ardıcıl olaraq digər əsas

mərhlələrdən bəhs etmişdir. Yazının maraqlı cəhətlərindən biri də odur ki, müəllif “Rəqiblər” hissəsində qızı istəyən oğlanın öz rəqiblərinin etdiyi zülmə qarşı çağırdığı xoyratlara da yer vermişdir:

...Rəqib, dərdiv beş olsun,
Beş ikən on beş olsun.
Döşəgiv çağır tikən,
Yorğanıv atəş olsun.
Əkməgiv nar qabuğı,
Dişləriv mumnan olsun.
Düşəsən yücə dağdan,
Boynuv xurduxaş olsun (108, 34).

“Qardaşlıq” dərgisində xalq məişətində geniş yayılmış məsəllərə də geniş yer verilmişdir. Bir çox hallarda məsəllər “Kərkük əskilər sözü”, deyimlər və atalar sözləri kimi verilmiş, bu folklor janrlarının məzmun xüsusiyyətləri ayrı-ayrılıqda nəzərə alınmamışdır. Əksər hallarda məsəllər atalar sözləri kimi təqdim edilir. Dərginin 1971-ci il 6-7-ci (oktyabr-noyabr) sayında tədqiqatçı Məhəmməd Xurşid Daquqlu “Su haqqı suya gedər” və “Verməsin məbud, neyləsin Mahmud” kimi iki məsəlin yaranma səbəbini qeyd edərək məzmununu vermişdir. Müəllif hər iki məsəli “...ata sözünün hekayəsi” kimi göstərmişdir. M.X.Daquqlu “Daquqda “Su haqqı suya gedər” ata sözünün hekayəsi” adlı yazıda bu məsəlin xalq arasında yaranma tarixçəsinə toxunaraq yazır ki, süd satmaqla çox varlanmış bir adam gəmi ilə haca gedirmiş. Gəmidə bir meymunoyndan da varmış. Südçü bir ara bütün pullarını qoyduğu kəməri belindən açıb yanına qoyanda ipdən açılmış meymun tez qaçıb kəməri dişinə götürür və gəminin ən hündür yerinə qalxır. Meymun dişi-dırnağı ilə kəməri açıb içindəki pullara bir göz gəzdirir, pulun birini suya, birini də gəmiyə atmağa başlayır. Gəmidəki adamlar bir yerə yığışib

pulu meymundan almağa çalışırlar. Amma südcü deyir ki, qoyun, heyvan işini görsün. Ədalətli iş görür: mən bu pulları süd satmaqla qazanmışam. Amma həmişə südə yarıya qədər su qatıb satardım. Su haqqı suya gedər (122, 22).

“Verməsin məbud, neyləsin Mahmud” adlı digər məsəlin məzmunu isə qısaca olaraq belə göstərilir: Sultan Mahmud arasıra təbdili-qiyafət edərək şəhəri dolaşmış. Bir gün dolaşdığı əsnada bazarda iki dilənçiyə rast gəlir. Onlardan biri “Ya Mahmud”, digəri isə “Ya məbud” deyib gələn-gedənə baxırmışlar. Dilənçinin birinin “Ya Mahmud” deməsi Mahmudun çox xoşuna gəlir. O, bir toyuğu qızartdırıb içinə bir qızıl dinar qoydurub həmin dilənçiyə göndərir. “Ya məbud” deyən dilənçi bir dinar verib toyuğu o biri dilənçidən alır. Bir müddətdən sonra yenə bazarı gəzməyə çıxan sultan eyni vəziyyətlə qarşılaşır. O, dilənçinin çox ehtiyac çekdiyini düşünüb saraya qayıtdıqdan sonra yenə içinə qızıl dinar qoyduğu bir qızartma toyuğu həmin dilənçiyə göndərir. Amma hər şeyi öyrənən digər dilənçi bu dəfə də pulunu verib toyuğu alır. Sultan üçüncü dəfə o biri dilənçini eyni vəziyyətdə görəndə onu saraya çağırtdırıb soruşur:

– Sənə iki qızardılmış toyuq göndərdim, əlinə dəydimi?

– Bəli, dəydi, sultanım.

– Toyuqları yedinmi?

– Xeyr, sultanım, pula ehtiyacım olduğu üçün yanımda oturan dilənçiyə satdım.

Sultan Mahmud da bu sözü eşidincə heyrətlənmiş və “Verməsin məbud, neyləsin Mahmud” demişdi (122, 37).

Dərginin həmin sayının “Folklor” bölməsində Məhəmməd Xurşid Daquqlu “Təvatur* və əfsanələrə görə bəzi qəsəbə və köylərimizin adları” yazısında qəsəbə və kəndlərin xalq arasında yaşadılan adları haqqında bilavasitə yaşlı nəsilədən topladığı əfsanə və rəvayətləri qeydə almışdır. Bu geniş yazıda türkmənlərin kompakt yaşadığı bir neçə kənd və qəsəbə -

Tuzxurmatu, Qərənaz, Təzəxurmatu, Altın Körpü, Şahsevən, Yəhyəva, İmam Zeynalabidin kəndləri haqqında əfsanələr verilmişdir. Müəllif, ilk növbədə, yaşlı nəsildən topladığı məlumatlarda bu yerlərin çox qədim tarixə malik olduğunu diqqətə çatdırır və qeyd edir ki, uzun əsrlər boyu burada türkmənlər məskunlaşmış, öz ata-baba torpaqlarını nəsildən-nəsilə öz adı ilə qoruyaraq bu günə çatdırmışlar. Müəllif dərgidə Altun Körpü qəsəbəsinin adı ilə bağlı dörd mətn vermişdir. Birinci mətn-də araşdırıcı göstərir ki, vaxtilə qəsəbədə inşa edilən körpüyə bir qızıl halqa taxılmış və bunu görəndə camaat körpüyə “Altunkörpü” demiş, beləcə, həmin yerin adı da “Altunkörpü” qalmışdır. Tədqiqatçı digər mətnləri aşağıdakı kimi sıralamışdır:

2. İlk dəfə körpü inşa ediləndə tikintisini asanlaşdırmaq üçün xalq arasında bir qədər qızıl toplanaraq hökumətə verilmiş, beləcə körpünün adı “Altun Körpü” qalmış, kənd də öz adını buradan götürmüşdür.

3. Üçüncü əfsanəyə görə, Kiçik Zab çayı daşanda çayı keçmək istəyənlərin çətinliyini aradan qaldırmaq üçün dövlət bir qədər qızıl sərflər edərək çayın üzərində bu iki körpünü çəkmiş və bu səbəblə də qəsəbə belə adlandırılmışdır.

4. Sonuncu əfsanəyə görə, qəsəbədə çox varlı bir qadın yaşayırmış, onun körpünün yanında gözəl bir imarəti varmış. Bu qadın yoxsullara, ehtiyacı olanlara qızıl pul paylayırmış. Bu körpünün yanına dəstə-dəstə adamlar toplaşırırmış. Bəzən qızıl paylananda suya da düşürmüş, adamlar qızılları götürmək üçün çırıl-çılpaq suya atılırmışlar. Körpü də, qəsəbə də öz adını buradan götürmüşdür.

Şahsevən kəndinin adı ilə bağlı söylənen əfsanələr də maraqlıdır. Müəllif qeyd edir ki, Tuzxurmatu qəsəbəsinin 6 km şimal-qərbində yerləşən və türkmən kəndlərindən biri olan bu kəndin camaatının dilində Şahsevən adı ilə bağlı iki əfsanə dolaşır. Xalqın dediyinə görə, Şah İsmayıl Səfəvi Bağ-

dadı aldıqdan sonra İraqın şimalına tərəf yönəlmiş Osmanlı ordusunu qarşılamağa gedəndə çayır-çimənli bir yer olan bu ərazi onun çox xoşuna gəlir və o, buranı sevir. Buna görə də, buranı “Şahsevən” adlandırırlar.

İkinci əfsanəyə görə isə, bu kəndin camaatı hamısı şahsevənlərdir. Çünki onlar Şah İsmayıl Səfəvinin ordusu ilə bu-raya gələrək məskunlaşmışlar.

Yəhyəva kəndinin adı ilə bağlı müəllif kənd camaatından topladığı belə bir əfsanəni diqqətə çatdırır. O yazır ki, Leylan qəsəbəsinin 2 km şimal-qərbində yerləşən Yəhyəva kənd camaatının söylədiyi əfsanəyə görə, IV Sultan Murad Bağdadı fəth etməyə gələndə orduda konyalı Yaqub bəy oğlu Rəcəb Paşa adlı bir zabit varmış. Bağdad fəth edildikdən sonra Rəcəb Paşa Leylan kəndində qalıb yaşamağa başlayır və Yəhya bəy adlı bir oğlu olur. Sonralar Yəhya bəylə yaxınları arasında anlaşılmazlıqlar baş verir və o, yaxınlıqda, indiki Yəhyəva kəndinin yerində bir ev tikdirib orada yaşamağa başlayır. Zaman keçdikcə onun övladları, nəvə-nəticələri çoxalaraq bu kəndin yaranmasına gətirib çıxarır. Kəndin adı bilavasitə Yəhya bəyin adı ilə bağlı olsa da, zaman keçdikcə kənd camaatının dilində “Yəhyəva” şəklində düşmüşdür.

Müəllif növbəti əfsanə ilə bağlı yazır ki, Daquq bucağının 2 km şimalında yerləşən İmam Zeynalabidin kənd camaatı ilə daquqlular arasında ata və dədələrdən qalma aşağıdakı əfsanə vardır və bu, kənddə olan qəbrin adı ilə əlaqədardır. Deyilənə görə, Osmanlı hökmdarı IV Sultan Murad Bağdada doğru irəliləyərkən Daquq yaxınlığında ordusu ilə düşərgə sa-ılır. Osmanlı ordusunun gəlişindən düşməne xəbər çatmaması üçün sultan buyurur ki, gecə heç kim işıq yandırmasın. O, bu əmrə tabe olub-olunmadığını yoxlamaq üçün gecə düşərgəni gəzməyə çıxır və uzaqda bir işıq yandığını görür. Sultan ya-nındakılarla birlikdə yanan işığa doğru irəliləyir. Onlar yaxın-

laşanda bir t p nin bařında bir qəbir, yanında da bir d rviřin oturduęunu g r rl r. Sultan burada heç bir iřięin olmadıęını görüb heyrətlənir v  d rviřd n soruřur ki, d rviř, burda bir iřiq yanırıd, hanı o iřiq? D rviř də deyir ki, burda bir iřięin yandıęını bilmirəm, belə bir iřięi heç g rm miř m burda.

Sultan n  qədər israr edib d rviřd n soruřursa, bir cavab ala bilmir. Sultanın bu israrlı suallarına çox k d rl n n d rviř getməyə  z tutanda sultan soruřur ki, bu qəbir kimindir? D rviř də cavab verir ki, bu, İmam Zeynalabidinin q bridir. O, belə deyib uzaqlařır. IV Sultan Murad bu iřięin nur olduęunu və bu q brd n qalxdıęını bařa d ř r. O deyir ki, Baędadı fəth edə bils m, bu q birin üzərində çox yüksək bir məqbərə ucaldacaęam. Bir müddət sonra Baędadı fəth edən Sultan burada ilk İmam Zeynalabidin t rb sini ucaltmıřdı. Bundan sonra eyniadlı kənd yaranmıřdır (122, 37).

“Qardařlıq” dərgisinin bir çox nömrələrində İraq-türkman řifahi xalq ədəbiyyatının geniř yayılmıř digər janrlarına, o cümlədən dastan, naęıl nümunələrinə, inanclara, deyimlərə və s. yer verilmiřdir. Dərginin birlikdə n řr olunmuř 1971-1972-ci il 8-9-cu sayında (dekabr-yanvar) “Tarix yapaqlarından” bařlıęı altında Aydın Kərkük “Koroęlu” dastanından bəhs etmiřdir. Müəllif Anadoluda hələ də söylənən bu dastan haqqında oxuculara geniř məlumat verir, dastandan parçalar yazıda yer alır (123, 28). Həmçinin “K loęlan masallarından” bařlıęı ilə “T mb l oęlan” naęılı da dərginin bu sayında yer almıřdır (123, 34-41).

Dərgidə xalq m iř tində geniř yayılmıř folklor janrlarından biri olan l tif l r  də yer verilirdi. Xüsusilə Molla N sr ddinl  baęlı yaranmıř lətifələr dərginin, demək olar ki, bütün nömrələrində n řr edilmiřdir. Dərginin, həmçinin “Qırx řahid”, “Bektařinin köynəyi” kimi l tif l rin (122, 42-43) yer aldıęı 1971-ci il 6-7-ci sayında atalar sözləri (122, 47), eləcə

də “Sizə bir məktub var” bölümündə oxucuların göndərdiyi deyimlər, inanclar və s. nümunələr də nəşr edilmişdir.

“Qardaşlıq” dərgisinin əksər nömrələrində yer verilən “Xalq yorumları” başlığı altında ayrı-ayrı türkman bölgələrindən qeydə alınmış inanc nümunələri də nəşr olunurdu. Folklorun çox arxaik janrlarından biri olan inanclar İraq türkmanlarının gündəlik məişətində bu günədək yaşadılmaqdadır. Dərginin birlikdə nəşr olunmuş 1971-1972-ci il 8-9-cu sayında (dekabr-yanvar) “Doğulacaq uşağın cinsiyyəti haqqında” Məhəmməd Xurşid Daquqlunun dərc etdirdiyi maraqlı toplama materialları yer alır. Adətən, qadınlar arasında uşağın dünyaya gəlməsindən əvvəl cinsiyyəti haqqında müxtəlif fikirlər dolaşır. Tədqiqatçı İraq türkmanlarının sıx yaşadığı Daquq bölgəsində bir söyləyici qadından topladığı inancları burada dərc etdirmişdir:

1) Hamilə qadın yüngül hərəkətli olarsa, doğulacaq uşaq oğlan, ağır hərəkətli olarsa qız dünyaya gətirəcək.

2) Hamilə qadının qarnı yumru-sivri olarsa, oğlan, yastı və geniş olarsa, uşağın qız doğulacağına işarədir.

3) Hamilə qadında doğuş sancıları başlayanda bir neçə damcı qan görünərsə, uşağın oğlan, qansız keçərsə qız doğulacağına inanılır.

4) Hamilə qadının qarnında uşaq çox hərəkət edərsə oğlan, hərəkətsiz olarsa qız doğulacağına inanılır.

5) Hamilə qadının döşünün ucu bir az qara olarsa, doğulacaq uşağın oğlan, qapqara olarsa, qız olacağına işarədir.

6) Hamilə qadın mərd, əliaçıq olarsa, dünyaya gətirəcəyi uşağın mütləq oğlan, qadın xəsis olarsa, doğulacaq uşağın qız olacağına inanılır.

7) Hamilə qadının üzündə çox ləkə olarsa, dünyaya gətirəcək uşağın oğlan olacağına inanılır.

8) Qadın öz hamiləliyi dövründə çox kökələrsə, dünyaya gətirəcəyi uşağın qız olacağına inanılır.

9) Üç qız uşağı dünyaya gətirən qadının dördüncü uşağı oğlan olur. Əgər olmasa, onda beşincidən sonra altıncı uşaq oğlan olur. O da olmasa, yeddi qızdan sonra doğulan uşaq mütləq oğlan olur.

10) Hamilə qadın yerikləyəndə ürəyi şirin yeməklər istəyərsə, doğulacaq uşağın oğlan, turş yeməklər istəyərsə qız olacağına inanılır (123, 35).

Tədqirələyiq haldır ki, “Qardaşlıq” dərgisində Azərbaycan folklor mühiti ilə bağlı dəyərli yazılara, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə tez-tez yer verilirdi. Həmin tədqiqatçıların dərc olunmuş yazılarla bağlı şərhləri də dərginin xüsusi əhəmiyyət verdiyi cəhətlərdəndir. Dərginin 1963-cü il iyun nömrəsində “Azərbaycanda aşiq şeirləri” adı altında belə bir qısa şərh verilir: “Azərbaycanda aşiq xalq şeirini yazub bəstələyən və saz çalub oxuyanlara deyilir...Aşağıda yazılı “Düşdü” başlıqlı şeir Azərbaycan ədəbiyyatında yer alan aşiq şeirlərindən biridir”. Beləliklə, Aşiq Ələsgərin məşhur “Düşdü” rədifli qoşması “Qardaşlıq” dərgisinin bu sayında yer almışdır (110, 53).

Dərginin bir çox nömrələri ilə birlikdə 1971-ci il 6-7 (oktyabr-noyabr) sayında da “Azərbaycan xoyrat və manilərindən seçmələr” adı altında 20-dən çox bayatı verilmişdir:

Əziziyəm, Salmasa,	Şirvanın yasdı yolu,
Xoydan gedər Salmasa.	Su gəldi, basdı yolu.
Bəndə bəndəyə neylər,	Gedərəm yar görməyə,
Tarı gözdən salmasa.	Namərdlər kəsdi yolu.

Bakının yeli əsdi,	Gəncənin dağına bax,
Əsib səbrimi kəsdi.	Soluna, sağına bax.
Sağ gözüm sənə qurban,	Dərdimə inanmırsan,
Sol gözüm mənə bəsdı.	Gözümün ağına bax.

Mən aşiqəm, Gəncə var,	Arif odu, söz qana,
Şəki, Şirvan, Gəncə var.	Söz anlaya, söz qana.

Yar yardan ayrılsa da, Yüz min tülkü yığılsa,
Məhəbbət öluncə var. Neyləyər bir aslana (122, 39).

Tərtibçi Məhəmməd Xurşid Daquqlu bəzi bayatılarda gedən sözlərin, yer adlarının şərhini də təqdim edir. Maraqlıdır ki, Bakı, Gəncə, Şəki, Şirvan kimi yer adlarını şərh edərəkən müəllif “Sovet Azərbaycanı” yox, “Qafqaz Azərbaycanı” yazır. Eyni zamanda Salmas, Xoy kimi yer adlarını tədqiqatçı “İran Azərbaycanı”na aid edir (122, 39).

Bir çox üstün cəhətləri ilə İraq türkmanlarının elm və mədəniyyəti tarixində silinməz izlər buraxan “Qardaşlıq” dərgisi fəaliyyət göstərdiyi dövrdə yetişən yeni nəslin ədəbi çalışma və araşdırma meydanına çevrilmişdir. İraq-türkman ədəbiyyatında nəsrin də inkişafına geniş imkanlar yaradan bu dərgi türkman ədəbiyyatının yeni-yeni nailiyyətlər qazanmasında böyük rol oynamışdır.

Əsasən ötən əsrin 50-ci illərindən etibarən öz inkişaf dövrünə qədəm qoyan İraq-türkman ədəbiyyatının çiçəklənməsi istiqamətində bir mübarizə meydanına çevrilən “Qardaşlıq” dərgisi yeni-yeni ədəbi janrların yaranması, xalqa xidmət yolunda inkişaf etdirilməsi baxımından çiyinə çox çətin məsuliyyət götürmüşdü. Nəinki ədəbi aləmdə, ümumiyyətlə türkman cəmiyyətində baş verən hər bir yeniliyi hiss edərək ona meydan açan bu dərgi türkman ədib və şairlərinin yetişməsi üçün əsaslı zəmin yaratmışdır. “Qardaşlıq” dərgisinin yayımlanması İraq-türkman ədəbiyyatında böyük inkişafa yol açmış, İraq türkmanlarının mədəni həyatında bir dönüş nöqtəsi olmuşdur. Dərginin səhifələrində tez-tez klassik şairlərimiz Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, İmadəddin Nəsimi və b. yaradıcılığı, Məhəmməd Sadıq, Nəsrin Ərbil, Mustafa Gökqaya, Fələkoğlu və başqa türkman şairlərinin əsərləri yer alır, demək olar ki, bütün türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı və tarixi işıqlandırılırdı.

Dərginin ədəbi təsir dairəsi İraqın hüdudlarını aşaraq Misir, Türkiyə, Livan və s. bu kimi ölkələrdə də özünə geniş oxucu auditoriyası qazandırmışdır. Bir çox ərəb və Türkiyə şair, yazıçı və araşdırıcılarının əsərlərinin jurnalda yer alması onu göstərir ki, bu mətbuat orqanı çox qısa vaxtda bir çox görkəmli şəxsiyyətlərin diqqətini cəlb edə bilmişdir. İraqın çox görkəmli ərəb yazar və tədqiqatçılarından Dr. Mustafa Cavad, Dr. Safa Xulusi, şair Hafiz Cəmil, ölkə xaricindən – Türkiyədən Xalidə Nüsrət Zorlutuna, Behcət Kamal, Misirdən Dr. Hüseyin Mucib əl-Mısrı, şair İbrahim Məhəmməd Nəca, Livandan Məhəmməd Cəmil Bəyhəm və başqaları belələrin dəndirlər. Dərgidə tez-tez Azərbaycan və Türkiyə klassik və çağdaş ədəbi-elmi mühiti də işıqlandırılır, əsasən müasir şair və yazarların əsərləri, ayrı-ayrı tədqiqatlar yer alırdı.

Ötən əsrin 60-cı illərinin ortalarından başlayaraq artıq dərginin türkcə bölməsinin bir neçə səhifəsi (təxminən 5-10) materialları latın qrafikalı hərflərlə nəşr edirdi. Bu cəhət də jurnalın üstün tərəflərindən biri idi. Lakin belə bir ağır şəraitdə nəinki jurnalı latın qrafikalı hərflərlə nəşr etmək mümkün deyildi, ümumiyyətlə nəşri dayandırılma təhlükəsi ilə üzləşmişdi. Dərginin tirajı ilk sayılarında 1000, altıncı sayıdan başlayaraq 2000, sonrakı 2-3 ildə 3000, 4-5 il 2500, nəşrinin son illərində isə 2500-2000 təşkil edirdi (59, 132). Dərginin fəaliyyəti çox fədakar insanların maddi mənafe güdmədən, əmək haqqı almadan belə gərgin zəhməti bahasına 1976-cı ilədək davam etdirilə bilmişdir. Eyniadlı dərgi uzun illərdən sonra Türkiyədə, eləcə də “Türkman Qardaşlıq Ocağı” tərəfindən 2003-2011-ci illərdə İraqda öz nəşrini davam etdirmişdir.

Həmin dövrdə, yəni ötən əsrin 60-cı illərində “الثراث الشعبي” (ət-Turas-əş-şəabi) (folklor) adlı daha bir dərgi də nəşrə başlamışdır. İmtiyaz sahibi Şakir Sabir Zabit, baş redaktoru isə İbrahim Daquqlu olan bu dərgi İraq türkman mətbuatı tarixində

yalnız folklor və folklorşünaslıq məsələlərinə həsr olunmuş iri həcmli, elmi baxımdan əhəmiyyətli araşdırmaları əhatə edən ilk mətbu orqan idi. İlk sayı 1963-cü ilin sentyabrında çıxan dərgi ayda bir dəfə olmaqla əsas materialları ərəb dilində nəşr edilirdi.

Xüsusilə qeyd etmək istərdik ki, “ət-Turas-əş-şəabi” dərgisi ötən əsrin ortalarından etibarən mətbuat orqanlarında dərc olunan folklor materiallarına ağız büzüb bunları “qeyri-ciddi məsələlər” hesab edənlərə elə ilk sayından tutarlı cavablar verirdi. Baş redaktor İbrahim Daquqlu dərginin ilk sayının baş məqaləsində bu məsələyə toxunmuş, həmin nömrədə Kərkükdən bir yazarın bu mövzuda yazısı dərc edilmişdir: “...Yaxın keçmişin hər görünəyi əskidir, deyə ictimai həyatımızdan sökülüb silinməsinə istəmək, yaxşı və faydalılarını seçib sayanlara dodaq büzüb geriçilik damğası vurmaq yanlışdır və təəssüf doğurur” (182, 2). Həmçinin dərginin birgə nəşr olunmuş 9-10-cu sayında kərküklü yazar Rifat Yolçunun da ingilis dilində Kərkük folkloru haqqında dərc olunmuş məqaləsi bu istiqamətdə atılan addım idi(183, 7).

Jurnalın folklor dünyası ilə bağlı xəbərlər və xüsusilə türkmanca müvafiq materialların yer verildiyi son səhifələrində, həmçinin məqalələrin ingilis, fransız və fars dillərində xülasəsi dərc olunmuşdur. Nəşri cəmi üç il davam edən dərgi iki il ardıcıl yayımlansa da, sonra fasilələrlə dərc edilmiş, 1966-cı ilin sentyabrında son sayı ilə fəaliyyətini dayandırmışdır.

1966-cı il 21 may tarixli ilk sayı ilə nəşrə başlayan “عراق” (İraq) qəzeti də türkmanların dil, folklor, tarix və ədəbiyyat kimi vacib elm sahələrinə aid mühüm materialların işıqlandırılmasında müəyyən rol oynamışdır. Qəzetin imtiyaz sahibi Şakir Sabir Zabit, məsul müdiri Haqqı İsmayıl Bayatlı idi. Həftəlik qeyri-siyasi qəzet olub ərəb və türk dillərində nəşr olunan “İraq” qəzeti ilk sayında öz məqsədini belə bəyan etmişdir: “... “İraq” bitərəf, müstəqil, hisslərə və kaprizlərə uymayan, düzgün

yol tutan, tarix, ədəbiyyat, folklora aid əsərlər, sıhhi və dini materiallar, lətifələr nəşr edən, mədəni və ictimai məsələlərə toxunan doğru və ədalətli, təəssübkarlıqdan uzaq tənqidlərə yer verən qəzetdir”(93, 3). Qəzet bu məqsədinə az da olsa nail olmuş, müəyyən əhəmiyyət daşıyan faydalı materiallar nəşr olunmuş, lakin material qıtlığı, müəllif böhranı və s. səbəblərdən dolayı az müddətdən sonra öz fəaliyyətini dayandırmışdır.

24 yanvar 1970-ci ildə İraq türkmanlarına müəyyən mədəni haqlar verilmişdir: ana dilində iki mətbu orqan – “یورد” (Yurd) qəzeti və iki didə (ərəb və türk dillərində) “صوت الاتحاد” (Sautul-ittihad-Birlik səsi) dərgisi dərc etdirilmiş, Türkman Yazıçılar Birliyi qurulmuş, radio və televiziya da türkmanca proqramlar yayınlanmağa başlamışdır. Bu istiqamətdə türkman uşaqlarının ana dilində təhsil alması kimi çox önəmli bir məsələ yenə də kağız üzərində qalaraq öz həllini tapmamışdır. Buna etiraz səsinə ucaldan bir çox tələbə və ziyalılar ağır şəkildə cəzalandırılmışdır. Türkmanların əlifba və yazı ilə bağlı çətinliklərinə də bir aydınlıq gətirilməmiş, onlar latın qrafikalı əlifbanın tətbiq edilməsini istəsələr də, ərəb əlifbası olduğu kimi saxlanmışdır. Əvvəllər həftəlik, sonra 15 gündə bir, daha sonralar ayda bir çıxan “Yurd” qəzeti 2003-cü ildə Səddam rejimi devrildikdən sonra nəşrini tamamilə dayandırmışdır. Ümumiyyətlə, “Yurd” qəzeti nəşr işinin çox çətin olduğu İraqda, xüsusilə türkmanlar arasında istər xalq ədəbiyyatı nümunələrinin, istərsə də yazılı ədəbiyyatın işıqlandırılması üçün yeganə qaynaq rolunu oynamışdır. Həm gənc nəslin formalaşmasında, həm də ədəbi və elmi əsərlərin təqdim edilməsində çiyininə çox ağır yük götürmüş bu qəzet milli-mədəni dirçəliş yolunda əsas dayaqlardan olmuşdur- desək, fikrimizcə doğru olar.

İraqdakı azərbaycandilli mətbuatda ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, folklor və s. məsələləri öyrənmək ədəbi-mədəni əlaqələrin bu günü ilə yanaşı, həmin əlaqələrin tarixi köklərini

araşdırıb üzə çıxarmağa və müasir əhəmiyyətinin zəruriliyini açıqlamağa imkan verir.

İraq-türkman ədəbiyyatı və folklorunun tanınmış tədqiqatçısı Əbdüllətif Bəndəroğlu başda olmaqla fədakar kollektivin səyləri nəticəsində otuz ildən artıq bir dövr ərzində nəşr olunan “Yurd” qəzeti (1970-2003) həmin illərdə xalqa zəngin elmi, ədəbi-mədəni xəzinə bəxş etmişdir.

Heç də qısa olmayan bu müddət ərzində qəzetdə bədii ədəbiyyat, ədəbiyyatşünaslıq, folklor, folklorşünaslıq, publisistik materiallar, eləcə də təkcə Azərbaycan deyil, ümumiyyətlə bütün türk dünyası ilə bağlı olan mövzular, araşdırmalar, məktublaşmalar, biblioqrafik icmallar və geniş oxucu kütləsinin həmişə nəzər-diqqətində olan digər aktual məsələlər yer alırdı.

“Yurd” qəzeti İraq-türkman folkloru və folklorşünaslığının tədqiqi tarixində keşməkeşli fəaliyyət dövrü yaşamışdır. İraqda yaşayan azərbaycandilli xalqın uzun müddət öz milli varlığını qoruyub saxlayan yeganə mətbu orqanı kimi qəzet əsasən xalq yaradıcılığı örnəklərinin işıqlandırılmasına xidmət etmişdir. Xüsusilə folklor materiallarının toplanması və nəşri, həmçinin nəzəri məsələlərinin araşdırılmasına yer verən qəzet İraq-türkman folklorunun öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qəzetin səhifələrində xoyrat-bayatı, atalar sözləri, məsələlər, tapmacalar, lətifələr, xalq havaları, nağıllar, manilər və folklorun digər janr nümunələrinin əhatə olunduğu materiallar, eləcə də həmin folklor janrlarının araşdırılmasına həsr olunmuş irihəcmli məqalələrə geniş yer verilirdi. Ədəbiyyatşünas və folklorşünas alimlərin yazışmaları, həmin sahələri əhatə edən mövzular üzərində aparılan elmi-tənqidi dəyərləndirmələr, mövzunun müxtəlif aspektlərdə tədqiqi məsələləri qəzetdə işıqlandırılırdı.

Diqqətə çatdırılmalıdır ki, folklorun janrları arasında İraq türkmanlarının daha çox önəm verdiyi xoyrat-bayatılar

və onların tədqiqi məsələləri, həmçinin müasir İraq-türkman şairlərinin öz yaradıcılığında geniş yer verdiyi xoyrat-bayatılardır. Türkman folklorşünasları xoyratı müxtəlif aspektlərdə tədqiq edərək xalqın həyatında, adət-ənənəsində ayrıca yeri və rolu olan, çox qədim kökə malik bu xalq ədəbiyyatı örnəyini bütün incəlikləri ilə diqqətə çatdırmağa səy göstərmişlər. Bu baxımdan qəzetdə İraq-türkman tədqiqatçılarının ayrı-ayrı dövrlərdə çap edilmiş monoqrafiya, folklor antologiyaları haqqında geniş icmallar yer almışdır. Qəzetin 1975-ci il 1 avqust sayında nəşr olunmuş “İraq türkman folklorunda xoyrat” adlı məqalə xüsusilə diqqəti cəlb edir. Məqalə müəllifi Əli Mərufoğlu xoyratın çoxşaxəli növləri haqqında məlumat verərək onun folklorun çox zəngin bir qolu olduğunu qeyd edir. Müəllif xalq arasından toplanmış bir çox folklor örnəkləri əsasında xoyratın janr xüsusiyyətlərini önə çəkir (168, 5).

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, qəzetin nəşrə başladığı gündən baş yazarı Ə. Bəndəroğlu qəzetin 1981-ci il 14 noyabr sayında dərc olunan “İraq türkman folkloruna bir nəzər” adlı məqaləsində qəzetdə xoyrat və onun tədqiqi məsələlərinə geniş yer verilməsini çox maraqlı, eyni zamanda diqqətəlayiq bir açıqlama ilə izah edir: “Xoyrat İraq türkmanlarının tarixində böyük önəm daşımaqla xalqın tarixi keçmişinin, adət-ənənəsinin bir güzgüsü, xalq yaradıcılığının çox qiymətli açarıdır. Xalqı öz keçmişindən ayırmamaq, gələcək nəsillərə xoyrat havasını, xoyrat həzinliyini duyurmaqdır bizim amalımız” (169, 3).

Əbdüllətif Bəndəroğlunun maarifçilik fəaliyyətinin mühüm bir hissəsini təşkil edən qəzet siyasi təzyiqlər, maddi-texniki imkansızlıq və digər amillərin hökm sürməsinə baxmayaraq uzun illər (33 il) ərzində İraqda türkmanların varlığını təsdiq edən mətbu orqan olmuşdur. Nəzərə alsaq ki, İraqda uzun illər boyu hökm sürən sosial-iqtisadi qadağalar nəticəsində kitab nəşri, xüsusilə türkmanların anadilli elmi-ədəbi, mədəni

örnəklərinin nəşri problemi mövcud idi, onda “Yurd” qəzetinin xalq üçün, onun elmi və mədəniyyətinin təbliği üçün nə qədər əhəmiyyət kəsb etdiyini təsəvvür edə bilərik.

Qəzetdə İraq türkmanlarının folkloru, ədəbiyyatı, tarixi, etnoqrafiyası, coğrafiyası, dili və ümumiyyətlə mədəniyyəti ilə bağlı mötəbər alimlərin qələmindən çıxmış yüzlərlə məqalə dərc olunmuşdur. Təkcə Ə. Bəndəroğlu qəzetdə bütün bu sahələri əhatə edən yüzdən çox məqalə ilə çıxış etmişdir. Həmin məqalələr elmi yeniliyi və əhəmiyyəti baxımından öz aktuallığını indi də saxlayır.

“Yurd” qəzetinin uğurlarından bəhs edən akademik Həmid Araslı yazırdı: “Xalqın rəğbətini qazanmış bu qəzet türkman gəncliyini, vətənpərvər, həqiqətsevər, xalqın müqəddəratı ilə bağlı gənclik olaraq tərbiyələndirəcəkdir. İstərdim ki, qəzetdə nəzəri məsələlər, yəni müasir ədəbiyyatın qarşısında duran əsas vəzifələri izah edən məqalələr daha çox dərc olunsun” (4, 4).

Əbdüllətif Bəndəroğlu uzun illər baş yazarı olduğu “Yurd” qəzetində, həmçinin türk və ərəb dillərində nəşr olunan “Birlik səsi” dərgisində geniş və maraqlı məqalələrlə çıxış edərkən ölkəmizlə bağlı yazıları da diqqətdən kənar qoymamışdır. O, Azərbaycan folklorundan nümunələr, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatı, onun ayrı-ayrı inkişaf mərhələləri, ədəbiyyatımızın layiqli təmsilçiləri olan bir çox ədəbi simalar – klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Nəsimi, Füzuli və Vaqifin ədəbi irsi ilə bağlı məqalələr dərc etdirmiş, C.Cabbarlı, S.Vurğun, R.Rza, M.Rahim, B.Vahabzadə, A.Tufarqanlı, Aşıq Ələsgər, Mikayıl Azafı və başqalarının yaradıcılığı ilə İraq-türkman oxucularını tanış etmişdir. Qəzetin bir çox saylarında professor Q. Paşayevin “Altı il Dəclə-Fərat sahillərində” və “İraq-türkman folkloru” kitablarından parçalar verilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının, eləcə də folklorunun nəşri, tədqiqi və təbliği əsas etibarilə bu qəzetin vahid Azərbaycan-Türk ədəbi-mədəni məkanı yaratmaq ideyaları ilə bağlı olmuş və bu ideya müəyyən dərəcədə reallaşdırılmışdır.

Aparılan müşahidə və müqayisələrdən aydın olur ki, həmin məqalələri “Yurd” qəzeti üçün (həmçinin sonrakı nəşrlər üçün) transliterasiya edənlər Azərbaycan tədqiqat üslubunu, dilini, terminologiyasını mühafizə etməklə, bütün bu elmi ənənələrin İraq-türkman tədqiqatçıları tərəfindən qəbul edilməsinə və beləliklə, orada həm ədəbiyyatşünaslığımızın, həm də folklorşünaslığımızın inkişafına can atmışlar.

“Yurd” qəzeti məlum səbəblərdən 2003-cü ildə öz nəşrini dayandırdıqdan sonra Ə. Bəndəroğlu nəşirlik fəaliyyətini eyni adlı dərginin öz hesabına yayımı ilə davam etdirmişdir. 2006-cı ilin aprel ayında “Yurd” dərgisinin ilk sayı buraxılmışdır. Dərginin əlimizdə olan saylarından görürük ki, Ə. Bəndəroğlu dərgin əmək sərf edərək qısa müddətdə bir çox uğurlara nail ola bilmişdir. Eyni missiyanı – xalqın elmi-ədəbi-mədəni dəyərlərinin qorunması və yaşadılması istiqamətində apardığı fədakar işi davam etdirən Ə. Bəndəroğlu 2007-ci ilin fevralında artıq dərginin 8-ci sayını dərc etdirmişdir.

Dərgidə İraq-türkman elmi-ədəbi mühiti ilə yanaşı ölkəmizdə baş verən elmi-ədəbi proseslər, mədəniyyət xəbərlərinə də geniş yer verilmişdir. Bir ildən bir qədər artıq müddət ərzində Ə. Bəndəroğlu Azərbaycan elm və ədəbiyyat xadimlərinin bir çox məqalələrini, eyni zamanda özünün bəzi kitablar haqqında yazdığı məqalələri dərgidə nəşr etdirmişdir.

IV FƏSİL. İRAQDA TÜRKMƏN FOLKLORUNUN TƏDQIQATÇILARI

4.1. Əta Tərzibaşı

İraq türkmənlərinin və bütövlükdə türk dünyasının XX əsrdə yetişdirdiyi ən böyük şəxsiyyətlərdən biri Əta Tərzibaşı xalqın tarixi keçmişinin, milli-mənəvi zənginliyinin ən bariz göstəriciləri – dil, folklor, ədəbiyyat, mətbuat və s. kimi mühüm sahələrdə yorulmadan çalışmış, fundamental əsərlər yaratmışdır. Əsl adı Ətaullah (Allahın töhfəsi, payı) olan bu dəyərli alim, həqiqətən, Allahın onun xalqına bəxş etdiyi əvəzsiz bir nemətdir. Əta Tərzibaşı 14 noyabr 1924-cü ildə İraqda Kərkükün Bulaq məhəlləsində anadan olmuşdur. O, Kərkükün Piryadi məhəlləsində ibtidai məktəbdə ilk təhsilinə başlamış, burada Qurani-Kərimi xətm etmişdir. Sonra altı sinfli türk məktəbində oxumuş, tam orta təhsilini ərəbcə bitirmişdir. 1950-ci ildə Bağdadda hüquq fakültəsini bitirən Ə. Tərzibaşı təqaüd yaşınadək Kərkükdə vəkil işləmişdir.

İraq türkmənlərinin milli özünüdərk və özünütəsdiqində mühüm rol oynayan bu görkəmli elm fədaisi, əsasən ədəbiyyat və folklorla dair araşdırmaları ilə tanınmış, ilk yazısı universitet tələbəsi olduğu dövrdə Misirdə nəşr olunan “ər-Risalə” dərgisində işıq üzü görmüşdür. Tədqiqatçının İraq türkmənlərinin dili, ədəbiyyatı, folkloru, mətbuatı ilə bağlı saysız-hesabsız məqalələri 1945-ci ildən etibarən Misir (“ər-Risalə”), Livan (“əl-Ədib”), Suriya (“əl-Hadis”), Türkiyədə (“Türk yurdu” və “Türk dili”) müxtəlif dərgilərdə nəşr olunmuşdur. İraqda isə Ə. Tərzibaşının çıxış etdiyi mətbu orqanlar daha çox olmuşdur: “Kərkük”, “Afaq”, “əs-Saqaf-əl-Hadis”, “Bəşir” qəzetlərində, eləcə də “Qardaşlıq”, “Turas-əş-Şaab” kimi dərgilərdə türkcə və ərəbcə geniş araşdırmaları nəşr olunmuşdur. Bundan başqa, İraqın “əl-Aqləm”, “əş-Şaab”, “əl-Əxbər”, “əl-Bələd”, “ət-

Təzəmu”, “əl-Əyyəm”, “əl-Məktəbə”, “Əs-Siyəsə”, “əl-Məsə” və s. dərgilərində onun ərəbcə yazıları dərc olunmuşdur.

İraqda və Türkiyədə təxminən 50 əsəri dərc olunmuş (206) görkəmli tədqiqatçı Əta Tərzibaşı ötən əsrin ortalarından başlayaraq, xüsusilə folklor irsinin toplanması, nəşri və tədqiqi istiqamətində dəyərli araşdırmaları ilə diqqəti cəlb etmişdir. Xalqın milli irsinin toplanması, nəşri və tədqiqi zərurətini yarıdıcılığının əsas qayəsinə çevirmiş tədqiqatçı ilk araşdırmalarını İraq türkmanlarının milli kimliyinin əsas simvollarından biri olan qədim və zəngin xoyratın yaranması, təşəkkülü istiqamətində aparmış, bəzi mətbu orqanlarda məqalələr çap etdirmişdir. “Qardaşlıq” dərgisində “Qoryatın yaranması və inkişafı” adlı ərəbcə yazdığı məqaləsində xoyratın İraqda yarandığını, həmçinin yayılma arealını göstərməyə çalışmışdır: “Bu gözəl xalq sənəti keçmiş dövrlərdə İraqın türkman bölgələrində yaranmış, ədəbi və musiqi (ifa üsulu) baxımından Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu kimi İraqda Osmanlı hakimiyyətindən qabaq qurulmuş türkman dövlətləri, Səlcuq dövləti zamanında inkişaf etmişdir. O, Osmanlı dövründə təkmilləşərək indiki formasını almışdır. Xoyratın kökləri İraqdan Türkiyə və İranın şimalı, xüsusilə əhalisi türkman olan Təbriz və Rusiyanın türkman bölgələrinə, əhalisinin əksəriyyəti türkman olub azəri və ya azərbaycanlı adlanan Azərbaycana yayılmışdır. Xoyrat bu ölkələrdə İraqda olduğu kimi inkişaf etməmişdir” (109, 8). Müəllif bu məqaləsində qoryat (xoryad) sözünün şəkil etibarilə türklər arasında qədimdən mövcud olduğunu, xoryad olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”da, Süheyl-Nevbahar kitabında və Aşiq Paşazadənin Tarixində zikr olunduğunu, qoryatın geniş yayılmış şeir rübailərindən yarandığını, tarixinin isə XIV əsrin əvvəlləri və ya XIII əsrin axırlarına təsadüf olunduğunun güman edildiyini göstərir. Tədqiqatçı XV əsrdə Abdal, Xəlil Əhməd, Qaraqoyunlu hökmdarı Cahan Şah Qara Yusifin, XVI əsrdə isə

Şah İsmayıl Xətəinin xoyratlar yazdığını qeyd edir. Bu məqaləsində Ə.Tərzibaşı, həmçinin xoyratın musiqi sənəti ilə bağlılığına, ifa üsullarına toxunmuş, bunları İraq muğamları ilə müqayisə etmişdir. Tədqiqatçı bu ifa üsullarının hər birini bir növ muğam pərdəsi və ya müstəqil muğam adlandırmış və 24 adda belə üsulun olduğunu göstərmişdir. 1953-cü ildə çap etdirdiyi bir məqaləsində Əta Tərzibaşı bu muğamların 30-a qədər növünün olduğunu qeyd etmişdir.

Araşdırmaçı dördüncü sayından on birinci sayınadək redaktoru olduğu “Afaq” qəzetində ilk folklor nümunələri, atalar sözləri, el məsəlləri, digər şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri nəşr edərkən buna ağız büzüb “bunların ədəbiyyatla heç bir əlaqəsini görməyənlərə” tutarlı cavab kimi “Xalq bilgisi” adlı məqalə ilə çıxış edərək folklorun bir termin kimi mahiyyətini, əhəmiyyətini şərh etmiş, bir xalqın tarixi keçmişinin, dilinin, adət-ənənələrinin öyrənilməsində əsas açar rolunu qeyd edərək zəngin qaynaq olduğunu vurğulamışdır.

Çox qədim və zəngin bir tarixə malik olan, İraq türkmanlarının milli kimlik səviyyəsinə qaldıraraq böyük önəm verdikləri xoyrat, bu janrın İraq-türkman folklorunda və ədəbiyyatında geniş yayılmış bir janr kimi yeri, əhəmiyyəti, yaranma tarixi və səbəbləri, məzmun və forma xüsusiyyətləri, Kərkükə xas muğam növləri arasında özünəməxsus ifa üsulları və s. kimi aktual cəhətlərinin dolğun şəkildə işıqlandırılması zərurətini gözəl bilən Əta Tərzibaşı İraq-türkman folklorşünaslığında yaranmış bu boşluğun yalnız ayrı-ayrı məqalələrlə doldurula bilməyəcəyi gerçəkliyini başa düşərək “Kərkük xoyratları və maniləri” adlı üç cildlik monoqrafiyasını çap etdirmişdir. Mənsub olduğu xalqın zəngin və çoxşaxəli folklorunun yazıya alınması, nəşri və tədqiqi zərurətini dərin-dən duyan bir vətəndaş və vətənpərvər ziyalı kimi Əta Tərzibaşı təkcə “Kərkük xoyratları və maniləri” kimi fundamental

əsəri ilə İraq-türkman folklorşünaslığının inkişafında çox əhəmiyyətli rol oynamışdır. 1955-ci ildə Bağdadda birinci cildi nəşr edilən bu əsərin ikinci cildi 1956-cı ildə, üçüncü cildi isə 1957-ci ildə Kərkükdə ərəb əlifbası ilə çap olunmuşdur. 1970-ci ildə kitabın birinci cildi Bağdadda latın qrafikalı əlifba ilə yenidən çapdan çıxmış, 1975-ci ildə isə İstanbulda hər üç cild birlikdə yeni düzəliş və əlavələrlə nəşr edilmişdi. Tədqiqatçı kitabı yazdığı qısa annotasiyada əsərin ədəbiyyat və musiqi baxımından xoyrat və mani qavramı, yaranması və yayılması haqqında kompleks araşdırmanı əhatə etdiyini qeyd etmişdir.

Qeyd edək ki, XX əsrin 50-ci illərində İraq-türkman dili, tarixi, ədəbiyyatı, folkloru, ümumiyyətlə mədəniyyət tarixi sistemli şəkildə araşdırılmamış, bu sahədə ciddi tədqiqatlar aparılmamışdı. Xammal kimi qorunub saxlanmış, milli ruhu və milli zövqü əks etdirən bu zəngin mədəniyyət xəzinəsinin yazıya alınıb araşdırılmasını İraq türkmanları qarşısında bir vətəndaşlıq və vətənpərvərlik vəzifəsi kimi dəyərləndirən görkəmli araşdırıcı Əta Tərzibaşı mənsub olduğu xalqın milli kimlik göstəricisi olan xoyrat və maniləri bu səviyyədə tədqiqata cəlb etməklə əsərini bütövlükdə türk millətinin məhsulu kimi ortaya qoya bilmişdi. Bu işin milli ideoloji əhəmiyyətini nəzərə alan araşdırıcı hələ kitabın nəşrinədək - 1952-1953-cü illərdə “Kərkük” qəzetində kitabın ayrı-ayrı bölmələrini əhatə edən çoxsaylı məqalələr çap etdirmişdir.

Təəssüflə qeyd etmək istərdik ki, uzun əsrlər boyu müxtəlif təlatümlərə sinə gərərək öz varlığını qoruyub saxlamış xoyrat və manilərin, ümumiyyətlə İraq-türkman folklor nümunələrinin mətbu orqanlarda nəşri XX əsrin 50-ci illərində istehza və gülüslə qarşılanaraq yol verilməmişdir. Hətta həmin dövrədək öz yaradıcılığında xoyrat və manilərə yer verən divan ədəbiyyatı nümayəndələri, tanınmış şairlər bu zəngin folklor nümunələrinə sənət gözü ilə baxmamış, adlarını

gizli saxlamış və yazdıqları bu növ əsərlərdə öz təxəllüslərini göstərməmişlər. Belə bir dövrdə xoyrat və manilərin ədəbi və musiqi baxımından ayrıca bir sənət növü kimi tərkibi, orijinallığı və bədii dəyərini nəzərə çatdıran araşdırıcı Əta Tərzibaşı həmin nümunələrin dil və qrammatik quruluş cəhətdən də yerli dialekt və şivəni qoruyub saxladığını, eləcə də dildə morfoloji və leksik xüsusiyyətləri ilə əhəmiyyət kəsb etdiyini əsas gətirərək bu samballı monoqrafiyanı ortaya qoymuşdur. Araşdırıcı uzun zaman üzərində işlədiyi bu tədqiqatla bağlı qənaətini dilə gətirmiş və əsərin əhəmiyyətini belə dəyərləndirmişdir: "...xoyrat biçimi divan ədəbiyyatı, hətta təkkə ədəbiyyatı və musiqisi ünsürlərini içinə aldığı halda və ümumiyyətlə, xalq ədəbiyyatı məhsulu sayılmasına rəğmən, bunu daha çox folklor sahəsinə girən ədəbi və musiqi bir tərkib saymaq doğru olar ki, şifahi xalq ədəbiyyatı və musiqisi baxımından incələnməyə dəyər görürük. Nə yazıq ki, bizim bu xalq məhsulu çox zamanlar kitabiyat çevrəsində istehza və istixfaf mövzusu olmuşdu. Buna əskidən klassik zümrəcə sənət gözü ilə baxılmamış və gerçək dəyər verilməmişdir" (161, 13).

Ə.Tərzibaşı sırf milli qayə naminə ərsəyə gətirdiyi bu kitabında xoyrat və manilənin tədqiqi ilə bağlı Türkiyə, İran və Azərbaycanda ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən nəşr olunmuş araşdırmalara toxunmuş, geniş qaynaq siyahısı vermişdi. Əsərin birinci cildinin "Bizdə və başqa türk ölkələrində xoyrat və mani" bölümündə araşdırıcı bütün müşahidələrinə əsasən gəlidiyi qənaəti belə ifadə etmişdi: "Bizim xoyrat və manilərimizlə ilgisi ən yaxın olanı muhaqqaq ki Azəri olanlarıdır. İraqda yaşayan türkmanların qullandığı şivə, Azəri şivəsinin də əsli olanı, Şərqi Oğuz türkcəsidir..." (161, 40).

Tədqiqatçı əsərin birinci cildində xoyrat və mani sözlərinin lüğəvi mənası, ədəbi qavram olaraq xoyrat və manilənin müqayisəsi, vəzn, qafiyə, rədif, xoyratlarda cinas anlayışı, məna

bağlılığı, mövzusu, yaranma səbəbləri, tarixi, təşəkkül mərhələləri və s. haqqında geniş bilgiler vermişdi. Bildiyimiz kimi, İraq türkmənləri arasında bu janr müxtəlif hərf dəyişmələri ilə müşahidə olunur: “xoyrat”, “xoryat”, “qoyrat”, “qoryat”. Əta Tərzibaşı “xoyrat” kəliməsini qəbul edərək xalq arasında bu formanın daha çox yayıldığını qeyd etmişdir: “Kərkükdə xalq dilində qullanışı ən fəzla şayi olan “xoyrat” və “qoyrat”dır. Bununla bərabər bəzilərinin “xoryat”, bəzilərinin də “qoyrat” və “qoryat” dedikləri məlumdur. Biz kitabda bu təbirlərdən xalq arasında ən fəzla tutulan və araşdırmalarımız nəticəsində də doğru bulduğumuz “xoyrat” sözünü qullanmayı uyğun gördük” (161, 47). Xoyratın etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənmiş, bu ifadə müxtəlif şəkillərdə mənalandırılmışdır. Ə.Tərzibaşı öz monoqrafiyasında xoyratın “quru yad”, yəni acı xatirənin məhsulu olduğunu və ya Kərkükün Qələ hissəsində çox qədim məhəllələrdən biri olan “Qorya” məhəlləsi ilə əlaqəli yarandığını qeyd etmiş, “xori” (qaba, kobud, sərsəm) kəliməsi ilə bağlı olduğunu qəbul etməmişdir: “İləri sürülən bu mütaliə görüşü də heç bir əsasa dayanmayan pək ibtidai bir rəvayətdir. Xoyrat bir millətin xoruları tərəfindən söylənən saçma sözlər olmayıb, o millətin ancaq parlaq güzgüsüdür ki, könullərdən fişqıran içli duyğuları min bir sədaqətlə əks etdirir” (161, 49). Bu monoqrafiyasında Əta Tərzibaşı xoyratlarla bağlı qəti qənaətini bildirmişdir: “Bizə qalırsa xoyrat ləfzi nəhayət başqa türkcə qeyri müştəq sözlər gibi dilin bir ehtiyacı olaraq doğmuş bir ləfzdür, hər halda həmasət və sərtlik mənalarını da andıran bir ifadə vasitəsi olaraq bəlmışdir” (161, 54). Tədqiqatçı həmin əsərində xoyratla bağlı digər qənaətlərini də irəli sürmüş, İraqda xoyratın yalnız Kərkük və yaxınlığındakı Təzəxurmatu bölgəsinə aid olduğunu, şimalda Ərbil və Təzəxurmatunun cənubunda xoyratın yayılmadığını, “doğuş və gəlişməsi, ləhcə və şivəsi və daha bir çox baxımdan başqa

ölkələrin xoyrat və mənilərindən ayrılmaqda” olduğunu qeyd etmişdir. Həmçinin xoyratın yaranma tarixindən danışan müəllif: “Xoyrat və mənilerin əskiliyi pək bilinməməklə bərabər kökünün İraqda türk ədəbiyyatının başlanğıcına dayandığını düşünmək mümkündür” fikrini irəli sürmüşdür.

Araşdırıcı bu kitabında Müxalif, Bəşiri, Nobatçı, İskəndəri, Qarabaği, Atıcı, Dəllihəsəni, Kurdo, Qızıl, Kəsük, Yetimi, Ömərgələ, Məməli, Bayat, Əcəm, Muçıla, Yolçu və s. kimi xoyrat üsullarının olduğunu göstərmiş, həmçinin xoyrat çağırma ənənəsindən, xoyratın oxunduğu yerlərdən, məclislərdən, məşğuliyət(peşə-sənət) sahələrindən, xalq arasında yayılmış əfsanələrə görə müxtəlif hadisələrlə bağlı yaranmış xoyrat və manilərdən bəhs etmişdir. Əta Tərzibaşı XVIII-XX əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Milla Vəli, Şaltağ, Muçıla, Malalla, Məməli, Darmankaha, Yetim Məhəmməd, Məhəmməd İskəndər, Məhəmməd Çulboyın, Məhəmməd Taha, Rəşid Külə Raza, Məhəmməd Gülboy, Sıddıq Bəndə Qafur, Abdulvahid Kuzəcioğlu, Kərkük Qızı, Əbdürrəhman Qızılay, Əkrəm Tuzlu və başqaları kimi onlarla məşhur xoyrat ustadı haqqında məlumat vermiş, onlardan bəzilərinin - Muçıla, Malalla, Məməli, Darmankaha, Yetim Məhəmməd, Məhəmməd İskəndər və başqalarının adı ilə xoyrat üsullarının yarandığını qeyd etmişdir.

Kitabın ikinci cildində ləhcə xüsusiyyətlərinə diqqət edən tədqiqatçı əlifba ardıcılığı ilə 1050 cinaslı xoyrat mətni vermişdi. Bunlardan 950 anonim xoyrat, həmçinin xalq arasında yayılmış müəllifi məlum olan təxminən 100 müasir xoyrat mətni yer alır:

Aman dedim,
Kəs dilim, yaman dedim.
Kəs başım al tərkiyə,
Namərdə aman dedim
(161, 301).

Bax səməyə
Baş qaldır, bax səməyə.
Zərrəcə hüsnüv görsəm,
Namərdəm baxsam aya
(161, 308).

Kimi gözlər,
Ah çəkib kimi gözlər.
Qaşiv kimin qaş olmaz,
Gözləriv kimin gözlər
(161, 361).

Dalda sına,
Bilbili dalda sına.
Namərd aslan olırsa,
Sığınma daldasına
(161, 327).

Araşdırıcı kitabın üçüncü cildində 1440 cinassız maniye yer vermişdi. Bunlardan 1400 mani anonim, təxminən 40 mani mətni isə müəllifi məlum olan nümunələr kimi verilmişdi. Azərbaycan folklorunun ən qədim və zəngin janrlarından biri olan bayatı kimi yadda qalan:

Apardı tatar məni,
Qul kimin satar məni.
Yarım vəfalı olsa,
Axtarar, tapar məni (161, 436) –

mətni burada mani kimi verilmişdir. Həmçinin digər mani mətnləri də folklorumuzla bir doğmalığı, əkizliyi yaşadır:

Apardılar gülümü,
Eylədilər zülümü.
Nə qoydular şad olum,
Nə kəsdilər dilimi.
(161, 436)

Araxçınıv biçmişəm,
Biçəndə and içmişəm.
Bınca aləm içində
Səni gözəl seçmişəm.
(161, 437)

Bilmirəm nə xəbərdi,
Cümlə canım qabardı.
Bir yanıml sel apardı,
Bir yanıml bexəbərdi.
(161, 468)

Qurbanam qaşıva, yar,
Qoy dönüm başıva, yar.
Məni bı qəmnən qurtar,
Dolandır başıva, yar.
(161, 539)

Dəyərli tədqiqatçı 1961-ci ildə İraq-türkman folklorunun tədqiqi sahəsində “Kərkük havaları” adlı digər əsərini nəşr etdirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kitabın nəşrindən səkkiz il əvvəl, 1953-cü ildə Bağdadda Ə.Tərzibaşının “شرقی و تورکیلیر”

(Şərqi və türkülər) kitabı işıq üzü görmüşdür. Tədqiqatçı İraq türkmanları arasında yayılmış iki yüzdən artıq şərqi və türkünün ilk dəfə olaraq qeydə almış, kitab şəklində nəşr etdirmişdir.

Folklorşünas Əta Tərzibaşı “كركوك هو الرى” (Kərkük havaları) kitabında İraq-türkman folklorunda geniş yayılmış havaları nəzəri cəhətdən qruplaşdıraraq belə təsnifat vermişdir: Aşiq havaları; sazламаğ havası; kərəm havaları; leylə havası; qəzəl havası; tənzilə havaları(dini havalar). Tədqiqatçı kitabda adiçəkilən havalara aid parçalara, eləcə də muğam, qarabaği, divan, qəzəl, türkü nümunələrinə geniş yer vermişdir.

Aşiq havalarından bəhs edən araşdırıcı qeyd edir ki, bu sənətin daşıyıcıları olan aşıqlar “qədimdən şəhər-şəhər gəzib saz çalaraq xalqın zövqünü oxşayan, sözü və nəğməsi özlərinə aid havalar oxuyurdu” (158, 36). Birinci Dünya müharibəsindən əvvəl Kərkükdə Aşiq Abbas adlı bir ustadın yaşayıb-yaratdığını qeyd edən Əta Tərzibaşı ona aid “Kərkükün” adlı qoşmasını kitabda vermişdir. Həmçinin tədqiqatçı aşiq havalarına aid olan “Kərəm havası”ndan da söhbət açır. Hazırda Kərkük şəhərində, eləcə də Kərkükə bağlı Təzəxurmatu kimi kənd və qəsəbələrdə çox rastlanmayan “Kərəm havası”nın daha çox Ərbildə yayıldığını göstərən araşdırıcı belə nümunələrə də kitabda yer vermişdir. Biz kitabın “İraq-türkman ədəbiyyatında xalq şeiri janrları” bölümündə bəzi belə nümunələrə yer ayırdığımız üçün burada təkrara yol vermədik.

Əta Tərzibaşı kitabda İraq türkmanları arasında qədimdən xoyrat üsulu kimi tanınmış Qarabaği havasından da bəhs etmişdir. Tədqiqatçının Qarabağla bağlı olduğunu və uzun hava tərzində azəri türkü ağzıyla oxunduğunu (161, 156) qeyd etdiyi Qarabaği nümunələri də kitabda yer almışdır:

Düşdü beçarə gevil atəşi-hicrana genə,
Od tutub yandı gevil, döndü al qana genə.
Dönməsəydi gevil qana genə,

Dönsəydi gül çehreyi-xandana genə.
Səniv ruhi-rəvana zülfüv olmuşam xəstə bugün,
Qalmışam çöllərdə xəndana genə,
Doldurdu eşq badəsin, eylədi divana genə (166, 174).

Kitabda “Sazlamağ havası”nın “ölünün arxasından özəl bir nəğmə ilə söylənən müəyyən xoyrat şeirlərinə verilən ad” olduğunu qeyd edən tədqiqatçı Azərbaycan folklorunda ağı kimi yayılmış bu mətnlərin Kərkük dolaylarında daha çox qadınlara tərəfindən oxunduğunu göstərir. Bununla belə, araşdırıcı xoyrat çağıran kişilər arasında da sazlamağ sənətində tayı-bərabəri olmayan sənətkarlar olduğunu qeyd etmiş, həmçinin ayrı-ayrı mətn nümunələrinə yer vermişdir:

Öz nənəm,
Qarnı dolu köz nənəm.
El yığlar*, qələt yığlar,
Qoy yığlasın öz nənəm.

Musalla* çöl olaydı,
Ətrafı göl olaydı.
Mənnən səniv aranda
Bir incə yol olaydı (158, 39).

Qeyd etmək lazımdır ki, İraq-türkman ziyalıları arasında bu sahədə ilk dəfə Əta Tərzibaşı geniş miqyasda belə bir araşdırma aparmışdır. “Kərkük havaları” kitabı 1973-cü ildə Azərbaycanda və 1980-ci ildə Türkiyədə nəşr olunmuşdur.

Məhsuldar tədqiqatçı 1962-ci ildə Bağdadda, özünün də qeyd etdiyi kimi, sayca üçüncü olan “کړکوک اسکیلر سوزی” (Kərkük əskilər sözü) kitabını nəşr etdirmişdir. Müəllif kitaba yazdığı ön sözdə həmin dövrdə atalar sözlərinin ərəblər, farslar və türklər arasında nəşr olunub yayılmasına baxmayaraq türkmanların bu sahədə nəinki çap edilmiş bir əsərinin, ümumiyyətlə onlar arasında toplama təşəbbüsünün belə olmadığını göstərir.

Tədqiqatçı yazır ki, türkmanlar arasında ilk dəfə 1958-1959-cu illərdə onun “Bəşir” qəzetində atalar sözlərini nəşr etdirməsi bəzi oxuyucular tərəfindən istehza ilə qarşılanırsa da, sonradan artıq “Qardaşlıq” dərgisində bu nümunələrin geniş yayımlanması xalqda böyük təşviqə səbəb oldu. Təbii ki, bütün bunlar tədqiqatçının qarşısında belə bir kitabın nəşri zərurətini ortaya qoymuş və Əta Tərzibaşının bu qiymətli əsəri işıq üzü görmüşdür.

İraq türkmanlarının müdrikliyini, əxlaqını, dünyagörüşünü əks etdirən, xalqın məişətində mühüm rol oynayan atalar sözlərinə müəllif öz kitabında geniş və dolğun tərif vermişdir: “Atalar sözü xalqa gözəl yol göstərən, çeşidli görüş və düşüncələrin təmsili olaraq anladan, basma qələb biçimində qısa, fəqət geniş, həm də toplu anlamlı hikmət ifadə edən kinayəli, çəkici və yararlı sözdür ki, xalqın lisan halı olmuşdur” (159, 6). Bununla belə, tədqiqatçı atalar sözünün ümumi olaraq izahının yetərli olmadığını qeyd etmiş, hər hansı açıqlamanın “sözün geniş olan tətbiq sahəsinin yalnız kiçik bir tərəfini bildirə bilən”, “sözün zaman və yerinə görə istənilən qayə və hədəflərini isə bütün-bütünüə izah edə bilməyən” şərhlər olduğu qənaətinə gəlmişdir (159, 10).

Bəzi təbirləri, vəsfləri, bədduaları, söyüşləri, təşbehləri və s. bu tərifdən fərqləndirib kitabda yer verməyən tədqiqatçı “Cənnətdə Əli ağanı tanıır”, “Qul yazıdan qaçmaz”, “Dünyanın quyruğu uzundur”, “Doğruluğ dost qapısıdır”, “Səni görə bəy olar”, “Bazara gül gəlirdi”, “Qarıv ağırdı topalağ ye, başıv ağırdı şapalağ ye”, “Çal başına gözü açılısın” və s. kimi deyimləri, xalq arasında Molla Nəsrəddin lətifələrinə istinadən yaranmış “Yorğan getdi, qavğa bitdi”, “Allah dəvəyə qanad versəydi, bütün damları yıxardı” və s. kimi məsəlləri, eləcə də “Xak ol ki, xuda mərtəbəni eyləyə ali” (Ruhi), “Xərabatı görənlər hər biri bir halətin söylər” (Rağib Paşa), “Bağban bir gül üçün min xarə xidmətkar olur” və s. kimi yazılı ədəbiyyat

nümunələrini atalar sözləri sırasına daxil etmədiyini vurğulamışdır. Həmçinin tədqiqatçı xoyrat və manilərdə yer alan “Bir dərdlinin dərmanın o dərdə düşəndən al”, “Yatan aslan olursa, fürsət hə oyağındır”, “Göz var ziyarət olunur, tüpürməgə göz də var”, “Əgri ağac düz olmaz, rəndə vursan yüz yerdən”, “Düşənin dostu olmaz, inanmazsan, düş də gör” kimi ibrətamiz deyimləri də atalar sözlərindən fərqləndirdiyini göstərmişdir.

Müəllif topladığı 700 atalar sözü mətninə kitabda yer vermiş və bunlar arasında atalar sözü olmayan digər nümunələrə də təsadüf edilə biləcəyi ehtimalını irəli sürmüşdür. Həmçinin kitabın adına aydınlıq gətirən tədqiqatçı Kərkükdə və ona aid bölgələrdə daha çox yaşlı insanlardan topladığı atalar sözlərinə xalq arasında verilən “Əskilər deyər”, “Əskilər sözüdü”, “Əskilər yalan deməyib” təbirinə əsaslandığını qeyd etmişdir (159, 8).

Kitabda folklor nümunələrinin yerli ağızla verilməsi İraq-türkman ləhcəsinin öyrənilməsi baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçı yerli ləhcədə verdiyi sözlərin mənasını Türkiyə türkcəsində açmışdır. Azərbaycan folklorunda da geniş yayılmış “Axtaran tapar” (159, 12), “Acın toxdan xəbəri olmaz” (Kərkük ağzı ilə “Acın toxdan xəbəri yoxdu”) (159, 12), “Qorxan gözə çöp düşər” (Kərkük ağzı ilə “Qısqanan* gözə çöp düşər”) (159, 95) “Qızım, sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit” (159, 95) və s. kimi atalar sözlərini tədqiqatçı Türkiyə türkcəsində açıqlamışdır. Müəllif bu kitabında verdiyi bəzi atalar sözlərinin ərəblər arasında, eləcə də Türkiyə və Azərbaycanda olan bənzər nümunələrinə də müqayisəli şəkildə yer ayırmışdır.

Kitabda “Keçəl Həsən, Həsən keçəl” (159, 96), “Qoyun başlı, qurt dişli” (159, 95), “Qoyunu qurda ismarlayır” (159, 95), “Quyu dərindi, suyu sərindi” (159, 95), “Qurt dedi, qulağı çıxdı” (159, 90), “Qaş sürmələrkən göz çıxartdı” (159, 88), “Sögmə qul babamı, sögmüyüm bəg babavı” (159, 68), “Sən dərədən gəl, mən təpədən” (159, 66) və s. kimi deyim və ifa-

dələr, eləcə də “Sən də imamlardan İmam Cırcı tapduv” (s. 66), “Qazanda ət qalmadı, üç gündür baş qaldırdı” (159, 88), “Kəfən soyan gedər, qazuğ qoyan gəli” (159, 96) və s. məsələlər atalar sözü kimi göstərilmişdir. Müəllif kitabda bu və digər atalar sözləri kimi verilmiş “Qaxtu öz eviv yıxtu, düştü xaxın evin yıxtu” (159, 84-85), “Qaçanı tut, qaçan malımızdı” (159, 83-84) və s. İraq türkmənləri arasında yayılmış məsələlərin yaranma hekayəsinə də kitabda yer ayırmışdır.

“Kərkük əskilər sözü” kitabı İraq türkmənlərinin milli irsinin qorunub saxlanması, qədim adət-ənənələrinin tanınması, həmçinin xalqın özünəməxsus ləhcə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi baxımından bütövlükdə türk dilləri və folklorunun tədqiqi kontekstində dəyərli bir mənbə kimi də əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün ömrünü şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin toplanması və tədqiqinə həsr etmiş dəyərli folklorşünas Əta Tərzibaşı 1964-cü ildə Bağdadda “آرزی قمبر مطالی” (Arzı Qəmbər matalı) kitabını nəşr etdirmişdir. Tədqiqatçı İraq türkmənləri arasında geniş yayılmış bu dastanı ilk dəfə qeydə alıb nəşr etdirməklə öz xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin qorunub saxlanması istiqamətində daha bir uğurlu addım atmışdır. Kitaba yazdığı ön sözdə tədqiqatçı dastanın folklorşünaslıq və dilçilik baxımından əhəmiyyətini qeyd etmiş, onun “başdan sona təkin hərfi-hərfinə ağızdan alınmış bir əsər” olduğunu diqqətə çatdırmışdır. Əta Tərzibaşı bu dastan mətnini Kərkükdə bir neçə şəxsdən dinləmiş, amma heç bir təhsili olmayan, dilində “ərəbcə təbirlərə və farsca izafilərə əsla təsadüf edilməyən” bir xanımdan qeydə almağa üstünlük vermişdir: “Dil baxımından məktəb filan təsiri altında qalmayan sayın yaşlı xanımın qonuşma dilinə heç toxunmadan hekayəni kəlimə-kəlimə, cümlə-cümlə təsbit etdim. Bu, yerli ağız üçün günün ən gözəl örneyidir” (5, 7-8). Tədqiqatçı dastanda ayrı-ayrı sözləri Kərkük şivəsində olduğu kimi saxlamış, bəzi sözlə-

rin mənasını vermişdir. Dəyərli araşdırıcı dastanı xüsusilə qadınların özlərinə aid məclislərdə danışdıqlarını qeyd etmişdir.

Kitabın ikinci nəşri 1967-ci ildə Tehranda, üçüncü nəşri 1971-ci ildə Türkiyədə həyata keçirilmişdir. Kitabın üçüncü nəşrinə yazdığı ön sözdə tədqiqatçı dastanın mahiyyəti, yaranma tarixi, təşəkkül dövrü və s. kimi məqamlardan da bəhs etmişdir. Folklorşünas burada “Arzu-Qəmbər” dastanının Kərkük və Anadolu variantları arasında müqayisələr aparmış, ayrı-ayrı motivlərin zənginliyi baxımından birinciyə üstünlük vermişdir. Qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycanda da dastanın Naxçıvan, Şamaxı, Gəncə, Bakı, Qarayazı, Güneydə isə Heştər variantı toplanıb nəşr edilmişdir (10, 348-353; 26, 52-67; 5, 88-97). Bu dastan mətnləri arasında istər arxaik elementlərin üstünlük təşkil etməsi, istərsə də yerli ləhcə xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanması baxımından Əta Tərzibaşının “Bizim yayımladığımız bu hekayə başqa ölkələrdə yayımlanmış dərləmələrdən tamamilə fərqlidir” (160, 3) qənaətinə haqq qazandırmamaq mümkün deyil.

“Arzu-Qəmbər” dastanı ilk dəfə 1971-ci ildə Bakıda professor Qəzənfər Paşayev tərəfindən dördüncü dəfə çap edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, sonralar dəyərli alim dastanın Kərkük variantını Bakıda dəfələrlə nəşr etdirmişdir.

“Arzu-Qəmbər” dastanının “İraq türkmənlərinin ləhcəsi-ni öyrənmək üçün istinad ediləcək bir sənəd, onların kimliyini aydınlaşdıran əhəmiyyətli bir abidə” (60, 5) kimi toplanıb nəşr edilməsi Əta Tərzibaşının bu istiqamətdə gördüyü ən qiymətli işlərdən biridir.

Mətbuat səhifələrində folklorun toplanması, nəşri və tədqiqi məsələlərinin geniş işıqlandırılmasını bir zərurət halına gətirərək öz həmkarlarının da diqqətini bu istiqamətə yönəldən ilk təşəbbüskar və vətənpərvər araşdırıcı Əta Tərzibaşı olmuşdur. O, bu sahədəki yorulmaz fəaliyyətini dördüncü sa-

yından on birinci sayınadək mühərriri olduğu “Afaq” qəzeti, sonra idarə etdiyi “Bəşir” qəzeti, fəal müəlliflərindən biri sayılan “Qardaşlıq” dərgisi, həmçinin maraqlı məqalələrlə çıxış etdiyi “Kərkük”, “İraq” qəzetləri və “Turas-əş-şəabi” (Folklor) dərgisinin səhifələrində uğurla davam etdirmişdir.

Araşdırıcı “Afaq” qəzetinin 1954-cü il ikinci sayında şifahi xalq yaradıcılığına aid ilk nümunələri, atalar sözləri, el məsəlləri və s. nəşr etdirərkən həmin araşdırmalara ağız büzüb “bunların ədəbiyyatla heç bir əlaqəsini görməyənlərə” “Xalq bilgisi” adlı məqalə ilə tutarlı cavab vermişdir. Əta Tərzibaşı həmin məqalədə folklorun bir termin kimi mahiyyətini, əhəmiyyətini şərh etmiş, xalqın tarixi keçmişinin, dilinin, adət-ənənələrinin öyrənilməsində əsas açar rolunu, zəngin qaynaq olduğunu vurğulamışdır (59, 135).

Professor Qəzənfər Paşayev folklorşünas alim Əta Tərzibaşının çoxsaxəli fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək yazır: “Həqiqətən də, Əta Tərzibaşı İraq-türkman folkloru və ədəbiyyatının ən müqtədir tədqiqatçısıdır. Bu böyük alimin yazdığı möhtəşəm əsərlər və şəxsi nümunəsi sayəsində İraq-türkman ellərində neçə-neçə folklorşünas və ədəbiyyatşünaslar nəslə yetişmişdir. Çəkinmədən deyə bilərik ki, Əta Tərzibaşı folklorşünaslıq və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində məktəb yaratmışdır” (56, 224). Görkəmli alimimizin bu fikrinə biz də ürəkdən qoşuluruq. Qeyd etmək istərdik ki, bütün ömrünü yalnız öz xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin qorunub saxlanmasına, bədii təfəkkürünün zənginləşməsinə, tərəqqipərvər, maarifçilik ideyaları ilə əhatə olunmasına həsr etmiş fədakar alim Əta Tərzibaşının bu qiymətli yaradıcılığı yalnız yüksək təqdirə və sonsuz təşəkkürə layiqdir.

Əta Tərzibaşı XX əsrin 50-ci illərində İraq-türkman ədəbiyyatının, Kərkükdə yetişən şairlərin həyat və yaradıcılığının tədqiq olunmaması, bu şairlərin çap edilmiş bəzi əsərlə-

rinə nadir hallarda təsadüf edilməsi zərurətini nəzərə alaraq “iləridə İraqda türkman ədəbiyyatı tarixini hazırlamaq və beləcə ümumi türk ədəbiyyatında sönük qalan bir bölümün aydınlanması üçün ilk addımı atmış”, ilk cildi 1963-cü ildə çap olunmuş və “bu sahədə başlıca bir qaynaq vəzifəsini görəcək olan “6 cildlik “كركوك شاعرلری” (Kərkük şairləri) əsərini yazmış, sonradan bu istiqamətdə fəaliyyətini genişləndirmişdir.

İraq-türkman mətbuatı haqqında ilk geniş tədqiqat işi Əta Tərzibaşı tərəfindən aparılmışdır. Görkəmli tədqiqatçı 1954-cü ildə ərəbcə nəşr olunmuş “Kərkükdə mətbuat tarixi” adlı məqaləsində Kərkükdə mətbuat və mətbəəçiliyin yaranma tarixinə toxunmuş, orijinal mənbələrə istinad edərək türkman mətbuatının yaranma tarixi, mühərrir və əməkdaşları haqqında məlumat vermişdir. Fədakar alim İraqda və digər ölkələrdə bu istiqamətdə çoxlu sayda məqalələr nəşr etdirmiş, 2005-ci ildə isə “Kərkük mətbuat tarixi” kitabı işıq üzü görmüşdür.

Dəyərli yaradıcılığı ilə öz xalqının qəlbində əbədi yaşam hüququ qazanmış fədakar alim ömrünün sonlarına yaxın qələmə aldığı üç cildlik “Türkman sözlüyü” kitabında uzun zaman səhhətində yaranmış problemi bir xoyrat yangısı ilə dilə gətirmişdir:

Dərd məni aldı, neynim,
Yatağa saldı, neynim,
Çox niyyətlər tutmuşdum,
Gevlimdə qaldı, neynim (206).

Heç vaxt ailə qurmayan, bütün mənəli ömrünü təmənnəsiz olaraq yalnız İraq türkmanlarının elmi-mənəvi yüksəlişinə, milli-mədəni tərəqqisinə həsr etmiş, bu istiqamətdə 50 kitab, 1000-ə yaxın məqalə (206) yazmış böyük alim Əta Tərzibaşı bütün türk dünyasında adı qürurla anılacaq bir şəxsiyyətdir. Əta Tərzibaşı qiymətli ömrünün 92-ci baharında – 31 mart 2016-cı ildə vəfat etmişdir.

4.2. Şakir Sabir Zabit

İraq-türkman tarixinin, mədəniyyətinin, folklorunun və ədəbiyyatının tədqiqi sahəsində Şakir Sabir Zabitin özünə-məxsus yeri və rolu vardır. Tədqiqatçı 1922-ci ildə Kərkükdə anadan olmuşdur. Hərbçi olduğu üçün bütün yazılarında “Şakir Sabir Zabit” imzasını daşıyan araşdırıcı İraq-türkman folklorunun və tarixinin bir çox sahələrinin işıqlandırılması istiqamətində öz xidmətləri ilə yadda qalmışdır.

Şakir Sabir Zabitin məhsuldar fəaliyyətinin bir hissəsi də mətbuatla bağlıdır. Tədqiqatçı İraqda nəşr olunan bir çox mətbu orqanlarda, o cümlədən “Kərkük” qəzeti (1926-1972), “Afaq” qəzeti (1954-1959), “Qardaşlıq” dərgisi (1961-1976) və s. folklorla və tarixə aid məqalələrlə çıxış etmiş, “ət-Turas-əş-şəabi” dərgisinin (1963-1966), eləcə də “İraq” qəzetinin (1966) imtiyaz sahibi olmuşdur. Tədqiqatçının “Qardaşlıq” dərgisinin səhifələrində İraq türkmanlarının tarixi, etnoqrafiyası və xalq ədəbiyyatına dair məqalələri öz orijinallığı ilə seçilir.

Şakir Sabir Zabitin 1961-ci ildə dərc etdirdiyi “كركوكده ”حياتى اجتماعيه. فولكلور. عراق تركمانلىرى آغزنده اتالار سوزى” Kərkükdə hayati-ictimaiyyə-folklor. İraq türkmanları ağzında atalar sözü” kitabında onun türkmanların yaşadığı bölgələrdən qeydə aldığı 1800 atalar sözü yer almışdır. Tədqiqatçı 98 səhifədən ibarət olan kitaba ön söz yazmış və İraq türkmanları arasında çox geniş yayılmış folklorun bu qədim və zəngin janr nümunələri haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Kitab bu istiqamətdə həmin dövrdə nəşr olunmuş araşdırmalar arasında əhatə etdiyi nümunələr baxımından mühüm mənbə sayıla bilər. Tədqiqatçı yazılarında qeyd edir ki, artıq 1941-ci ildən başlayaraq bu kitabı və bundan bir il sonra nəşr etdirdiyi “كركوكده اجتماعى حيات” (Kərkükdə ictimai həyat) əsəri üçün materiallar toplamağa başlamışdır. Lakin Kərkükdən köçüb Bağdadda yaşamağa başladığı üçün araşdırıcı bu missiyanı tamamlanmamış hesab edir (171, 4).

İraq-türkman folklorunun toplanması və nəşri sahəsində Şakir Sabir Zabitin gördüyü işlər arasında onun 1962-ci ildə Bağdadda nəşr etdirdiyi “Kərkükdə ictimai həyat” kitabı da vardır. Kitab əhatə etdiyi mövzu genişliyi, material zənginliyi, həm ayrı-ayrı folklor janrlarından verdiyi nümunələr, həm də etnoqrafik təsvirlər baxımından çox əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçı kitaba yazdığı ön sözdə qədim və zəngin tarixi olan Kərkükün hələ islam dövründə Bağdad, Mosul, Şam, Hələb və Təbriz şəhərlərini birləşdirən mühüm mədəniyyət və ticarət mərkəzi olduğunu qeyd etmişdir.

Araşdırıcı müasirləşməyə doğru irəliləyən şəhərdə qədim adət-ənənələrin unudulmağa məruz qaldığını diqqətə çatdırır və türkmanların şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanıb qeydə alınması zərurətindən bəhs edərək Kərkük ziyalılarının artıq 40 ildən bəri bu mötəbər işə başladıklarını yazır. O, kitaba yazdığı ön sözdə bəzi məlumatların hazırlanmasında mərhum Molla Sabir əfəndinin söylədiklərinə istinad etdiyini diqqətə çatdırmışdır.

Şakir Sabir bu kitabda Kərkükə xas olan bütün spesifik xüsusiyyətləri qoruyub saxlamağa çalışaraq şəhərin memarlığını, yerli əhalinin əsas məşğuliyyət sahələrini, münasibətlər sistemini, dini görüşlərini, qonaqpərvərliyini, gündəlik qaygıları, xəstəlik, ölüm və s. ilə bağlı inancları, xalq arasında geniş yayılmış fal, nağıl, tapmaca, toy-yas adətləri, yağış yağdırmaqla bağlı dualar və s. diqqətə çatdırır. Tədqiqatçı, həmçinin türkman sözünün etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürmüş, Kərkükdə təhsil, tarixən mövcud olmuş tədris üsulları, elmi mədrəsələr, eləcə də mətbuat, mətbəəçilik və s. barədə geniş bilgiler vermişdir.

Türkmanların dini görüşlərinə toxunan tədqiqatçı onların müxtəlif məzhəblərə (hənəfi, qızılbaş, beктаşi, şaffii) mənsub olduqlarını qeyd edərək beктаşi, qızılbaş, qadiri, nəqşbəndi və mövləvi təkyələrinin mövcudluğunu da bildirir. Türk-

manların bahar fəslində “Çərşəmbə sur”da şəhər kənarındakı yaşıl çəmənlərə çıxaraq orada halaylar, oyunlar keçirməsindən, sarı səmavarlarla çay dəstgahlarından bəhs edən tədqiqatçı xalqın türkülər, manilər və xoyratlarla bu şənlikləri daha da maraqlı etdiklərindən söz açır. Ramazan və Qurban bayramlarının da xalq arasında böyük sevinclə keçirildiyini qeyd edən araşdırıcı evlərdə keçirilən mövlud gecələrinin ardından xoyrat və manilər oxunduğunu da diqqətə çatdırır.

Müəllif, həmçinin türkmən evlərinin əsas quruluş xüsusiyyətlərindən bəhs etmiş, şəhərdə vaxtilə məşhur olan qədim divanxanalar, xanlar, hamamlar, dəyirmanlar, bazarlar haqqında məlumat vermiş, onların xalq üçün mühüm funksiyalarından söz açmışdır. Həmçinin ənənəvi qadın və kişi geyimləri, qadın zinət əşyalarından danışan tədqiqatçı kitabda vaxtilə Kərkükdə oynanan “Dunquz təpmə”, “Quddə”, “Mızrah”, “Dəvə-dəvəçi”, “Muncuğa gömmə”, “Qapu tapanı”, “Mıçak oyunu”, “Cücə ləplük”, “Qərə-qərə”, “Çuqura atma”, “Qurtana qapan”, “Tumu-tumu”, “Məhlə qırma” və s. kimi bir çox oyunların təsvirini də vermişdir.

“Kərkükdə ictimai həyat” kitabının çox əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də odur ki, tədqiqatçı burada Kərkükdə yaşayan xristian türkmənlərdən də bəhs etmiş, onların bayram və toy adətlərinə toxunmuş, kəbin zamanı kürəkən və gəlin üçün oxunan duaların mətnlərinə yer vermişdir: “Bir dostun toy mərasimində ilk eşitdiyim türkcə dua oxunması xoşuma gəlmiş və yüzlərcə il öncələri belə bu duaların türkcə oxunduğunu anlamışdım” (171, 48). Kəbin mərasimində kürəkən üçün oxunan dua mətninin bir hissəsi belədir:

- 1) Sən, ey kürəkən qardaş,
Kahinlərə əgiltən baş.
Allahınız rəbbul-arş,
O olsun sənə muyin.

- 2) Başın ucaltsın Məsih,
İki aləmdə qal səhih,
Görmiyəsən şər, qəbih,
Bihaqqı rabbil-aləmin.
- 3) Rəbbin bərəkəti, neməti və rəhməti
Üzərivdən şəfqəti
Əksik olmasun, Amin və s. (171, 48).

Həmçinin tədqiqatçı kəbin mərasimində gəlin üçün oxunan dua mətnləri də vermişdir:

- 1) Allah ki mübarəklər,
Qədimdən həp salehlər.
Bu gəlini, ya Səttar,
Mübarəklə, ya Qəhhar.
- 2) Məhbub eylə içəridən,
Bəzətləndir dıyardan.
Nicat eylə hər şərdən,
Düşmandan eylə zinhar.
- 3) Mübarəklə o evi
Ki daxil olur ona cariyən.
Heylanə xatun kibi
Ucalt kəndini hər zaman (171, 49).

Araşdırıcı kitabda xristian türkmanlara məxsus ölüm dualarını da vermişdir. O, qeyd edir ki, xristian türkmanlar hüzdə üç gün otururlar, müsəlman türkmanlar da təziyəyə gedib onlara “Başın sağ olsun” deyirlər. Onların ölüm duaları “Mədraş” adlanır və bu dualar kişi, qadın gənc və yaşlılar üçün qismən fərqli mətnlər şəklində oxunur:

- 1) Kişilər üçün oxunan mədraş:
Nicatım sənsən, rəbbim,
Ğafur, əfv eylə məni.
Eşidin, ya qardaşlar,
Gözdən axıdın yaşlar.

Ölüm ki, başlar, əcəl yaxlaşır,
Qalmaz qavum-qardaşlar,
Rəbbim, əfv eylə məni... (171, 60).

Ümumi mədras:

Subhan olsun rəbbim sənə, rahimsən,
Əmin eldən mən fəvət oldum, sən qədimsən.
Nə baxırsız, nə sazlırsız, siz camaat,
Cümləmizin yolu budur, axırı aqibət.
Uf ölümdən, ah ölümdən nə acıdır,
Düşman şeytan qarşım almış, diş qıcıdır.
Ölüm qorxmaz nə babadan, nə anadan,
Hökm eylər, həm ayırır cismimi candan.
Üz çevirməz nə fəqirdən, nə həzindən,
Rüşvət almaz nə zəngindən, nə miskinləndən.
Mövət əziyyətdir, çox çətinidir, ifrat acı,
Xeyir edəməz ölüm vaxtı qardaş-bacı.
Bir Allahdan əmr olundu, ey qardaşlar,
Gərək qalsın köksü üzrə ağır daşlar (171, 63-64).

Fikrimizcə, kitabı daha dəyərli edən cəhətlərdən biri də müəllifin tarixən türkmənlərin məişətində, gündəlik həyatında çox mühüm rol oynamış qədim sənət növlərinə yer verməsi ilə bağlıdır. Tədqiqatçı Kərkükdə bu gün də məişətdə insanlara bəlli olan dərzilik, saatçılıq, bərbərlik, nəccarlıq*, dəmirçilik və s. peşə növləri ilə birgə culhə, qunduraçı, yəmənçi, kuzəçi, boyaqçı, çiniçi, burunotuçu, nəqqaş, sərrac, qaltaqçı, qayaçı, dabbağ, qılçı, palançı və s. qədim sənət və eyni adlarla bağlı olan çarşı-bazarlar haqqında geniş məlumat vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Kərkükdə ictimai həyat” kitabı Şakir Sabir Zabitin məhsuldar yaradıcılığının bir parçası olmaqla bərabər, həm də İraq türkmənlərinin folklor dünyası, zəngin etnoqrafiyası haqqında dəyərli mənbə olması ilə diq-

qəti cəlb edir. Kitab qədim Kərkük və kərküklülər haqqında ilk üz tuta biləcəyimiz ən mötəbər mənbələrdən biridir.

1990-cı ildə vəfat edən tədqiqatçı Şakir Sabir Zabit İraq-türkman tarixinin, folklorunun və mədəniyyətinin qorunması keşiyində öz məhsuldar fəaliyyəti və qiymətli əsərləri ilə yorulmadan çalışmışdır.

4.3. Məhəmməd Xurşid Daquqlu

İraq-türkman elminin və mədəniyyətinin inkişafında çox dəyərli araşdırmaları, əsərləri ilə özünəməxsus yer tutan, bu istiqamətdə bütün həyatı boyu yorulmadan çalışın, məhsuldar yaradıcılığı ilə yadda qalan Məhəmməd Xurşid Daquqlu tarix, dilçilik, folklor, etnoqrafiya, mətbuat və digər sahələrdə öz gərgin əməyi ilə fərqlənmişdir. M.X.Daquqlu 1932-ci ildə Kərkükə bağlı Daquq qəsəbəsində anadan olmuşdur. O, uzun illər Kərkükə bağlı Havicə qəzasında, eləcə də Daquq və İmam Zeynalabidin kəndlərində müəllim işləmiş, həmin dövrdə İzzəddin Abdü Bayatlı ilə birgə türkmanca əlifba və oxuma kitabları yazmışdır.

Məhəmməd Xurşid İraq-türkman folklorunun tədqiqi və təbliği sahəsində uğurlu fəaliyyət göstərmiş, saysız-hesabsız şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri toplayıb çap etdirmişdir. Onun mətbu orqanlarda İraq-türkman folklorunun ayrı-ayrı janrlarının tədqiqinə həsr etdiyi məqalələri daha çoxdur. Məhəmməd Xurşid “Qardaşlıq” dərgisinin folklor araşdırmaları sahəsində aparıcı yazarlarından biri olmuşdur. Tədqiqatçının “Xalq şeirindən örnəklər” (121, 34), “Bəşirdə toy hekayəsi” (120, 30-32), “Təvatur və əfsanələrə görə bəzi qəsəbə və köylərin adları” (122, 24), “İnanclar” (123, 35), “Yanıltmacalar” (124, 54-55), “Məsəllər” (122, 22), “Bilməcələr” (123, 28-30), “Leylələr” (124, 34-36) və s. məqalələri İraq türkmanlarının şifahi xalq ədəbiyyatının toplanması və tədqiqi istiqamətində uzun illər sərf olunmuş gərgin əməyin bəhrəsidir.

Araşdırıcının bu istiqamətdə gördüyü işlər arasında, fikrimizcə, onun 1989-cu ildə Bağdadda İraq Mədəniyyət Nazirliyinin “Türkman Kültür Müdürlüyü” tərəfindən nəşr olunmuş “اسكى سوزلر باغجه سى” (Əski sözlər bağçası) kitabı ayrıca əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçı bu kitabda yer alan folklor nümunələrini müəllim işlədiyi dövrdə kənd və qəsəbələrini dolaşaraq toplamışdır. Kitabda, müəllifin də qeyd etdiyi kimi, zəngin İraq-türkman folklorunun yalnız bir neçə janrına aid nümunələr yer almışdır. Lakin həmin nümunələr arasında folklorumuzda bu gün unudulmaqda olan və ya unudulmuş arxaik mətnlər də vardır.

Tədqiqatçı kitabda yer verdiyi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini belə qruplaşdırmışdır: 1) Hekayəli atalar sözləri; 2) Ab-hava və qədim əkinçiliklə bağlı yaranmış atalar sözləri; 3) Bənzətmə, kinayəli və digər qəlibləşmiş sözlər; 4) Culhə və karvançı maniləri; 5) Atalar sözləri; 6) Hekayəli məşhur sözlər; 7) Çeşidli mövzular üzərinə nəzm və nəsr nümunələri; 8) İbrətli kiçik xalq hekayələri; 9) Leylələr; 10) Yarıltmac; 11) Çeşidli birləşdirici xalq deyimləri.

Bildiyimiz kimi, folklorumuzda əsrlər boyu müxtəlif peşə və sənət sahibləri tərəfindən həmin sahənin bir çox xüsusiyyətlərini özündə əks etdirərək oxunan fərqli mahnı mətnləri bu gün (ehtimal ki, həmin sənət növlərinin sıradan çıxması ilə) unudulmuşdur. Bu sənət növlərindən biri Azərbaycanda da geniş yayılmış qədim culfaçılıq peşəsidir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında bu sənət növü ilə bağlı bir çox atalar sözləri yaranmışdır: “Atıcı culfadan geri qalmaz, bir-birindən haqq almaz”, “Culfa olmamış kələf oğurlar”, “Culfa kəfənsiz ölər” və s. İraq türkmanlarında bu sənət sahibi culhə adlanmış və folklorlarda da həmin mövzu öz əksini tapmışdır. Tədqiqatçı Məhəmməd Xurşid Daquqlunun toplayıb kitabda yer verdiyi mətnlər arasında culhəçiliklə bağlı manilər də bu baxımdan böyük maraq doğurur.

Culhənin dörd qazuğı var, bir nəvərətdur*,
Culhəliq dedigin incə bir dərdur,
Atıcıya qız verən namərddur,
Ah, canım yandı culhəliq əlindən.

İgirmi iki məxzəldəndur* dəstəcağı*,
İki parça ağacdur basacağı*,
Heç gördünüzmi yanar ocağı?
Ah, canım yandı culhəliq əlindən.

Axşamnan yağın qoyar çırağa,
Gözün tikər difə* ilə darağa,
Heç gördünüz culhədən törər ağa?
Ah, canım yandı culhəliq əlindən.

Culhənin yediği həmişə darı,
Hə yüzü quru, hə bənizi sarı,
Culhənin daima qarılardır qafadarı,
Ah, canım yandı culhəliq əlindən (82, 43).

Tədqiqatçı culfaçılıqla bağlı başqa mani mətnlərinə də kitabda yer vermişdir:

Culhənin kül başına,
Şingiiydi* gül başına.
Culhəyə qız verməyən
Qalmasın il başına.

Culhəyəm bez işlərəm,
Hamıdan tez işlərəm.
Hər kim mənə qız verməz,
Əl-üzün çirişlərəm (82, 45).

Eyni zamanda M.X.Daquqlu kitabda artıq xalq arasında unudulmuş digər bir sənət növü olan karvançı peşəsinə diqqətə yönəlmiş və bununla bağlı yaranmış manilərə də yer ver-

mişdir. Kitabda tədqiqatçının karvançı maniləri kimi verdiyi həmin mətnlərdən bir neçəsi belədir:

Beş yabum vardı, beşi də ala,
Yükləri üzərində edərdim qala,
Qamçını vurardım, salardım yola,
Ya xudam, öldüri yabular məni.

Beş yabum vardı, beşi də ağdur,
Üç ayağı qırığ, bir ayağı sağdur,
Yabular dərdindən cigərim dağdur,
Ya xudam, öldüri yabular məni.

Dörd yabum var, dördü də arux,
Dərisin soyalım, edəlim çarux,
Kisədə pulum yox, arpa bahalıx,
Yetirməz mənzilə yabular məni.

Dörd yabum var, dördü də pişənk*,
Sürəlim ağarda*, qonaqda* düşək,
Aradım, bulmadım bir çolaq eşşək,
Yetirməz mənzilə yabular məni (82, 40-41).

Tədqiqatçı digər folklor mətnlərinin, xüsusilə atalar sözləri və məsəllərin, məişətlə bağlı yaranmış müxtəlif deyimlərin şərhlərini vermiş, özünün də qeyd etdiyi kimi, topladığı 220 belə nümunəyə kitabda yer vermişdir.

Məhəmməd Xurşidin Azərbaycan folkloru ilə İraq-türkmən şifahi xalq ədəbiyyatının müqayisəli şəkildə tədqiqinə həsr etdiyi məqalələri də çoxdur. Tədqiqatçının xüsusilə “Qardaşlıq” dərgisində bu mövzuda nəşr etdirdiyi araşdırmaları diqqəti cəlb edir: “Xoyratlarımız və Azərbaycanlı bir əsər” (122, 29-30), “Azərbaycan xoyrat və manilərindən seçmələr” (122, 39), “Azərbaycan ata sözləri ilə İraq türkmənləri ata sözləri arasında kiçik bir qarşılaşdırma” (123, 38-40) və s.

Tədqiqatçı 70-ci illərdən sonra nəşrə başlamış “Yurd” qəzeti və “Birlik səsi” dərgisində də folklor və etnoqrafiyaya dair araşdırmalarını yayınlamışdır.

Məhəmməd Xurşidin İraq türkmənlərinin zəngin folklor irsinin tədqiqi və təbliği sahəsində gördüyü işlərdən biri də çap etdirdiyi “Türkmən xalq ədəbiyyatında işlənmiş özəl adlar qılavuzu” kitabıdır. 1984-cü ildə Bağdadda nəşr edilmiş bu kitabı tanımış tədqiqatçı Ə.Bəndəroğlu belə dəyərləndirmişdir: “ترکمن خلق” (Türkmən xalq ədəbiyyatında işlənmiş özəl adlar qılavuzu) kitabı isə 256 maddəni qapsayan İraq türkmənləri üçün kiçik bir ensiklopediya sayılır” (75, 49). Türkmən Qardaşlıq Ocağının nəşrləri arasında yer alan 180 səhifəlik kitabda xoyrat, mani, atalar sözləri və inanc nümunələri yer almış, burada işlənmiş bütün xüsusi adlar şərh edilmişdir.

Məhəmməd Xurşidin Əbdüllətif Bəndəroğlu və İbrahim Daquqlu ilə birgə hazırladığı 4 cildlik türkcə-ərəbcə sözlük bütövlükdə türk dilinin təbliği və təşviqi sahəsində çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eləcə də araşdırıcının türkməncənin aktual problemlərindən birinə həsr etdiyi “Qonuşma dili ilə yazı dili arasında bir qarşılaşdırma” (“Qardaşlıq”, 13/12, nisan 1974, s. 20-22) məqaləsi bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar arasında özünəməxsus yer tutur.

Məhəmməd Xurşid Daquqlunun 1986-cı ildə nəşr etdirdiyi “Basılmış kitablar qılavuzu” kitabı da xüsusilə diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçının Türkmən Mədəniyyət Müdirliyinin nəşrləri arasında yer alan bu araşdırmasında XX əsrin əvvəllərindən 80-ci illərinin sonunadək İraqda və Türkiyədə türkmən dili, tarixi, folkloru, ədəbiyyatı, mətbuatı və s. istiqamətində nəşr olunmuş təqribən 300 kitab haqqında məlumat verilmişdir. Tərtibçinin özünün də ön sözdə qeyd etdiyi kimi, kataloq adlandırılmasına baxmayaraq daha çox çap olunmuş kitabların nəşr ili, yeri, həcmi, məzmunu və s. haqqında qısa məlumat səciyyəsi daşıyır.

Məhəmməd Xurşidin İraq-türkman mətbuatı tarixində mühüm yeri və rolu olan bir çox şəxsiyyətlərin və mətbu orqanların fəaliyyətinə həsr etdiyi araşdırmaları da vardır. Araşdırıcının vaxtilə “Qardaşlıq” dərgisində nəşr etdirdiyi bir çox məqalələri, o cümlədən “Qəzetçilik tariximizin qaynaqları haqqında” (12/9, ocaq 1973, /24-26), “Təcəddüd qəzetəsi” (13/1-2, mayıs-haziran 1973/33-34), “Atı qəzetəsi” (12/12, nisan 1973, /23-24), “Əhməd Mədəni Qüdsizadə” (14/1-2, mayıs-haziran 1974, /26-28), “Yeni İraq qəzetəsi” (16/1-2, mayıs-haziran 1976, /18) və s. məqalələri bu sahədəki nailiyyətlərindən xəbər verir.

Öz xalqının tarixini və mədəniyyətini yorulmadan araşdıran, bu sahəni məhsuldar yaradıcılığının əsas qayəsinə çevirən Məhəmməd Xurşid Daquqlunun bütün həyatı boyu məqsədi, müasirlərinin də qeyd etdiyi kimi, yalnız xalqına və yurduna xidmət etmək olmuşdur: “...O, hər zaman vaxtını araşdırmalarla keçirən, bir söz ya da bir terminin gerçək təməlini tapmaq üçün günlərcə deyil, bəlkə aylarca yorulmuşdur” (75, 50). Yorulmaz tədqiqatçı 2011-ci ilin 15 avqustunda Kərkükdə ağır xəstəlikdən vəfat etmişdir.

4. 4. Əbdüllətif Bəndəroğlu

İraq-türkman dilinin, folklorunun, ədəbiyyatının və mədəniyyətinin tədqiqində və təbliğində öz çoxşaxəli yaradıcılığı ilə seçilən Əbdüllətif Bəndəroğlu 1937-ci ildə İraqın şimalında yerləşən qədim türk yurdu Kərkükün Tuzxurmatu qəsəbəsində anadan olmuşdur. Şair “Hekayə” adlı şeirində doğulduğu yeri belə təsvir edir:

Mənim doğulduğum elçə
Tuz və xurma ocağı.
Suyu ağ, dağı yücə,
İşçilər dələr dağı yorulmadan (75, 86).

Əbdüllətif Bəndəroğlu orta məktəbi Kərkükdə bitirmiş, orada Neft Şirkətinə aid Texniki kollecdə təhsilini davam etdirmişdir. Lakin siyasi baxışlarına görə tezliklə həmin təhsil ocağından uzaqlaşdırılan Ə. Bəndəroğlu bundan sonra bəzi şirkətlərdə memar kimi işləmişdir.

Şair kimi yaradıcılığını əsasən sərbəst vəzndə yazdığı şeirlərlə davam etdirmişdir. Nazim Hikmətin şeirlərinin qüvvətli təsiri altında olan Ə. Bəndəroğlu 1952-ci ildə “Nazim Hikmətə bir məktub” adlı ilk şeirini yazmışdır.

Şairin ədəbi fəaliyyətinin ilk dövrləri olan 50-ci illər ümumiyyətlə İraqda və xüsusilə İraq-türkman ədəbiyyatında yeni bir mərhələnin başlanğıcı, ədəbi-ictimai proseslərdə dirçəliş dövrü kimi də xarakterizə oluna bilər. 1958-ci ilin ictimai-siyasi hadisələri fonunda türkmanlara Bağdad radiosunda 30 dəqiqəlik (əslində 3 saat nəzərdə tutulmuşdur) yayım vaxtı verilmişdir. Həmin proqramlarda xüsusilə ədəbi-bədii xarakterli materiallar səsləndirilir, İraq-türkman folkloru və ədəbiyyatı nümunələrinə geniş yer verilirdi. Ə. Bəndəroğlunun ədəbi fəaliyyəti bu radio ilə sıx bağlı idi. Onun yaradıcılığının bu dövründə yazdığı bəzi əsərlər radiodan səsləndirilirdi.

Ümumiyyətlə, Ə. Bəndəroğlunun bu dövr yaradıcılığı mövzu və janr müxtəlifliyi ilə nəzərə çarpır. Onun 1962-ci ildə ilk yaradıcılıq məhsulu olaraq “Türkman ədəbiyyatı yolunda bir addım” kitabı nəşr olunmuşdur. Müəllif sonralar bu kitabının zəif olduğunu qeyd etsə də, həmin kitab bəzi maraqlı məqamları ilə yadda qalır. Müəllif orada bir sıra problemlərə toxunmuşdur. Onu həmişə narahat edən və düşündürən problemlər – doğma ana dili, yazı qaydaları, leksikologiya məsələləri və s. Həmin kitabda “Xoyratlarım” başlığı altında şairin 159 xoyratı yer almışdır. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, ilk siyasi xoyrat yazan şair kimi tanınmış Əbdüllətif Bəndəroğlu bu janrda İraq-türkman xalq şeirinin gözəl nümunələrini yaratmışdır:

Budu diyar,
Budu eşqim, budu yar.
Azadlığa qovuşub
Öz qanıyla bu diyar.

Oda düşər,
Aşıqlər oda düşər.
Hər kim bir ev yıxarsa,
Gün gəlir, o da düşər (14, 4).

Qaynar inqilablar ocağı olan İraqdakı siyasi-ictimai hadisələrdən sonra 1964-cü ildə Ə.Bəndəroğlu Livanda, Yunanıstanda və Bolqarıstanda yaşamalılı olmuşdur. O, burada da fəaliyyətini dayandırmamış, xüsusilə Bolqarıstanda yaşayanda bolqar türk şair və nəşirləri ilə sıx əlaqələr yaratmış, yerli qəzet və dərgilərdə məqalələrlə çıxış etmişdir. Ə. Bəndəroğlu Bolqarıstanın paytaxtı Sofiyada yaşadığı dövrdə yazdığı “Arzu ilə Qəmbər yaxud eşq uğrunda önlər” pyesini radio üçün hazırlamış və yerli aktyorların ifasında təqdim olunmuşdur. 1965-ci ildə Ə. Bəndəroğlu vətənə qayıtmışdır.

1970-ci ildə məlum siyasi çevrilişdən sonra İraqda yaşayan başqa xalqlar kimi türkmanlara da verilən bəzi mədəni haqlar sırasında ana dilində məktəblərin açılması da vardı. Çox təəssüf ki, 188 məktəbin açılması nəzərdə tutulduğu halda bir neçə ildən sonra bu qərar qüvvədən düşmüş, məktəblər bağlanmışdır.

Həmin dövrdə Ə. Bəndəroğlu Şimal bölgəsində Kərkükün maarif müdiri vəzifəsini icra etmiş, bir müddət sonra İnformasiya Nazirliyinə bağlı Türkman Mədəniyyət Müdirliyinə sədr və həftəlik “Yurd” qəzetinə baş yazar təyin olunmuşdur.

Əbdüllətif Bəndəroğlu hər dəfə Azərbaycana – Bakıya gələndə ölkəmizin çox tanınmış elm-tədris mərkəzlərində olurdu. Belə məkanlardan biri də Bakı Dövlət Universiteti idi. O, bir tədqiqatçı-alim kimi, demək olar ki, hər gəlişində uni-

versitet tələbələri ilə görüşür, İraq-türkman dili, folkloru, ədəbiyyatı ilə bağlı mühazirələr oxuyurdu. Bütün bunlar nəzərə alınaraq 1992-ci ilin mart ayında Ə. Bəndəroğlu Bakı Dövlət Universitetinin fəxri doktoru seçilmişdir.

Ə. Bəndəroğlu 1997-2004-cü illər arasında Türkiyənin dünyada tanınmış Anadolu Xəbər Agentliyinin İraq müxbiri işləmişdir. 1999-cu ildə İraq Mədəniyyət Nazirliyinə bağlı Türkman Mədəniyyət Müdirliyi və “Yurd” qəzetindən ayrılaraq təqaüdə çıxmışdır. 2002-ci ildə “Yurd” qəzetinin baş yazarı vəfat etmiş və Ə. Bəndəroğlu yenidən qəzetin redaktoru vəzifəsinə qaytarılmışdır. 2003-cü ildə öz istəyi ilə vəzifəsindən ayrılmışdır. Bir az sonra isə Amerikanın Səddam hakimiyyətini devirməsi ilə İraqın siyasi-ictimai-mədəni və iqtisadi həyatında bu günədək davam edən iflic vəziyyəti yaranmışdır.

Ə. Bəndəroğlunun yaradıcılığının ilk dövrü olan 50-60-cı illər İraqda kəskin mübarizələr, milli-azadlıq ideyalarının yarandığı və yayıldığı bir dövr kimi də xarakterizə oluna bilər. Ə. Bəndəroğlu həmişə öz xalqının dərdlərini duyan, xalqın aclıq, səfalət, işgəncə dolu həyatına heç vaxt göz yummayan ziyalılardan idi.

Əbdüllətif Bəndəroğlu İraq-türkman folklorunu bütün fəaliyyət tipləri üzrə (toplayıcılıq, tərtibçilik, nəşr, tədqiq) öyrənmiş bir tədqiqatçıdır. Etiraf etmək lazımdır ki, o, İraq-türkman folklorşünaslığında özünəməxsus alim olmaqla bu sahədə böyük işlər görmüş vətənpərvər araşdırıcılarla bir sırada dayanmağa layiqdir.

Ə. Bəndəroğlu İraq-türkman folklorunun toplanması, tədqiqi, nəşri kimi mühüm və nəcib bir işdə həmişə qabaqcıl ziyalılar cərgəsində olmuşdur. Onun məhsuldar fəaliyyətinin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmiş bu sahədə nəşr etdirdiyi “Yurd” qəzetində, istərsə də ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində Ə. Bəndəroğlunun yaradıcılığının bu istiqaməti xüsusilə diqqəti cəlb edir. Başqa cür ola da bilməzdi. Çünki Ə. Bəndəroğlu öz xalqının,

millətinin tərəqqisi, möhkəm sabahının təminatı üçün onun milli dəyərlərinin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılmasının nə qədər zəruri olduğunu dərk edirdi. Hər bir xalqın milli varlığının güzgüsü olan folklor nümunələrinin toplanması və yaşadılması ilk növbədə həmin xalqın milli düşüncə sahibi olan ziyalıların payına düşür. Ə. Bəndəroğlu belə payın xoşbəxt sahiblərindən biri idi. Tədqiqatçının 1988-ci ildə iki cilddə çap etdirdiyi “آتا سوزلریمز” (Ata sözlərimiz. Araşdırma, incələmə və qarşılaşdırma) əsəri bu istiqamətdə gördüyü ən böyük işlərdəndir. Kitabın ön sözündə tədqiqatçı atalar sözlərinin toplanması zərurətindən, özünəməxsusluğundan, tərtib etdiyi üsul və metodlardan, ümumiyyətlə tərtib prinsiplərindən söhbət açır. Müəllif yazır: “Bu kitabı yayımlamaqda məqsədim hər ulusun və topluluğun yaşadığı gerçəklərdəki təcrübə və uygulamalardan süzüb çıxardığı sonucları bir sonrakı nəslə öz söz olaraq ötürdüyü arıtılmış söz və deyimləri – ata sözlərini qoruyub saxlayaraq əbədi yaşamasına xidmət etməkdir” (72, 5).

Əslində Ə. Bəndəroğlu çox illər öncə bu kitabda yer alan zəngin el incilərini toplamağa başlamışdır. Tədqiqatçı 1973-cü ildə İraq türkmanlarının tarixi, dili, ədəbiyyatı və folklorunun incələnməsinə həsr etdiyi ərəbcə “Türkmanlar inqilabi İraqda” adlı tədqiqat əsərində “Türkman ata sözləri” başlığı altında 103 atalar sözünü əhatə edən bir araşdırma təqdim etmişdir. Müəllif həmin atalar sözlərini ərəb dilinə tərcümə edərək qarşılıqlı mənalarını göstərmişdir. Tədqiqatçı bu mövzu ilə bağlı 1971-ci ildə hazırladığı “Dədələrdən qalma söz” adlı əlyazma mətnindən qaynaq olaraq istifadə etmişdir. Ə. Bəndəroğlu bu folklor materiallarına bir çox əlavələr etməklə on il sonra 1983-cü ilin may ayında Türkiyədə - Əskişəhərdə keçirilən I Uluslararası Türk xalq ədəbiyyatı konfransında “İraq türk ata sözlərində bənzərliklər” məruzəsi ilə çıxış etmişdir. Nəhayət, 1988-ci ildə tədqiqatçı şifahi xalq yaradıcılığının çox əhəmiyyətli və maraq-

lı olan bu nümunələrini “Ata sözlərimiz” – araşdırma, incələmə və qarşılaşdırma” əsərində təqdim etmişdir.

Müəllif kitabın birinci cildində İraq-türkman folklorundan topladığı 876, ikinci cildində isə 600 atalar sözü vermişdir. Əbdüllətif Bəndəroğlunun belə böyük həcmdə ərsəyə gətirdiyi bu əsər bir çox digər cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Araşdırıcı kitabda atalar sözlərinin bəzi Qərb və Şərq xalqlarının dillərində olan qarşılığını da vermişdir:

Pıçağ öz sapını kəsməz.

Ərəb: Bıçaq bıçağı kəsməz.

Kürd: Balta öz sapını kəsməz.

Koreya: Bıçaq bıçağı kəsməz.

Və yaxud:

Tənbəl hər vaxt acdır.

Rus: Tənbəllik insanı əskildir.

Fin: Tənbəllik yoxsulluğun anasıdır.

Yapon: Tənbəl adamın ağızı boş olar.

Əfqan: Boş əldən böyük düşmən yoxdur (72, 19) və s.

Kitabda ərəb, alman, əfqan, indoneziya, ispan, rus, portuqal, yapon, kürd, fransız, bolqar, benqal, hind, gürcü, vyetnam, ingilis, koreya və fin xalqlarının adı keçir. Tədqiqatçı kitaba yazdığı ön sözdə qeyd edir ki, türk, Azərbaycan, qırğız, özbək, yaqut, qazax və türkmən atalar sözləri bir kökdən yaranmış sözlərdir və onlar arasındakı fərq yalnız ağız (ləhcə) fərqləridir. Buna görə də müəllif bu atalar sözləri ilə İraq-türkman atalar sözləri arasında qarşılaşdırmanı gərəksiz hesab etmişdir.

Digər tərəfdən, tədqiqatçı İraq türkmanları arasında Kərkük, Tuzxurmatu, Tələfər, Kifri, Xanəgin və Ərbil kimi əsas ləhcələrin olduğunu qeyd edir. Kitabda yer alan İraq-türkman atalar sözləri, əsasən Kərkük və Tuzxurmatu ləhcələrində verilmişdir:

Pıçağ yarası sağalı, dil yarası sağalmaz.

Paşanı da arxasından sögəllər.

Tazısız ava çıxan davşansız evə dönər.

Pilav yəən qaşığı yanında qaldırı.

Talihlinin xoruzu da doğar (72, 27) və s.

Əbdüllətif Bəndəroğlu bəzi atalar sözlərinin mənasını izah etmişdir. Həmçinin o, Ömər Asim Ağsunun “Ata sözləri” sözlüyündən istifadə edərək digər atalar sözlərinin qısa şərhinə də yer ayırmışdır:

Tərəzi kimsədən utanmaz – “İnsan haqq sözü söyləməkdən utanmamalıdır”. Və yaxud:

Dişləməğ istiyən köpək dişini göstərməz – “Pislik etməyə qərarlı olan bunu daha öncə açığa vurmaz” (72, 97) və s.

Atalar sözləri hər şeydən öncə, öz şəkli etibarilə ana dilinin canlı təzahürüdür. O, doğrudan-doğruya ana dilinin dərin mənbələrindən, yəni xalqın daim gənc, əbədi surətdə inkişaf edən ruhundan nəşət edir. Tarix boyu xalqın bütün sıxıntı və üzüntülərinin, sevinc və kədərinin, arzu və istəklərinin ortağı olan, onları mübarizədən-mübarizəyə, qələbədən-qələbəyə ruhlandırان, dar günündə ümid çırağı olan, insanların hiss və duyğularını özündə əks etdirən atalar sözləri maddi-mənəvi, dini-siyasi baxımdan bütün həqiqətləri dəyərləndirən və çözümlə tapan, sevgini, el birliyini, dirçəlişi göstərən, qorxunu, qorxaqlığı, xəyanəti pisləyən, yaxşılığı, azadlığı, müstəqilliyi, igidliyi müqəddəs mövzu kimi dəstəkləyən, nikbinliyə üstünlük verən, bədbinliyi qınayan deyimlərdir. Ta qədimdən insanların bir-birləri ilə ticari, sosial-siyasi əlaqələrinin nəticəsində yaranmış və bir xalqdan digərinə ötürülmüş atalar sözləri bütün insan cəmiyyətlərində dəyərli mənalara kəsb etməklə bəşər övladının keçdiyi ömür yolunu izləmiş, onun azadlıq mücadiləsini alovlandırmış, qaranlıq yollarına işıq tutmuş, nəsildən-nəsilə keçərək öz canlılığını saxlamışdır. Xalqın oxuyub-yazma bilməyən kütləsinin qoruyub saxladığı bu qədər uzun yol qət etmiş atalar sözləri Ə. Bəndəroğlu kimi millətini sevən,

onun milli varlıq mücəssəməsi olan belə el nümunələrini qalın-qalın kitablarda yaşadan vətənpərvər ziyalılarının gərgin əməyi nəticəsində hələ neçə-neçə əsrlər sonra da yaşayacaqdır.

İraq-türkman folklorunun toplanması, tədqiqi və nəşri sahəsində fəaliyyətini davam etdirən Ə. Bəndəroğlunun 1993-cü ildə “عراق ترکمن فولکلوروندان ئرنه کله” (İraq türkmen folklorundan örnəklər) adlı digər əsəri işıq üzü görmüşdür. Tədqiqatçının bu əsəri uzun illərin gərgin əməyinin məhsuludur. Əbdüllətif Bəndəroğlu ölkənin şimal bölgəsinin maarif müdiri işləyəndə Kərkükdə və Tuzxurmatuda yaşlı söyləyicilərlə görüşmüş, bu kitabın orijinal xalq yaradıcılığı mətnlərini onlardan toplamışdır.

Kitabda İraq türkmanlarının yaşadıkları əsas bölgələr haqqında məlumat verən tədqiqatçı ayrı-ayrılıqda Kərkük folkloru, Ərbil folkloru, Tuzxurmatu yaxud Tələfər folkloru əvəzinə bütövlükdə “İraq-türkman folkloru” terminini işlətməyi daha münasib və doğru hesab edir. Çünki, müəllifin fikrincə, türkmanlar bu vilayətlərə bağlı olan çoxlu sayda qəza, kənd, qəsəbə və ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrində yaşayırlar, belə az miqyaslı təqdimat ən azı onların sayının məhdud olması təsəvvürünü yaradır (76, 10).

Ə. Bəndəroğlu kitaba yazdığı ön sözdə İraq-türkman folklorunun araşdırılması və nəşri sahəsində mövcud problemlərə toxunmuş, bu sahədə hələ neçə-neçə əsərlərin yazılması zərurətindən bəhs etmişdir. Tədqiqatçı, həmçinin kitabda verdiyi folklor nümunələrinin əsas qaynağı olan ləhcələrin-Kərkük və Tuzxurmatu ləhcələrinin başlıca fərq sxemini göstərərək yardımçı təsəvvür yaratmışdır.

Tədqiqatçı İraq-türkman folklorunda çox qədim ənənə olan toy mərasimi, toya hazırlıq mərhələsi – görücülük, diləkçilik, elçilik, şərbət gecəsi, nişanlıq, kəbin kəsmək, adaxlı, eləcə də toyda yerinə yetirilməli olan əsas mərhələlər – kürəkən, cehiz, havadar, xına gecəsi, sağdıç, əyləncə gecəsi, baş çəkən, şabaş, qılıç-qalxan oyunu, toy hədiyyəsi, toy borcu, duvaq və s.

zəngin ənənələrdən bəhs etmiş, bütün bunları incədən-incəyə araşdırmışdır. Həmçinin toy haqqında söylənən xoyrat və manilər, qaynana-gəlin münasibətləri, uşaq istəmək, bununla bağlı geniş yayılmış bütün inanclar təfəsilatı ilə şərh olunmuşdur. Laylalar, oxşamalarla bağlı şərhlər, nümunələr verən tədqiqatçı yas mərasimi və ölümə bağlı inanclara da kitabda geniş yer vermiş, yas mərasim nəğmələrindən-xoyrat və dördlülərdən nümunələr göstərmişdir. Tədqiqatçı İraq-türkman folklorunun arxaik janrları olan dualar və bəddualara da yer ayırmışdır. Kitabda təbiət hadisəsi – yağışla bağlı dini, eləcə də xalq inanclarına yer verən tədqiqatçı bununla bağlı geniş yayılmış xalq oyunlarını da təsvir etmişdir. Xalq arasında bəzi rəqəmlərin, günlərin və ayların mühüm əhəmiyyət kəsb etməsinə diqqəti yönəldən tədqiqatçı bu barədə maraqlı məlumatlar vermişdir. Həmçinin tapmacalar, çəşirtmələr, uşaq oyunları və şifahi xalq yaradıcılığının digər nümunələri də kitabda yer almışdır.

Əbdüllətif Bəndəroğlunun İraq-türkman nağıllarından bir neçəsini adıçəkilən ləhcələrdə toplayıb nəşr etdirməsi kitabda maraqlı doğuran məqamlardandır. Burada İraq-türkman nağıllarının özünəməxsus xüsusiyyətləri, növləri, nağıllarda keçən əsas formullar haqqında bilgiler verən tədqiqatçı “Göyərçinin otluğu” (Tuzxurmatu ləhcəsi), “İlan şahı” (Kərkük ləhcəsi), “Həyasız arvad” (Tuzxurmatu), “Fatmaxan” (Kərkük), “Palançı qızı” (Tuzxurmatu) nağılları və “Arzu-Qəmbər” (Tuzxurmatu) dastanına yer ayırmışdır. Ə.Bəndəroğlu kitabın ön sözündə bildirir ki, dastanın bu variantını 1950-ci ildə Tuzxurmatuda yaşayan əmisi arvadı Heybət xanımdan toplamışdır. 1971-ci ildə Bakıda dastanın Kərkük variantını çap etdirən professor Qəzənfər Paşayev “İraq-türkman folkloru” monoqrafiyasında qeyd edir ki, “Arzu-Qəmbər”in Tuzxurmatu variantı dastanın Azərbaycanda yayılmış variantlarına yaxınlıq və hətta eynilik baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir (52, 126).

Dr. Əbdüllətif Bəndəroğlu geniş həcmli “Azərbaycan folkloru antologiyası”nın professor Qəzənfər Paşayevlə birgə II. İraq-türkman cildi (Bakı – 1999, 467 s., təkrar nəşr Bakı – 2009, 436 s.) kitabının nəşrinə də nail olmuşdur. Tədqiqatçılar kitaba sanballı, 45 səhifədən ibarət “Bitib-tükənməyən incilər xəzinəsi” adlı elmi-tədqiqat xarakterli ön söz də yazmışlar.

Bu və digər xidmətləri ilə Dr. Ə. Bəndəroğlu xalq ədəbiyyatının toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində məhsuldar fəaliyyəti ilə fərqlənmiş, İraq-türkman folklorşünaslığı tarixində mühüm iz qoymuşdur.

Tanınmış tədqiqatçı geniş ədəbi yaradıcılıqla yanaşı, İraq-türkman ədəbiyyatının tədqiqi sahəsində də bir çox əsərlər ortaya qoymuşdur. İki cildə “عراق ترکمن ادبیاتی تاریخینه بیر باقیش” İraq türkmən ədəbiyyatı tarixinə bir baxış (Bağdad-1989) kitabı bu sahədə mühüm mənbələrdən biridir. Eyni zamanda, “ترکمن” (Türkmən şairi Füzuli Bayatlı. Araşdırma) (Bağdad-1971), “عمادالدین نسیمی البغدادی” (İmadəddin Nəsimi əl-Bağdadi. Araşdırma) (Bağdad-1973), ərəbcə yazdığı “الترکمان فی” (Türkmənlər inqilabi İraqda) (Bağdad-1973), “قاموس” (Türkmənlər inqilabi İraqda) (Bağdad-1973), “عراق الثورة ترکی عربي” (Türkcə-ərəbcə sözlük. 4 cildə) (Bağdad-1981, Beyrut-1982 (ortaqlı). 609 s.) və s. əsərləri tədqiqatçının bu sahədəki gərgin əməyinin nəticəsidir. Əbdüllətif Bəndəroğlu İraqda Azərbaycan ədəbiyyatının geniş çapda tədqiqatçısı və təbliğatçısı olmuşdur. Onun bu sahədə yazdığı “آذربایجان شعری” (Azərbaycan şeiri. Araşdırma və incələmə. I cild) (Bağdad-1987), eləcə də xalq şairləri Bəxtiyar Vahabzadə və Nəbi Xəzriyə həsr etdiyi kitabları təqdirəlayiq işlərdəndir.

Xalq sevgisini həyatının ən böyük məqsəd və məramına çevirən ziyalılar arasında qərar tutan Əbdüllətif Bəndəroğlu 2008-ci ilin fevral ayının 1-də uzun sürən xəstəlikdən sonra 71 yaşında çox sevdiyi vətəninə əbədiyyətə qovuşmuşdur.

SON SÖZ

Uzun əsrlər boyu yaşadığı keşməkeşli, gərgin ictimai-siyasi hadisələrin fonunda öz doğma dilini, zəngin folklorunu və ədəbiyyatını qoruyub saxlamış Azərbaycan xalqı haqq, ədalət uğrunda apardığı mübarizələrlə şanlı tarixini bərqərar etsə də, müxtəlif dövrlərdə milli-mənəvi parçalanmanın ağır sınaqlarına məruz qalmışdır. Bu parçalanmanın bir hissəsini təşkil edən İraq türkmənləri yaşadıkları ağrı-acıya baxmayaraq öz mənəvi dünyasını, milli varlığını, dilini, adət-ənənələrini qorumuş, zəngin ədəbiyyat yaratmışlar. Qədim və zəngin şifahi xalq yaradıcılığından qaynaqlanan bu ədəbiyyat özünün bütün inkişaf mərhələlərində folklorun bitib-tükənməz mənəvi xəzinəsindən bəhrələnmişdir.

Özünəməxsus inkişaf yolu keçmiş İraq-türkmən ədəbiyyatı XV-XVI əsrlərdən etibarən öz təşəkkül dövrünü yaşamağa başlamış, XVIII-XIX əsrlərdə müxtəlif tarixi dövrlərin hakimiyyəti altında varlığını sürdürmüşdür. Bütün Şərq xalqlarının ədəbiyyatında olduğu kimi, İraq-türkmən ədəbiyyatı da ənənəvi Şərq poeziyası (əruz vəznü) və İslam sivilizasiyasının təsirindən uzaqlaşma bilməmiş, öz inkişafında bu ənənəni davam etdirmişdir. Yad xalqlar və dillərlə əhatə olunmuş bir çevrədə ana dilli poeziyanın da yaşadılması bu ədəbiyyatın həqiqətən möhkəm sütunlar üzərində bərqərar olmasından xəbər verir.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq siyasi-ictimai hadisələrin təsiri ilə dirçəliş və tərəqqinin müşahidə olunduğu İraq-türkmən ədəbiyyatında ötən əsrin 50-ci illərindən etibarən forma və məzmun yeniliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu dövrdə istər ərəb, Türkiyə, Azərbaycan, istərsə də Avropa təsiri müəyyən dərəcədə özünü göstərsə də, ənənəvi köklərə bağlı olan anadilli ədəbiyyat xalq qarşısında funksiyasını unutmayaraq öz inkişafı tarixində çox məhsuldar bir mərhələyə qədəm qoyur. Xüsusilə poeziyanın inkişafında istər mövzu və məzmu-

nun əhatə dairəsi, istər ideya istiqaməti, istərsə də obrazlı poetik ifadə tərzinin yeni və daha mürəkkəb çalarları baxımından ədəbiyyat ayrıca əhəmiyyət daşıyır.

Bu dövrdə İraq-türkman ədəbiyyatı yeni ədəbi cərəyanlarla öz varlığını sürdürmüş, xüsusilə poeziyada divan şeirindən (qəzəl, qəsidə, müstəzad, qitə, tarix düşürmə, təştir, tərdiyə, təxmis, mürəbbe, müxəmməs, müsəddəs, müsəmmən, mərsiyə) xalq şeirinə uğurlu bir dönüş müşahidə olunmağa başlamışdır. İraq-türkman ədəbiyyatında divan şeirinin həmin dövrdə ən görkəmli nümayəndələri, eyni zamanda milli düşüncə sahibi olan şairlər Hicri Dədə, Məhəmməd Sadiq, Cəlal Rza Əfəndi, Əsəd Naib, Xızır Lütfi, Osman Məzlum, Əli Mərufoğlu, Məhəmməd İzzət Xəttat, Həsən Kevsər və başqalarının qəzəllərində öyüd-nəsihət, ədalətə, xeyirxahlığa dəvət, mal-dövlət toplayan varlıları tənqid, insan ləyaqətini, sədaqətini tərif, vətən məhəbbəti, doğma dil və yurd sevgisi əsas yer tutur. Bununla belə, qəzəl yazan şairlər gözəl qoşmalar da yazırlar, onların çoxu əruz vəznə ilə bərabər heca ilə, bəzən hətta sərbəst vəznədə də əsərlər yaradırlar. Qoşma yazan şairlərdən Əsəd Naib, Tofiq Cəlal Orxan, Mustafa Gökqaya, Rəşid Əli Daquqlu, İzzəddin Abdü Bayatlı, İsmayıl Sərttürkmən, Nəseh Bəzirgan, Məhəmməd İzzət Xəttat, Hüseyn Əli Mübarək, Əli Mərufoğlu, Fələkoğlu və başqalarını göstərmək olar. Bu şairlərin çoxu xalq ədəbiyyatından qidalanır, xoyratlar toplayır və özləri də xoyrat sayağı bayatılar yazırlar. El ədəbiyyatına bağlı olan şairlərin şeirlərində xalq üslubuna yaxınlıq, sadəlik, xalq yumoru qüvvətlidir.

İraq-türkman ədəbiyyatında sərbəst şeir çağdaşlıq və yenilik karvanına qatılan yeni bir şeir növüdür. Ötən əsrin ortalarından başlayaraq İzzəddin Abdü Bayatlı, Həsən İzzət Çar dağlı, Əbdülxaliq Bayatlı, Əbdüllətif Bəndəroğlu, Nəsrin Ərbil, eləcə də Səad Ərbil, Nəcməddin Əsin, Bəhaüddin Salihi

və başqaları dövrün qabaqcıl sərbəstçiləri arasında yer alırdı. 60-cı illərdən sonra sərbəst şeir axımına qoşulanların sayı daha da çoxalmışdı. Əta Bəzircan, Kənan Səid, Erşat Hürmüzlü, Nihad Ağqoyunlu, Qəhtan Hürmüzlü, Hüseyn Əli Mübarək, Xeyrullah Kazım, Haşim Rəşad Ağsu, Salah Nevrəs və başqaları sərbəst vəzndə gözəl şeir nümunələri yaratmışlar.

Çox qədim dövrlərdən başlayaraq saz aləti ilə oxunan türkülər, aşiqanə şeirləri əhatə edən xalq şeiri əsrlər boyu yeni çalarlarla zənginləşdirilmiş və İraq türkmanları arasında təqdirlə qarşılanmışdır. İraq türkmanları arasında da çox tanınan, sevilən aşıqlar olmuşdur. Kərküklü Aşiq Abbas, Aşiq Rza, Daquq bölgəsindən olan Xəlil Əhməd, Kor Abış kimi məşhur aşıqlar belələrindəndir. Aşiq yaradıcılığının qiymətli nümunələrindən olan “Koroğlu” kimi qəhrəmanlıq, “Leyli və Məcnun”, “Yusif və Züleyxa”, “Əsli və Kərəm”, “Fərhad və Şirin” kimi məhəbbət dastanları tarixən İraq türkman folklorunda geniş yayılmışdır. Bu gün İraq türkmanları arasında, xüsusilə qadın məclislərində “Arzu-Qəmbər” məhəbbət dastanı daha çox yayılaraq sevilir.

Ötən əsrin ortalarında yəni yalnız xoyratlar, manilər və türkülərlə varlığını qoruyan İraq-türkman xalq şeiri 1950-ci illərin sonundan etibarən bu ədəbiyyatda yeni bir cığır açmış və bu növ şeirdə inkişaf müşahidə olunmuşdur. Yeni nəsillər şifahi xalq ədəbiyyatından – folklorlardan daha çox bəhrələnirlər. Müasir İraq-türkman ədəbiyyatında xoyratlar yeni bir şəkildə və yeni bir tipdə xalqın arzu və istəklərini, sevinc və kədərini ifadə etmək baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Xalqın milli düşüncə tərzinin formalaşmasında önəmli yeri olan xoyratlar türk şeirinin ən qədim şəkillərindən biridir. İraq-türkman ədəbiyyatında Əsəd Ərbil, Kamal Mustafa Daquqlu, Şevkət Kamal, Cümhur Kərküklü, Cihad Dəmirçi, Sirvan Saçıuzun, Əli Günəş, Türkeş Məhəmməd Tuzlu, Şükür

Bozox, Ərtan İsmayıl Tuzlu, Duyğun Nuri, Necdət Mustafa Ələk, Ömər Ağbaş, Kamal Ömər bəy, Hazim Şükür, Şahin Dayı Qadir, Nihad Bayraqdar və başqaları gözəl xoyrat nümunələri yazmışlar. XX əsrin şairləri arasında Əbdüllətif Bəndəroğlu ilk siyasi xoyrat yazan şair kimi tanınmışdır.

Şifahi xalq ədəbiyyatının qədim janrlarından biri olan manilər də İraq-türkman şairlərinin yaradıcılığında rast gəlinən geniş yayılmış şeir növlərindən biridir. Mustafa Gökqaya, Rza Çolakoğlu və başqalarının yaradıcılığında gözəl mani nümunələri çoxdur.

İraq-türkman ədəbiyyatında beşliklər də xalq şeirinin ən geniş yayılmış janrlarından biridir. Müasir İraq-türkman şairləri arasında bu şeir növünə müraciət edənlər daha çox Güney Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasına nəzirə yazan şairlərdir. Bu şairlər arasında İsmayıl Sərttürkmənin “Gurgurbabaya salam”, Hüseyin Əli Mübarəkin “Tuzxurmatu”, Əbdüllətif Bəndəroğlunun “Gurgurbaba”, Məhəmməd Mehdi Bayatoğlunun “Qəytəzbaba bir ömür dastanı”, Sabah Abdullah Kərküklünün “Vətən dastanı”, Səlahəddin Nacıoğlunun “Ğulambaba”, Sabir Dəmirçinin “Dədə Qəmbər dastanı” və b. bütövlükdə 30-a yaxın şairin bu mövzuda yazdığı poemalarda İraq türkmanlarının zəngin folklor qaynağından, elin qədim sənət növlərindən, adət-ənənələrdən, ayrı-ayrı ayin və mərasimlərdən, maraqlı məişət hadisələrindən, insanların igidliyindən, şəhidlik zirvəsinə yüksəlmiş qəhrəmanlarından və b. sevgi-məhəbbətlə bəhs edilmiş, doğma yurdun hüsn-səfası, özünəməxsus gözəllikləri öz əksini tapmış, eləcə də güneyli soydaşlarımızla həmrəylik nümayiş etdirilmiş, millətin bir parçası olan xalqının dərdlərinə, məşəqqətlərinə işıq tutulmuşdur.

XX əsrin ortalarından etibarən İraq türkmanlarının qədim və zəngin folklor irsinin toplanıb nəşr edilməsi işi daha

geniş vüsət almışdır. Tərəqqipərvər türkman ziyalıları tərəfindən milli irsin toplanması və nəşr edilməsi işi iki istiqamətdə aparılmışdır: dövrün aparıcı milli mətbu orqanlarında və ayrı-ayrı kitablar şəklində.

İraq-türkman folklorunun ən qədim janrlarından olan xoyrat və manilərin toplanması və nəşri, bəzi hallarda isə tədqiqi daha çox diqqəti cəlb edir. Şifahi xalq ədəbiyyatının bu örnəkləri, demək olar ki, bütün İraq-türkman ziyalılarının diqqət mərkəzində olmuş və araşdırma obyektinə çevrilmişdir.

İraqda türkman xalq ədəbiyyatının araşdırılması və nəşri sahəsində mətbuatın aparıcı və çox vacib rolunu qeyd etmək lazımdır. Ötən əsrin 20-ci illərinin sonlarından etibarən nəşrə başlayan “Kərkük” qəzetində ilk dəfə olaraq şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə, xüsusilə xoyratlara yer verilmişdir. Sonrakı onilliklər ərzində fəaliyyət göstərən “İləri”, “Afaq”, “Bəşir” qəzetlərində İraq-türkman şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ardıcıl şəkildə dərc edilmişdir.

1961-ci ildə türkcə və ərəbcə nəşrə başlayan “Qardaşlıq” dərgisi xalq ədəbiyyatının toplanmasına, ayrı-ayrı araşdırmaların yayımına böyük əhəmiyyət vermişdir. Xalqın xüsusi rəğbətlə qarşılacağı dərgi İraq türkmanlarının milli özünü-təsdiqinin təbliği və tərənnümündə mühüm rol oynamışdır.

Ötən əsrin 60-cı illərindən etibarən fəaliyyət göstərmiş digər mətbuat orqanları – “ət-Turas əş-şəabi” dərgisi, “İraq” qəzeti, eləcə də 70-ci illərdən yayımına başlanmış “Yurd” qəzeti və “Birlük səsi” dərgisi folklor irsinin toplanması və nəşri işinə, bütövlükdə İraq-türkman mədəniyyətinin təbliği və təşviqi işinə öz töhfəsini vermişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, İraq türkmanlarının, xüsusilə ötən əsr ərzində dərc olunmuş bütün mətbu orqanları tutduğu mövqeyindən və zaman kəsiyindən asılı olmayaraq xalqın tarixi təşəkkülündə,

milli mənəvi-mədəni dirçəlişində, ədəbi inkişaf prosesində mühüm rol oynamış və özünəməxsus çəkiyə malik olmuşdur.

İraq-türkman şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanıb nəşr edilməsində, əlbəttə, bir çox ziyalıların xidməti ölçüyəgəlməzdir. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ilk dəfə Haşım Nahid Ərbil bu istiqamətdə dəyərli yazıları ilə ədəbi mühitin diqqətini cəlb etmişdir. Bu mötəbər işin aparıcı nümayəndələri arasında folklorşünas alim Əta Tərzibaşının fəaliyyəti xüsusilə qeyd olunmalıdır. Görkəmli tədqiqatçının yazdığı qiymətli əsərlər İraq-türkman folklorunun sistemli şəkildə tədqiqində mühüm qaynaq rolunu oynayır. Bundan başqa, Məhəmməd Xurşid Daquqlu, Əbdüllətif Bəndəroğlu, Şakir Sabir Zabit, İbrahim Daquqlu, Mövlud Təha Qayaçı, Sabir Dəmirçi və b. bu sahədə uğurlu araşdırmaları ilə fərqlənmişlər.

Türkiyədə də İraq-türkman folklorunun tədqiqinə diqqət yetirilmiş, professor Sübhi Saatçı, professor Mahir Naqib, Dr.Cengiz Ketene və b. nəşr etdirdikləri kitablarda qiymətli söz xəzinəsinin yaşadılmasına öz töhfələrini vermişlər.

İraq-türkman şifahi xalq ədəbiyyatının ilk dəfə geniş və sistemli şəkildə tədqiqi professor Qəzənfər Paşayevin uzun illər ərzində apardığı dəyərli tədqiqatlarda zəngin fakt və təhlillərlə, qarşılıqlı müqayisələrlə öz qiymətli elmi həllini tapmışdır. Dəyərli alim bu gün də davam edən ardıcıl araşdırmaları ilə uğurlu fəaliyyətini davam etdirir.

XX əsrdə dünyanın ən böyük güc birlikləri tərəfindən dəfələrlə müstəmləkə hədəfinə, müharibə meydanına çevrilən İraqda daim yaşamaq uğrunda mübarizə aparan türkmanlar bu yolda ağır məşəqqətlərdən keçməli olmuşlar. Çox təqdirəlayiq haldır ki, bütün bu ağır ictimai-siyasi hadisələr onlara milli kimliyin qorunub saxlandığı zəngin dil və qədim xalq ədəbiyyatı, mədəniyyəti incilərini sağlam şəkildə yaşatmağa, yeni çalarlar qataraq inkişaf etdirməyə mane ola bilməmişdir.

BƏZİ SÖZLƏRİN İZAHI

- Adlı-yapılı – əsil-nəcabətli
Anna – ana və ya nənə
Annam kalavı – yağışın əmələ gətirdiyi gölməçələrdə su qabarcıqları
Aqsu - Qaradağdan Doğan sıra dağlarını yararaq Tuza çatır, orada Xasa, Daquq çayları ilə birləşərək Dəcləyə tökülür, Azım adlı çayın bir qoludur.
Ağarda – bir az aralıda, irəlində
Aşağı Zəvə - Kərkükdə məhəllə adı
Aynardıq - anlardıq
Bağırdağ – beşik bağı
Basacağ – culfa dəzğahının quyusunda olan iki taxta parçası; ikisi də qayıqla darağa bağlanır. Culfaçı basacaqları sıra ilə basır, hər basqıda toxuma başlayır, içindən məkik keçir.
Birc - tumurcuq
Cəfit - gildən düzəldilir, üzərində əriştə bişirilir
Çeket – pencək
Danyal Peyəmbər – Kərkük Qalasında qədim bir məscid
Daq – ayrıca, xüsusilə etmək
Difə - culfa dəzğahında darağı tutan və məkik ipliklərini sıxışdıran hissə
Diləkçi - elçi
Dəstəcağ – culfaçılıqda üzərinə kələfin keçirildiyi qamışdan konus
Dûr (f) - uzaq
Entari – qabağı açıq və ya bağlı uzun üst geyimi
Əlvənd - əlvən
Əspab – paltar, geyim
Halay təpməğ – halay çəkmək

Havış, havuş, həviş – evin açıq və geniş hissəsi; İraq türkmənləri evin üstündən açıq eyvan kimi istifadə edirlər.

Həkət – söhbət, danışmaq

Həpiy - hamısı

Həsb-hal – söhbət, dərdləşmə

Hür toprağ – qırmızı torpaq

Xan – qədim dövrdə qonaq evi, imarət

Xasa – Kərkükün şimalından axıb şəhəri iki hissəyə bölən, oradan cənuba axan Daquq və Tuz çayları ilə birləşib Azım çayını əmələ gətirir

Xer - xeyir

Xulq – yaradılış, insan

Xurc – heybə

Xurc bağlamaq – sevinmək, şad olmaq

Gevlim – ürəyim

Gökboru – Ərbil atabəyi olmuş Müzəffəridin Gökborunun tikdirdiyi tarixi abidədən qalan tək minarəyə işarədir

Göz qaraxır – göz qaralır

Keşkeklik, keşkek – mərasim yeməyi və ya döyülmüş buğda dənələri

Kilav - papaq

Kişisiy - əri

Kömə - çox, böyük

Ki - iki

Ləngəri – qabda bulğur və ya düyü plovu

Lifə - hamam kisəsi

Manqalaydan - manqalla

Mazı – keçmiş. Burada: köhnə

Mazı – Bədnəzərdən qorunmaq üçün muncuq şəklində yonulub bəzi yerlərindən kiçik oyuqlar açılaraq uşağın qoluna və ya boynuna bağlanan ağac, meyvəsi və ya budağı belə ad-

lanırdı. Azərbaycanda eyni məqsədlə dağdağan ağacının bu-
dağından istifadə olunur.

Məxzəl – kəsik, hissə

Mərzih - küncüt

Musa Əli - Tuzxurmatunun qarşısında olan dağın adıdır.

Musalla – Kərkükdə qəbristanlıq

Murs - tutqun

Nanca – nə qədər

Nəccarlıq – dülgərlik

Nəhr – çay

Nəvərət – culfaçılıqda toxunan bezin sarındığı uzun
taxta parçası

Nüktə - (ə) lətifə

Yerpizəydən – yelpazə ilə

Yığlamaq - ağılamaq

Oğruv – uğurun

Oğur - uğur

Onca – o qədər

Ögərdi – təriflərdi

Pişənk – heyvan sürüsünün önündə gedən zıncırovlu,
bəzəkli heyvan.

Qamçı quyruq – leysan yağış

Qaravul - Aqsu çayının iki yerə böldüyü Murtəza Əli da-
ğının şərqindəki dağdır. Bağdad yolu ilə uzanan bu dağın ge-
diş-gəlişə yarayan bir bulağı vardır. Adı Səminə Qoturcadır.

Qavuz tuluğ – öküz dərisindən olan tuluq

Qazıq – mıx, mismar

Qələ - Kərkükdə Qala ətrafında olan məhəllə

Qılavuz - kataloq

Qısqanan – burada: çəkinən

Qonaq – imarət, saray

Qopmaq – iti qaçmaq

Qoz əşrəsi – qozlu xurma
Sazlamaq – sızlamaq, ağı demək
Sultan Müzəffər – Ərbildə tarixi abidədir.
Sultan Saqı – ziyarətgah yerinin adıdır
Sübhə – səhər yeməyi
Şavlı – çox qırmızı: bu söz yalnız qarpızın bir növünü bildirir
Şingiüpti – göz dikmək; burada tikibdir
Taph – uçub dağılmaq
Taruzi - xiyar
Tav – güc, qüvvət və ya tez qurtaran hadisə
Təvatur (ə) – bir xəbərin və ya hadisənin ağızdan-ağıza(şifahi şəkildə) yayılması
Turunc – narınc meyvəsi
Türmə - tirmə, şal
Zubun (zıbun) –qadınların qolsuz üst geyimi

ADLAR GÖSTƏRİCİSİ

ƏSƏR VƏ QAYNAQ ADLARI

A

- “Altı il Dəclə-Fərat sahillərində”, 146
“Arzu-Qəmbər dastanı”, 7, 48, 94, 160, 161, 182, 186
“Arzu ilə Qəmbər yaxud eşq uğrunda ölənlər”, 176
“Aşıq Paşazadənin Tarixi”, 149
“Ata sözləri”, 180
“Ata sözlərimiz”, 178, 179
“Ati qəzetəsi”, 174
“Azərbaycan”, 7
“Azərbaycan dastanı”, 10, 63
“Azərbaycan ata sözləri ilə İraq türkmənləri ata sözləri arasında kiçik bir qarşılaşdırma”, 172
“Azərbaycan folkloru antologiyası”, 183
“Azərbaycan şeiri”, 183
“Azərbaycanda aşıq şeirləri”, 139
“Azərbaycanı öyrənmə yolu”, 6

B

- “Balımbabaya salam”, 9, 63, 68
“Basılmış kitablar qılavuzu”, 173
“Bayatılar və xoryatlar”, 23, 91, 92
“Bəşirdə toy hekayəsi”, 126, 169

- “Bilməcələr”, 169
“Bir Kərkük gecəsi”, 115
“Bitib tükənməyən incilər xəzinəsi”, 183

C

- “Cavad əl-Tərrad fi məarifəti şuərai Bağdad”, 28

Ç

- “Çağdaş türkmən şairləri”, 93
“Çocuq bağçası”, 91

D

- “Davhatul-vuzəra”, 96
“Davudbabaya salam dastanı”, 63
“Dədə Qəmbər dastanı”, 10, 63, 66, 187
“Dədələrdən qalma söz”, 178
“Doğma qaynaqlara bağlı”, 32

E

- “El sevgisi dastanı”, 9, 63

Ə

- “Əhməd Mədəni Qüdsizadə”, 174
“Ərbil dastanı”, 63
“Ərbil Qala dastanı”, 63, 70
“Əski sözlər bağçası”, 170
“Əski və yeni şeir”, 42

“Əsli və Kərəm”, 48, 186
“ət-Turas-əş-şəabi”, 142

F

“Fərhad və Şirin”, 48, 186
“Fi-tərixir-rıqabə aləs-suhuf”,
97
“Füzulinin əsərlərində İraq
folklorundan örnəklər”, 86

G

“Gələcək nüfus sayımı və
İraq türkmənləri”, 13,
“Gurgurbaba”, 9, 63, 66, 68,
187
“Gurgurbabaya salam”, 9, 63,
66, 187
“Gülşəni-şüəra”, 26, 28

Ğ

“Ğulambaba”, 9, 63, 69, 187

H

“Halk Bilgisi Haberleri”, 4
“Heydərbababaya salam”, 9, 62,
64, 75, 187

X

“Xalq bilgisi”, 150, 162
“Xalq şeirindən örnəklər”, 169
“Xıdır İlyas dastanı”, 9, 63, 71
“Xoyratlarımız ^{və}
Azərbaycanlı bir əsər”, 172
“Xoyratlarımızda öztürkcə
sözcüklər”, 114

I

“İraq türklərində deyimler və
atasözleri”, 89
“İraq türküleri”, 78

İ

“İmadəddin Nəsimi əl-Bağ-
dadı”, 183
“İmam köyü dastanı”, 10, 63
“İnanclar”, 169
“İraq-Kərkük atalar sözləri”, 7
“İraq-Kərkük bayatıları”, 7
“İraq türk ata sözlərində
bənəzərliklər”, 178
“İraq türkləri”, 76
“İraq türküleri”, 79
“İraq-türkman folkloru”, 7,
94, 146, 182
“İraq-türkman folklor mühi-
ti”, 4,
“İraq türkman folkloruna bir
nəzər”, 145
“İraq türkman ədəbiyyatı
yolunda bir addım”, 56
“İraq-türkman nağılları”, 81, 82
“İraq türkmanlarının xalq ma-
tallarından örnəklər”, 82
“İraq türkmən folklorunda
xoyrat”, 145
“İraq türkmən ədəbiyyatı ta-
rixinə bir baxış”, 183
“İraq türkmən ədəbiyyatında
xoyrat”, 93
“İraq türkmən ədəbiyyatçıla-
rı, şairləri və yazarları”, 93

“İraq türkmən ədəbiyyatı tarixi”, 93
“İraq türkmən folklorundan örnəklər”, 181
“İraq türkmənləri ağzında bil-məcələr”, 89
“İraq türkmənləri: dilləri, tarixləri və ədəbiyyatları”, 86
“İraqda türk mətbuatı və ədəbi məsələlər”, 87
“İraqda türklərin tarixi”, 16
“İraqda türkmənlər arasında folklor araşdırmalarına toplu bir baxış”, 81

K

“Kərkük bayatıları”, 7
“Kərkük çocuk folkloru”, 93
“Kərkükdən dərlənən olay türküləri”, 93
“Kərkük əskilər sözü”, 157, 160
“Kərkük folklorunun janrları”, 7
“Kərkük havaları”, 155, 156, 157
“Kərkük xalq ədəbiyyatından seçmələr”, 93
“Kərkük xalq musiqisinin təsnif və təhlili”, 93
“Kərkük xalq türküləri və xoyratları”, 85
“Kərkük xoyratları”, 84
“Kərkük xoyratları və maniləri”, 83, 118, 150,

“Kərkük qalasının dastanı”, 10, 63
“Kərkük mahnıları”, 7
“Kərkük mətbuatı”, 96
“Kərkük mətbuat tarixi”, 97, 163
“Kərkük nüqtələri”, 89
“Kərkük şairləri”, 28, 163
“Kərkük şüərası”, 28
“Kərkük tapmacaları”, 7,
“Kərkükdə bulduqlarım”, 85
“Kərkükdə həyatı-ictimaiyyətfolklor. İraq türkmənləri ağzında atalar sözü”, 164
“Kərkükdə ictimai həyat”, 164, 165, 166, 168
“Kərkükdə mətbuat tarixi”, 97, 163
“Kərkükdə sünnət törənləri”, 81
“Kərkükün əski toyları”, 132
“Kərkükün müntəxəb xoyratları”, 84
“Kitabi-Dədə-Qorqud”, 149
“Koroğlu”, 48, 186
“Kuzəçiöğlunun xoryat və bəstələri”, 86

Q

“Qardaşlıq”, 13, 62, 64, 79, 81, 93, 109, 111, 115, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 128, 130, 132, 134, 149, 188
“Qəytəzbaba bir ömür dastanı”, 9, 63, 70, 187

“Qəzetəçilik tariximizin qaynaqları haqqında”, 174
“Qoca xunkar dastanı”, 10, 63
“Qonuşma dili ilə yazı dili arasında bir qarşılaşdırma”, 173
“Qoryatın yaranması və inkişafı”, 149
“Qoşa çoban”, 63

L

“Leylələr”, 169
“Leyli və Məcnun”, 27, 48, 186

M

“Məsəllər”, 169

N

“Nərgiz xanım dastanı”, 9, 63
“Nəsrəddin xoca”, 89

O

“O yaqadan bu yaqaya”, 84
“Orhon abidelerinde atalar sözü”, 4

P

“Pərilər mövludu”, 81

R

“Rıyaduş-şüəra”, 28

S

“Sevilən manilər”, 85
“Səəs sənətkarlarımız qılavuzu”, 86
“Süheyl Nevbahar kitabı”, 149

Ş

“Şeir toplumun olmalı”, 34, 111,
“Şəhriyar”, 62
“Şərqi və türkülər”, 156
“Şəhriyar və “Heydərbabaya salam””, 62

T

“Təcəddüd qəzetəsi”, 174
“Tələfər dastanı”, 64
“Tərixus-sahafə fi Kərkuk”, 97
“Təvatur və əfsanələrə görə bəzi qəsəbə və köylərimizin adları”, 134, 169
“Tuz və Balam Nurdən dastanı”, 10, 63, 72
“Tuzxurmatu”, 9, 63, 64, 65, 187
“Türk dünyasına salam dastanı”, 63, 75
“Türk xalq ədəbiyyatında mənəvi növü və Azərbaycan bəyətalarının xüsusiyyəti”, 6
“Türk halk edebiyatı”, 11
“Türk sanati”, 78
“Türk yurdu”, 76, 77
“Türkcə ərəbcə sözlük”, 183
“Türkman ədəbiyyatı yolunda bir addım”, 175
“Türkman sözlüyü”, 163
“Türkmanlar inqilabi İraqda”, 31, 178, 183
“Türkmən xalq ədəbiyyatının janrları”, 86

“Türkmən xalq ədəbiyyatında
işlənmiş özəl adlar qılavuzu”,
173
“Türkmən şairi Füzuli Baya-
tılı”, 183

U
“Uzaq ellərin yaxın töhfələ-
ri”, 7

V
“Vəli Davud Paşa dönəmində
İraqda türk şeiri”, 31
“Vətən dastanı”, 9, 63, 187

Y
“Yanıltmacalar”, 169
“Yeni İraq qəzetəsi”, 174
“Yeni şeir üzərinə”, 41
“Yurd”, 145
“Yusif və Züleyxa”, 48, 186

ŞƏXS ADLARI

A
Abbas əl-Azzavi, 101
Abbas Mirzə, 95
Abbas Zamanov, 12
Abdal, 149
Abdullah əl-Məmun, 17
Abdolvahid Kuzəcioğlu, 87,
154
Afşin, 17
Ağa, 70
Ağa İmam Əhməd, 49
Ahmet Caferoğlu, 4
Ali Korkut Akbaş, 62
Alusizadə Mahmud Şükri, 28
A.Musayeva(bax: Azadə
Musayeva), 27
Anastas Mari əl-Karmali, 28
Asya Məmmədova, 92
Aşiq Abbas, 48, 49, 50, 156,
186
Aşiq Ələsgər, 139, 146

Aşiq Kərəm, 52
Aşiq Paşazadə, 149
Aşiq Rza, 48, 49, 186
Aşiq Zeynal, 50
Armin Vamberi, 10
Ataullah Ağagil, 77
Aydın Kərkük, 89, 137
Azadə Musayeva, 12, 27

B
Babək, 17
Bağdadlı Əhdi, 28
Bağdadlı Ruhi, 27
Behcət Kamal, 141
Bədiri, 29
Bəhaüddin Salih, 29, 40, 102,
185
Bəxtiyar Vahabzadə, 12, 183
Bəsim Dəmirçi, 37
Biruni, 20
Burhan Yaralı, 63

B.Vahabzadə (bax: Bəxtiyar Vahabzadə), 146

C

Cabbar Baxçaban, 62
Cahangir Qəhrəmanov, 92
Cahan Şah Qara Yusif, 149
Camal Şan, 91
C.Cabbarlı, 146
Cengiz Ketene, 93, 189
Cevdət Qazioğlu, 46
Cəfər İftixari, 62
Cəlal Polat, 46
Cəlal Rza (bax: Cəlal Rza Əfəndi), 30, 32, 185
Cihad Dəmirçi, 56, 186
Coşqun Həştrudlu İnayətullah, 62
Cövhəri, 27
Curci Zeydan, 101
Cümhur Kərküklü, 56, 186

Ç

Çiçək, 17

D

Danyar Peyğəmbər, 50
Darmankaha, 154
Duyğun Nuri, 56, 187

E

Elmi, 27
Erşat Hürmüzlü, 17, 41, 186

Ə

Ə.Bəndəroğlu(bax: Əbdüllətif Bəndəroğlu), 27,

53, 66, 67, 173, 175, 176, 177, 178, 182

Əbdüləziz Səmin, 38
Əbdülhəkim Mustafa Rejioglu, 109, 110
Əbdülhəmid Əmin, 101
Əbdülxaliq Bayatlı, 40, 44, 103, 109, 185
Əbdülkərim Əlizadə, 12
Əbdülkərim Hüseyn Leylanlı, 77
Əbdülkərim Qasım, 105
Əbdülqadir Faiz, 29
Əbdüllətif Bəndəroğlu, 2, 9, 10, 16, 31, 38, 40, 42, 44, 56, 63, 66, 69, 91, 144, 145, 146, 173, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 187, 189
Əbdürrəhman Bəkir Əfəndi, 100
Əbdürrəhman Qızılay, 85, 154
Əbu Abdullah Məhəmməd əl-Mehdi, 17
Əbu Cəfər əl-Mənsur, 17
Əbu Əli Dehqan, 17
Əbu İshaq Məhəmməd əl-Mütəsim, 17
Əbu Mənsur Bektaş, 16
Əbu Müslim əl-Xorasani, 17
Ə. Dəmirçizadə, 18
Ədib Əskər, 34
Əfzələddin Əsgər, 18
Əhdi Bağdadi(bax: Bağdadlı Əhdi), 26, 27

Əhməd Atəş, 62
 Əhməd Cəfəroğlu, 4
 Əhməd Fikri, 85
 Əhməd Kərküklü, 46
 Əhməd Mədəni, 98, 99, 102, 174
 Əhməd Midhət, 95
 Əhməd Yəsəvi, 38
 Əkrəm Tuzlu, 154
 Əli Bəndər, 91
 Əli Günəş, 56, 186
 Əli Mərufoğlu, 32, 35, 64, 104, 145, 185
 Əli Saib, 102
 əl-Muktəfi, 17
 Əmin Abid, 6, 12
 Ərbilli Yunus Naci, 99
 Ərəb Fəhmi, 101
 Ərtan İsmayıl Tuzlu, 56, 187
 Əsəd, 29
 Əsəd Ərbil, 29, 38, 56, 63, 70, 186
 Əsəd Naib (Naiboğlu), 30, 32, 34, 89, 100, 102, 185
 Əsiri, 27
 Əşrəf Dağlı, 34
 Əta Bəzircan, 41, 186
 Əta Tərzibaşı, 2, 10, 19, 28, 41, 42, 45, 47, 49, 54, 62, 77, 87, 89, 97, 100, 101, 102, 103, 107, 109, 117, 118, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 189
 Ətaullah, 148

Ə.Tərzibaşı (bax: Əta Tərzibaşı), 28, 50, 97, 148, 150, 152, 153, 155
 Əziz Sami, 39, 40, 99

F

Faiq Batti, 95, 96
 Faiz, 29, 99
 Faruq Faiq Köprülü, 44, 63, 75
 F.F. Köprülü (bax: Faruq Faiq Köprülü), 47
 Faruk Sümer, 18
 Fazil Mehdi Bayat, 35, 37, 40, 44
 F.Batti (bax: Faiq Batti), 96
 Fevzi, 30
 Fevzi Əkrəm Tərzioğlu, 10, 63, 72
 Fəhmi Mustafa, 102
 Fələkoğlu, 60, 61, 140, 185
 Fəllah Məhəbbət oğlu, 34
 Fəzli, 26, 27
 Firdevs Kərküklü, 46
 Fövzi, 29
 Frank Stoks, 18
 F.Tərzioğlu (bax: Fevzi Əkrəm Tərzioğlu), 73, 74
 Fuad Hamdi, 102
 Füzuli (bax: Məhəmməd Füzuli), 24, 25, 26, 27, 31, 34, 86, 103, 140, 146, 183

G

Gülzar xanım, 8, 126

H

H.Araslı (bax: Həmid Araslı), 24
Hafız Cəmil, 141
Hadi Mirzəzadə, 12
Hafız Molla Məhəmməd oğlu
Molla Sabir, 28, 84
Haqqı İsmayıl Bayatlı, 142
Hani Sahib, 40, 46
Harun ər-Rəşid, 17
Haşım Nahid Ərbil, 76, 79, 80, 189
Haşım Rəşad Ağsu, 41, 61, 186
Hazim Şükür (Daquqlu), 56, 63, 187
Heybət xanım, 182
Heydər Əliyev, 13
Heydəroğlu, 29
Həbib Hürmüzi, 103, 107
Həqiqi, 27
Həmid Araslı, 12, 37, 146
Həmzə Hamamçı, 46
Həsən İzzət Çardağlı, 40, 185
Həsən Görəm, 33, 102
Həsən Kevsər, 9, 32, 63, 68, 185
Hicri Dədə, 28, 30, 32, 98, 100, 103, 185
Hisam Həsərət, 38
H.Mübarək (bax: Hüseyin Əli Mübarək), 64
Hüseyin Əli Daquqlu, 97
Hüseyin Əli Mübarək, 9, 35, 41, 63, 64, 65, 185, 186, 187
Hüseyin Mucib əl-Mısrı, 141

Hüsni Bağdadı, 27

X

Xadimi, 27
Xaki, 29
Xalidə Nüsrət Zorlutuna, 141
Xalis, 29
Xan İmam Məhəmməd, 49
Xeyrullah Kazım, 34, 41, 186
Xədicə xanım, 77
Xəlifə Mötəsim, 17
Xəlifə Mehdi, 17
Xəlil bin Əhməd əl-Fərahidi, 31
Xəlil Əhməd, 48, 149, 186
Xətai, 25, 38, 150
Xəttati, 27
Xəzani, 27
Xıdır Qalib Kəhyəgil, 9, 61, 63
Xızır Lütfi, 30, 32, 100, 102, 185
Xızran, 17
Xulusi, 102

İ

İbn əl-Əsir, 16
İbrahim, 48
İbrahim Daquqlu, 30, 86, 99, 141, 142, 173, 189,
İbrahim Məhəmməd Nəca, 141
İbrahim Razi, 29
İ.Daquqlu (bax: İbrahim Daquqlu), 86
İdil Erol, 62
İhsan S.Vasfi, 89, 90

İqnats Kunoş, 10
İmadəddin Nəsimi, 24, 140,
183
İmam Qasım, 50
İmam Rza, 50, 51
İmam Zeynalabidin, 137
İnayət Rəfiq, 40, 102
İsmayıl, 48
İsmayıl Hikmət, 12
İsmayıl Sərttürkmən, 9, 35,
63, 66, 185, 187
İ.Sərttürkmən (bax: İsmayıl
Sərttürkmən), 64
İzzəddin Abdü Bayatlı, 35,
37, 38, 40, 102, 169, 185
İzzəddin Kərkük, 79, 93
İzzəddin Nemət, 115, 116

K

Kamal Mustafa Daquqlu, 56,
186
Kamal Ömər bəy, 56, 187
Kamal Süleyman, 46
Kamil Təbrizi, 95
Kəhyəoğlu Əli Kamal, 99
Kələoğlu, 137
Kənan Səid, 41, 186
Kərkük qızı, 154
Kərküklü Aşıq Abbas (bax:
Aşıq Abbas), 48, 186
Kərküklü Əziz Əfəndi, 83
Kifri Xəlil Münəvvər, 61
Kor Abış, 48, 186
Kövsər Saqi Bağvan, 61
K.Tiflisi, 96

Kuzəçioğlu (bax: Abdulvahid
Kuzəçioğlu), 86

Q

Qabil, 29, 99
Qalalı Osman Təpləbaş, 49
Qasım Qasımzadə, 12
Qasım Sarı Kəhya, 93
Qasımı, 29
Qədriyə Ziyai, 46
Qəhtan Hürmüzlü, 41, 186
Qəribi, 29
Qərə Vahab, 46
Qəzənfər Paşayev, 7, 12, 22,
81, 82, 83, 94, 161, 162, 182,
183, 189
Q.Paşayev (bax: Qəzənfər
Paşayev), 57, 146
Qulami, 29
Qüdsi, 99

L

Lev Nikolayeviç Qumilyev, 18
Ləli, 112, 113
Loqman, 51

M

Mahir Naqib, 93, 189
Mahmud Əkrəm, 99
Malalla, 154
Mardə, 17
M.Füzuli (bax: Məhəmməd
Füzuli), 25
Mehmet Akif, 99
Melih Cevdet, 39

Məhəmməd Abdulla Kərküklü, 38
 Məhəmməd Behcət əl-Əsəri, 101
 Məhəmməd Cəmil Bəyhəm, 141
 Məhəmməd Çulboyn, 154
 Məhəmməd Füzuli, 24, 25, 103, 140
 Məhəmməd əl-Əmin, 17
 Məhəmməd Əsəd Ərbili, 29
 Məhəmməd Gülboy, 115, 116, 117, 154
 Məhəmməd Hacı İzzət, 104, 107, 109
 Məhəmməd Həbib Sevimli, 83
 Məhəmməd Həmasi, 102
 Məhəmməd Xətib, 101
 Məhəmməd Xurşid Daquqlu, 2, 10, 62, 109, 123, 126, 133, 134, 138, 140, 169, 170, 173, 174, 189, 207
 Məhəmməd İskəndər, 154
 Məhəmməd İzzət Xəttat, 32, 35, 60, 185
 Məhəmməd Mehdi Bayatoğlu, 9, 61, 63, 70, 187
 Məhəmməd Mərdan, 59
 Məhəmməd Novruz, 29
 Məhəmməd Ömər Hənzəli, 38
 Məhəmməd Ömər Qazançı, 46
 Məhəmməd Rasih, 29
 Məhəmməd Sadiq, 30, 32, 33, 60, 100, 102, 104, 140, 185
 Məhəmməd Zəki Qüdsizadə, 98
 Məhəmmədəli Əhməd Bayatlı, 37
 Məhəmmədhüseyn Səhhaf, 62
 Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, 9, 62, 75, 187
 Məktubizadə Ömər Fövzi, 98
 Məməd Xəldun Müftioğlu, 122
 Məməli, 154
 Məmməd Arif Dadaşzadə, 32
 Məmmədbağır Tiflisi, 96
 Məmmədhüseyn Təhmasib, 92
 Məsih, 167
 M.Gökqaya (bax: Mustafa Gökqaya), 57
 M.Xızır, 99
 Midhət Paşa, 95, 99
 Mikayıl Azaflı, 146
 Milla Vəli, 154
 Mirzağa Quluzadə, 12
 Molla Nəsrəddin, 89, 137, 158
 Mötəzid, 17
 Mövlud Təha Qayaçı, 80, 81, 82, 109, 122, 189
 M.Rahim, 146
 M.Rasih (bax: Məhəmməd Rasih), 99
 M.Rauf, 99
 M.Salim, 99
 Muçıla, 154
 Muracil, 17
 Muradi, 27
 Musa Coşğun, 34
 Musa əl-Hadi, 17

Mustafa Cavad, 16, 101, 141
Mustafa Əbubəkr Əfəndi, 76
Mustafa Əli Mübarək, 61
Mustafa Gökqaya, 35, 57,
104, 105, 140, 185, 187
Mustafa Kamal Əhməd, 37
Mustafa Rejioğlu (bax: Əb-
dülhamid Mustafa Rejioğlu),
34, 109, 110
Mustafa Ziyai, 46, 91
Mustəkfi, 17
Mustənsir Billah, 17
Müfti Bəkir Əfəndi, 29
Mütəsəm Namiq Salahiyeli, 63

N

Naiboğlu Hacı
Məhəmməd(bax: Əsəd), 29
Namiq Kamal, 99
Naseh Bəzirgan, 35, 61, 185
Nazim Hikmət, 39, 175
Nazim Rəfiq Qoçaq, 30, 100,
102
Necdət Mustafa Ələk, 56, 187
Nevrəs Qədim, 29
Nevrəsi Salis, 29
Nəbi Xəzri, 183
Nəcib Vahab, 10, 63
Nəcməddin Əsin, 40, 104, 185
Nəqşi, 29
Nərmin Neftçi, 84, 85
Nəsimi (bax: İmadəddin Nə-
simi), 24, 25, 31, 34, 140,
146, 183
Nəsrətullah Fəthi Təbrizli, 62

Nəsrin Ərbil, 36, 40, 44, 45,
104, 140, 185
Nicat Kövsəroğlu, 89
Nihad Ağqoyunlu, 41, 186
Nihad Bayraqdar, 56, 187
Nihad Sami Banarlı, 31, 47
Nizami Gəncəvi, 140
Nüsrət Mərdan, 46

O

Oktay Rifat, 39
Orxan Həsən Hüseyn, 10, 63
Orxan Vəli, 39
Osman dayı, 119
Osman Məzlum, 30, 32, 55,
84, 100, 185
Osman Tərləbaş (bax: Qalalı
Osman Tərləbaş), 49

Ö

Ömər Ağbaş, 56, 187
Ömər Fövzi, 98, 100

P

Piryadi Ömər Ağa(bax: Fev-
zi), 30

R

Rafail Minas, 77
Rağib Paşa, 158
Rəcəb Həsən, 38
Rəmzi Çavuş, 46
Rəsul Rza, 3, 7, 12
Rəşad Arif, 102
Rəşad Kazım Bayatlı, 102
Rəşid Akif, 30, 85, 102

Rəşid Əli Daquqlu, 35, 185
Rəşid Külə Raza, 115, 116,
117, 154
R.H.Davison, 95
Rifat (Səid) Yolçu, 101, 102,
109, 142
Rindi, 27
Ruhi, 27, 158
Ruhi Bağdadi(bax: Bağdadlı
Ruhi), 27
Rza Çolakoğlu, 9, 59, 63, 71,
187
Rza Dəmirçi, 13, 15, 102

S

Sabah Abdullah Kərküklü, 9,
63, 187
Sabah Gözlü, 34
Sabir Dəmirçi, 10, 37, 61, 63,
66, 82, 83,
187, 189
Sabir Mərdan, 37
Safa Xulusi, 102, 141
Safi, 29, 99
Saidoğlu, 38
Salah Bəhlul, 38
Salah Nevrəs, 37, 41, 42, 44,
186
Sami Tütünçü, 38
Seyfəddin Biravçı, 38
Seyid Mahmud Seyid Əli, 60
Seyid Urfi, 83
Səad Ərbil, 40, 185
Sədat Ərbil, 104
Səddam, 143, 177

Səid Bəsim, 30, 101, 102
Sələhəddin, 98
Sələhəddin Nacioğlu, 9, 61,
63, 69, 70, 187
S.H.Lonqriq (bax: Stefan
Lonqriq), 95
Sıddıq Bəndə Qafur, 115, 154
Siham Əbdülməcid, 31
Sinan Səid, 87, 97
Sirvan Saçıuzun, 56, 186
Stefan Lonqriq, 18
Sultan Mehmet Fateh, 113
Sultan Mahmud, 134
Sultan Murad, 136, 137
Sultan Müzəffər, 70
Sultan Saqı, 50
Sübhi Saatçı, 16, 93, 189
Sübhi Salt, 46
Sübhiyə Xəlil Zəki, 104
Süleyman, 71
Süleyman Öcal, 104
Süleymaniyəli PİRƏMƏRD, 100
S.Vurğun, 146

Ş

Şair Əli, 29
Şah İsmayıl Səfəvi, 25, 135,
136
Şahı-Mərdan, 51
Şahin Dayı Qadir, 56, 187
Şakir Hürmüzi, 102
Şakir Sabir (bax: Şakir Sabir
Zabit), 58, 142, 165
Şakir Sabir Zabit, 2, 10, 17,
101, 102, 109, 141,

164, 165, 168, 169, 189, 207
Şakir Sabir Mühəndis, 109
Şaltağ, 154
Şevkət Kamal, 56, 61, 186
Şeyx Məhəmməd Salih, 29
Şeyx Rza, 29
Şeyxoğlu, 29
Şəhriyar (bax: Məhəmməd-
hüseyn Şəhriyar), 9, 62, 63,
67, 68, 75, 187
Şəmsi Bağdadi, 27
Şəmsəddin Kuzəçi, 38, 46, 56
Şəmsəddin Türkmənoğlu, 10,
61, 63
Şükrü Məhəmməd Ağaoğlu,
101
Şükür Bozox, 56, 187

T

Tofiq Cəlal (Orxan), 30, 35,
100, 102, 185
Tofiq Fikrət, 99
Təbiboglu, 29
Tərzibaşızadə Ata (bax: Əta
Tərzibaşı), 104
Tuzxurmatulu Saqi, 48, 49
Türkeş Məhəmməd Tuzlu,
56, 186

U

Urfi (bax: Seyid Urfi), 29, 99

Ü

Üryan Vəli Dəmirçi, 34

V

Vahab, 77
Vaqif, 146
Vahidəddin Bahaəddin, 102
Verdi Kankılıç, 62
Vəli Davud Paşa, 31
V.V.Bartold, 20

Y

Yaqub bəy oğlu Rəcəb Paşa,
136
Yalçın Bəlluoğlu, 46
Yazar Vəcdi, 100
Yetim Məhəmməd, 154
Yəhya bəy, 136
Yunus İmrə, 38
Yusuf İzzəddin, 101

Z

Zaidi, 27
Zeynalabidin, 29
Zeynalabidin Qabilzadə, 98
Zəmiri, 27
Ziraat mühəndisi Şakir Sabir
(bax: Şakir Sabir Mühəndis),
132
Ziya Gökalp, 99
Zöhdi, 27

COĞRAFİ ADLAR

- A**
Abbud, 6, 14
Aqsu çayı, 64, 192
Alaybəglər, 6, 14
Altun Körpü, 6, 14, 69, 126, 135
Amarra, 78
Amerika, 177
Anadolu, 10, 19, 89, 113, 124, 137, 161, 177
Ankara, 62, 78, 80, 81, 86, 93
Aştökən, 6, 14
Araz (çayı), 75
Arbçiyə, 6, 14
Avropa, 10, 13, 39, 184
Azərbaycan, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 36, 37, 47, 48, 54, 55, 62, 63, 74, 75, 87, 88, 91, 92, 94, 119, 126, 139, 140, 141, 144, 146, 147, 149, 152, 155, 157, 159, 161, 170, 172, 176, 179, 182, 183, 184, 187, 192, 194
Azım çayı, 191
- B**
Babalar, 6, 14
Babnət, 5, 14
Bağdad, 6, 13, 14, 18, 25, 26, 27, 28, 40, 69, 74, 77, 78, 82, 84, 86, 89, 91, 93, 95, 96, 97, 98, 107, 126, 136, 137, 148, 151, 155, 157, 160, 164, 165, 170, 173, 175, 183, 192
Bahəmzə, 6, 14
Bakı, 91, 139, 140, 161, 176, 177, 182, 183
Balimbaba (dağı), 68, 69
Bastamlı, 6, 14
Bayat kəndləri, 6, 14, 69
Bədrə eli, 6, 14
Bəsərə, 13, 95, 96, 97, 98
Bəşir, 6, 8, 14, 69, 126, 127, 128, 129, 130, 169
Bilava, 6, 14
Biravuçlu, 6, 14
Birəfəkirə, 6, 14
Bolqarıstan, 176
Borçalı, 12
Butəpə, 5, 14
Buxur, 5, 14
- C**
Cenevrə, 78
Cinci, 6, 14
Cuma, 5, 14
- Ç**
Çardağlı, 6, 14
Çəçan, 69
Çincal, 6, 14
Çolaklar, 6, 14
- D**
Dağıstan, 16

Daquq (Tavuğ) bölgəsi, 6, 14,
48, 52, 69, 94, 123, 124, 126,
133, 136, 138, 169, 186, 190,
Daquq çayı, 191
Dəclə çayı, 6, 13, 14
Dədə Qəmbər (dağı), 66
Dəli Abbas, 69
Dərbənd, 12, 23
Diyalə, 18
Doğar dağları, 190

E

Elbuhəsən, 6, 14
Erciyes (dağı), 82

Ə

Əfkəni, 5, 14
əl-Cəzirə, 13
əl-Cibəl, 13
Əlisaray, 6, 14
Əmirli, 6, 14
Ərbil, 5, 6, 7, 14, 16, 18, 28,
52, 69, 70, 76, 77, 78, 88,
153, 156, 179, 181, 191, 193,
Ərdəbil, 23
Əskişəhər, 178

F

Faziliyə, 6, 14
Feysəliyə, 5, 14
Fərat çayı, 13

G

Gəncə, 75, 139, 140, 161
Gökçəli, 6, 14
Göyçə, 12

Güney Azərbaycan, 9, 12, 13,
75, 187

Ğ

Ğulambaba (dağı), 69, 70

H

Havica, 169
Heştər, 161
Heydərbaba (dağı), 62, 66, 67
Hələb, 97, 165
Həmədan, 12
Həmətliilər, 6, 14

X

Xanəgin eli, 6, 14, 18, 69, 76,
179
Xarabcəmnaş, 5, 14
Xarəzm, 20
Xasadarlı, 6, 14
Xasa (çayı), 55, 191
Xəmrə, 5, 14
Xəznətəpə, 6, 14
Xoy, 12, 139, 140

İ

İlhanbəglər, 6, 14
İlincaq, 6, 14
İmam Zeynalabidin, 6, 14,
52, 94, 135, 136, 137, 169
İraq, 2, 3, 5, 7, 8, 9, 10, 11,
12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20,
21, 22, 23, 24, 28, 29, 30, 31,
32, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 42,
44, 45, 46, 47, 48, 49, 53, 54,
56, 57, 59, 62, 64, 65, 67, 69,

70, 71, 74, 76, 78, 79, 80, 82,
83, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 93,
94, 96, 97, 98, 99, 101, 103,
105, 107, 110, 111, 113, 119,
126, 136, 138, 140, 143, 145,
147, 149, 150, 153, 155, 158,
160, 163, 164, 168, 170, 172,
173, 174, 175, 176, 177, 178,
179, 181, 182, 183, 184, 185,
186, 187, 188, 189, 191
İraqı-ərəb, 13
İran, 20, 96, 112, 113, 140,
149, 152
İrəvan, 12
İrfi, 5, 14
İstanbul, 4, 11, 13, 26, 29, 76,
78, 79, 83, 84, 85, 89, 93, 151

K

Kayseri, 82
Kərkük, 14, 16, 18, 20, 28,
32, 33, 34, 38, 40, 45, 46, 49,
50, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 64,
66, 68, 69, 70, 76, 77, 80, 81,
82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89,
90, 95, 97, 98, 99, 100, 101,
104, 107, 115, 126, 129, 130,
132, 142, 148, 150, 151, 153,
156, 159, 160, 161, 163, 164,
165, 166, 168, 169, 174, 175,
176, 179, 181, 182, 191, 192
Kibirli, 6, 14
Kiçik Asiya, 47
Kiçik Zab, 135
Kifri eli, 6, 14

Kokus, 6, 14
Köprü (bax: Altunköprü), 69
Kümbətlər, 6, 14

Q

Qaf dağı, 11, 71
Qafqaz Azərbaycanı, 140
Qaplanlar, 6, 14
Qarabağ, 23, 156
Qaradağ, 190
Qarağan (Cəluləi), 69
Qaraxan (Cəlvələ), 6, 14
Qaraqoyunlu, 5, 6, 14
Qaratəpə, 6, 14, 69
Qaravul dağı, 64, 192
Qarayatağ, 5, 14
Qarayazı, 161
Qazaniyə bucağı, 6, 14, 69
Qaziyə, 5, 14
Qərənaz, 135
Qəytazbaba (dağı), 71
Qırmız, 5, 14
Qızfəxrə, 5, 14
Qızılyar, 6, 14, 122
Qızlarbat (Səadiyə), 6, 14, 69
Qoruq, 6, 14
Qubuq, 5, 14
Quzey Azərbaycan, 13

L

Leylan, 6, 14, 66, 136
Livan, 141, 148, 176

M

Malvəran, 5, 14
Mansur, 5, 14,

Mansuriyə, 6, 14, 69
Mesopotomiya, 13
Meydanqulı, 5, 14
Məndəli eli, 6, 14, 69
Mıstah, 5, 14
Misir, 19, 141, 148
Mosul, 5, 7, 14, 16, 17, 18,
52, 69, 95, 96, 97, 165
Muratbəglər, 6, 14
Muratlu, 6, 14
Murtəza Əli dağı, 192
Musa Əli dağı, 64, 192

N

Naxçıvan, 23, 161
Nasıriyyə, 107
Ninəva, 5, 14

O

Orta Asiya, 19
Ortaxarab, 6, 14

Ö

Ömər məndən, 6, 14
Özbəkistan, 62

P

Paris, 78, 95

R

Rəşidiyə, 5, 14
Rusiya, 149

S

Samirə, 17
Seydilər, 6, 14
Seyyidlər, 6, 14

Sələmiyə, 5, 14
Salmas, 139, 140
Səndiç, 6, 14
Sıbatə, 5, 14
Sincar, 5, 14
Sino, 5, 14
Sofiya, 176
Suriya, 97, 148
Süleymaniyə, 95, 126

Ş

Şahsevən, 6, 14, 135, 136
Şaquli, 6, 14
Şam, 27, 165
Şamaxı, 161
Şəbək (Şahbək), 5, 14, 69
Şəh İbrahim, 5, 14
Şəhrəban eli (Məqdadiyə), 6,
14, 69
Şəki, 23, 139, 140
Şəttul-ərəb, 13
Şimali Azərbaycan, 12
Şiraz, 75
Şirəxan, 5, 14
Şirvan, 23, 139, 140

T

Tatran, 6, 14
Tazə (bax: Təzəxurmatu), 69
Tehran, 161
Tez xarab, 5, 14
Təbriz, 3, 12, 20, 23, 62, 67,
68, 75, 96, 149, 165
Tələfər bölgəsi, 5, 6, 7, 14, 20,
52, 69, 71, 76, 121, 179, 181
Tələzzə, 5, 14

Təlləvi, 5, 14
Tərmi, 5, 14
Tərcilə, 6, 14
Təzəxurmatu, 6, 14, 69, 135,
153, 156
Tirkalan, 6, 14
Tirkeşqan, 6, 14
Torpaqziyarat, 6, 14
Tuz (bax: Tuzxurmatu), 69,
190
Tuz çayı, 191
Tuzxurmatu eli, 6, 14, 64, 69,
70, 72, 76, 126, 135, 174,
179, 181, 182, 192
Türkiyə, 20, 26, 36, 37, 39,
40, 41, 55, 62, 78, 79, 82, 93,
94, 99, 119, 141, 148, 149,
152, 157, 159, 161, 173, 177,
178, 184

Türküstan, 47

U

Urmiya, 12

Y

Yarımca, 5, 14

Yaycı, 6, 14

Yengicə, 6, 14

Yəhyəva, 6, 14, 135, 136

Yunanıstan, 176

Yunus Peyğəmbər (bax: Ni-
nəva), 5, 14, 58

Z

Zaviyə, 6, 14

Zəhraxatun, 6, 14

Zəngəzur, 12

Zəngülü, 6, 14

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT Azərbaycan türkcəsində

1. Abid Əmin. Seçilmiş məqalələri. Bakı – 2009.
2. Anar. Min beş yüz ilin Oğuz şeiri. I kitab. Bakı – 1999, 911 s.
3. Araslı Həmid. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı - 1958
4. Araslı Həmid. “Yurd” qəzeti haqqında. Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti. 13 fevral, 1972.
5. Arzı ilə Qəmbər dastanı. Kərkük, Anadolu, Tuzxurmatu, Heştər varyantları. Təshih və ətək yazıları: Dr. Həsən M.Cəfərzadə. Təbriz, 1394 h.ş. /2009 m./
6. Azərbaycan MDƏİA, f. 526, siy.1, iş 171
7. Azərbaycan MDƏİA, f. 526, siy.1, iş 157
8. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. ADU nəşriyyatı. Bakı – 1989
9. Azərbaycan folkloru antologiyası. II. İraq-türkman cildi. Tərtibçilər: prof. Q. Paşayev, Dr. Ə. Bəndəroğlu. Bakı – 1999. 467 s.
10. Azərbaycan folkloru antologiyası. I. Naxçıvan folkloru. Tərtibçi: M.Cəfərli. Bakı, Sabah nəşriyyatı, 1994. 388 s.
11. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IV cild. Bakı 1980.
12. Bəndəroğlu Əbdüllətif. Ədəbiyyatımızın inkişaf yolu. Ədəbiyyat qəzeti. 15 noyabr 1991-ci il, sayı 46 (2493).
13. Bəndəroğlu Əbdüllətif. Göylər unutmuşdu yağacağı. Bakı – 1992. (Tərtib edən Q. Paşayevdir). 145 s.
14. Bəndəroğlu Əbdüllətif. Xoyrat-bayatı. Ədəbiyyat qəzeti. 20 mart 1992-ci il, sayı 81 (2811).
15. Bəydəmirli Rəşad. Ə.Bəndəroğlunun şeirlərində folklorla bağlılıq və novatorluq. Filologiya məsələləri. Bakı – 2006.
16. Bünyadov Ziya. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Elm. Bakı – 1985.
17. Bünyadov Ziya. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı - 1989

18. Çağdaş İraq şerindən seçmələr. Tərtibçilər: prof Q. Paşayev, Dr. Ə. Bən-dəroğlu. Bakı, Elm, 2001. 107 s.
19. Dadaşzadə Məmməd Arif. Doğma qaynaqlara bağlı. Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti. 27 fevral 1973.
20. Dəmirçizadə Əbdülzəl. Azəri ədəbi dili tarixi. Bakı – 1967.
21. Əlizadə Əbdülkərim. İraq xatirələri. Kommunist qəzeti, 15-16 mart, 1960.
22. Əsgər Əfzələddin. Türkmənlər. “Azərbaycan” jurnalı. Bakı – 2006.
23. Hacıyev Abbas. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Zaman Nəşriyyatı, Bakı - 1999
24. Hikmət İsmayıl. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II c. Bakı -1928.
25. Həmidov İmamverdi. Şərimizin mərhələləri. Ədəbiyyat və incəsənət. 15 sentyabr, 1985.
26. Xalqın söz mirvariləri. Tərtibçi: Pirsultanlı Sədnik Paşa. Bakı, Azərnəşr, 1999. 110 s.
27. Xıdırov Cavanşir. İraq türkmənləri. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı – 1993. 103 s.
28. Xələfli Əlirza. Tuz Xurmatının şirin xurması sağ aşıqdır. Kredo qəzeti, sayı 34 (449), 7 iyul 2007-ci il.
29. İbrahimov S. Füzulinin dövrü. Pedaqoji İnstitut. Elmi əsərlər. IX c. Bakı, 1959.
30. İraq-Kərkük atalar sözləri. Tərtibçi: Qəzənfər Paşayev. Bakı, “Azərnəşr”, 1978. 76 s.
31. İraq-Kərkük bayatıları. Toplayanı və tərtib edəni f.e.n. Qəzənfər Paşayev. Bakı, “Yazıçı”, 1984. 352 s.
32. İraq-türkmən nağılları. Tərtibçi, ön sözü, şərhlərin və lüğətin müəllifi: Prof.Dr.Qəzənfər Paşayev. Bakı, “Təhsil”, 2014, 429 s.
33. Kərkük bayatıları. Tərtibçi: Qəzənfər Paşayev. Bakı, “Azərnəşr”, 1968 (Rəsul Rza ilə birgə). 184 s.

34. Kərkük mahnıları. Tərtibçi: Qəzənfər Paşayev. Bakı, “Gənclik”, 1973, 48 s.

35. Kərkük tapmacaları. Tərtibçi: Qəzənfər Paşayev. Bakı, “Gənclik”, 1984, 38 s.

36. Qaybaliyeva Səkinə. İraq-türkman ədəbiyyatının tarixi inkişaf mərhələləri. AMEA. Ədəbi əlaqələr. Toplu. XI. Bakı – “Elm və təhsil” – 2017.

37. Qaybaliyeva Səkinə. İraq-türkman xalq şeirinin janr xüsusiyyətləri. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. 2017/1 (50). Bakı – 2017.

38. Qaybaliyeva Səkinə. Azərbaycan-İraq-türkman ədəbi əlaqələrinin tarixinə dair. AMEA Xəbərlər Humanitar Elmlər. № 2. Bakı – “Elm” – 2017.

39. Quliyev Elman. M. Şəhriyar yaradıcılığının ədəbi təsir dairəsi (Əbdüllətif Bəndəroğlu yaradıcılığı əsasında). 2. Yurd qəzeti. Bağdad. 30.01. 2003.

40. Quliyeva Tuba. Vətəndaşlıq duyğuları. Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti. 05 iyun, 1976.

41. Quluzadə Mirzəğa. Füzulinin lirikası. Azərb. SSR EA Nəşriyyatı. Bakı – 1965, 476 s.

42. Qurbanov Şamil. Əbdüllətif Bəndəroğlu. Oğuz eli. Bakı, 25 iyun, 1992.

43. Mahmudov Yaqub. Səyyahlar. Kəşflər. Bakı – 1985.

44. Mahmudov Malik. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər), Bakı – 1983, 201 s.

45. Mahmudov Malik. Xətib Təbrizi. Həyatı və yaradıcılığı. Bakı, 1972, 168 s.

46. Məmmədov Əzizəğa. Maraqlı təqvim. Ədəbiyyat və incəsənət. 24/3/73.

47. Məmmədov Zakir. Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir. Bakı – 1978, 198 s.

48. Mirzəzadə Hadi. İraq ərazisində yaşayan azərbaycanlıların dili haqqında bəzi mülahizələr. ADU, elmi əsərlər, Bakı 1961, sayı 4.

49. Musayeva Azadə, Musayev Cavid. Bağdadda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1997, 83 s.

50. Musabəyli Azadə. Ruhi Bağdadi: mühiti, həyatı, poetikasını və divanı. Elm. Bakı – 2005, 948 s.

51. Musalı Vüsalə. XV-XVII əsr türk təzkiyəçiliyi. Nurlan, Bakı – 2007, 270s

52. Paşayev Qəzənfər. İraq-türkman folkloru. Yazıçı, Bakı – 1992. 216 s.

53. Paşayev Qəzənfər. İraq-türkman folkloru. TKMY. Bağdad – 1995, 160 s.

54. Paşayev Qəzənfər. Kərkük folklorunun janrları. Elm Nəşriyyatı. Bakı-2003, 320 s.

55. Paşayev Qəzənfər. İraq-türkman ləhcəsi. (ortaqlı), Bakı, “Elm”, 2004, 432 s.

56. Paşayev Qəzənfər. Əta Tərzibasının folklorşünaslıq fəaliyyəti. Bakı, Təhsil, 2016. 262 s.

57. Rəhmanzadə Fazil. Yol. Azərbaycan Ensiklopediyası Nəşriyyatı, Bakı -1994. 590 s.

58. Rza Rəsul. Uzaq ellərin yaxın töhfələri. Azərbaycan jurnalı. 1961, sayı 6.

59. Səid Sinan. İraqda türk mətbuatı və ədəbi məsələlər. Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı -1969.

60. Səid Sinan. Azərbaycandan gələn qardaş səsi. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti. 19 prel, 1969.

61. Şəxsi arxiv. Şairin əlyazması.

62. Tərzi Fövzi Əkrəm. Azərbaycan dastanı. Qartal nəşriyyatı, Bakı – 2001

Türkiyə türkcəsində

63. Bayat Fazil Mehdi. Türkman tarixindən yapraqlar. Bağdad- 1975, 240 s.

64. Bayat Fazil Mehdi. İraqda türkman ədəbiyyatı tarixi. 1958-1968. Türkman Qardaşlıq Ocağı Yay. Bağdad – 1984. 416 s.
65. Bayat Mehmet Mehdi. İrak türkman edebiyatında Haydarbabaya salam dastanının yankıları. Uluslararası İrak-türkmen dili və edebiyatı simpoziumu. Türkiyə, Kayseri, 28-29 nisan, 2008.
66. Bayatlı Hidayət Kamal. İrak türkmen türkcesi. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara – 1996. 410 s.
67. Bayatılar və xoryatlar. Tərtibçilər: Dr. Əli Bəndər, Mustafa Ziya. Kültür Bakanlığı, TKMY. Bağdad – 1989, 382 s.
68. Banarlı Nihad Sami. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul - 1959
69. Bəndəroğlu Əbdüllətif. İraq türkman ədəbiyyatı yolunda bir addım. Bağdad – 1962, 105 s.
70. Bəndəroğlu Əbdüllətif. Gurgur baba. Bağdad – 1973. 48 s.
71. Bəndəroğlu Əbdüllətif. Azərbaycan şeiri. Araştırma və incələmə. Bağdad – 1987. 271 s.
72. Bəndəroğlu Əbdüllətif. Ata sözlərimiz. Araştırma, incələmə və qarşılaş-tırma. I cild, Bağdad – 1988, 270 s.
73. Bəndəroğlu Əbdüllətif. Ata sözlərimiz. Araştırma, incələmə və qarşılaş-tırma. II cild, Bağdad – 1988, 261 s.
74. Bəndəroğlu Əbdüllətif. İraq-türkmən ədəbiyyatı tarixinə bir baxış. 2 cildə. I c. Türkman kültür müdirliyi yayınları (TMMY). Bağdad-1989. 452 s.
75. Bəndəroğlu Əbdüllətif. İraq-türkmən ədəbiyyatı tarixinə bir baxış. 2 cildə. II c. TKMY. Bağdad-1989, 430 s.
76. Bəndəroğlu Əbdüllətif. İraq türkman folklorundan örnəklər. Kültür Baqanlığı, TKMY. Bağdad – 1993, 202 s.
77. Bəşir qəzeti. 17 mart 1959, sayı 26. Bağdad.
78. Canpolat Mustafa. İrak türkmen dili. Türk dili dergisi. Türk Dil Kurumu Yay. Sayı 315, Ankara – 1977.
79. Çağdaş Azərbaycan şeirindən seçmələr. Tərtibçi: Xeyrulla Kazım. TKMY. Bağdad – 1974, 222 s.

80. Daquqlu İbrahim. Irak Türkleri. Dilləri, Tarihi və Edebiyyatı. Güven Basımevi. Ankara – 1970. 189 s.

81. Daquqlu İbrahim. İraq Cümhuriyyəti. Ankara – 1972

82. Daquqlu Məhəmməd Xurşid. Əski sözlər bağçası. Folklor. TMMY. Bağdad, 1989. 220 s.

83. Demirçi Güclü. Irak türklerinin demoqrafik yapısı. Türkler. C.XX, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002.

84. Demirçi Nefi. Düнден bu güne Kerkük. İstanbul – 1990, 205 s.

85. Demirçi Nefi. Unutulmayan Türkmen şairlerinden Ağababa – Hıdır Lütü. Sistem Matbaacılık, İstanbul – 2005, 159 s.

86. Demirçi Rza. Gələcək nüfus sayımı və İraq türkmanları. Qardaşlıq dərgisi, sayı 6-7, Bağdad-1970.

87. Ertuğ Celal. Türkiyədə və dünyada İhsan Doğramacı fenomeni. Ankara, 1996

88. Əbdülməcid Siham Əhməd. Şair və yazar Bəndəroğlunun yaradıcılığında insanlıq və yurdsal sorunlar. Yurd qəzeti, (1,2,3,4,5), 1-15/08/; 1-15/09/; 1/10/; 2001, Bağdad.

89. Əbdülməcid Siham Əhməd. Vali Davud Paşa dönəmində İraqda türk şeiri. Kültür Yay. Bağdad – 2002, 221 s.

90. Hacaloğlu Recep Albayrak. Türkmen və Asur kiliselerinde okunan türkce ilahi metinləri. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay. Ankara – 1995, 73 s.

91. Haşim Nahit. Irak Türküleri. Türk Sanatı, yıl 1, sayı 12, 15 haziran 1953, İstanbul.

92. Hürmüzlü Erşat. Irak türkleri. Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği. İstanbul – 1991, 36 s.

93. “İraq” qəzeti. 1966, 21 may, sayı 1. Bağdad.

94. İzzettin Kerkük Armağanı. Tərtibçilər: Suphi Saatçı, Mehmet Tütüncü. Irak Türkleri kültür ve yardımlaşma Derneği Yay. İstanbul – 2005, 272 s.

95. Irak türkleri çocuk edebiyatı antolojisi. Tərtibçilər: Kasım Sarıkahya, Prof.Dr. Siham Zengi. Fuzuli Basımevi /Kerkük/ Irak.2012. 383 s.

96. Qardaşlıq Azərbaycan Devlet Başkanı sayın Haydar Aliyevlə özəl görüşü. “Qardaşlıq” dərgisi. İstanbul-2000, sayı 8.

97. Kayar Mustafa. Türk Amerikan ilişkilerinde Irak sorunu. IQ Kültür Sanat Yayıncılık. İstanbul – 2003.

98. Kasaboğlu Taife. Şiir ve Benderoğlu. Yurd dərgisi, sayı 7, Bağdad - 2006

99. Ketene Dr.Cengiz. Kerkuk halk edebiyatından seçmeler. Ankara, 1990.

100. Köprülü Faruq Faiq. İraq türkmen şeirinə bir baxış. Yurd dərgisi, sayı 7, Bağdad - 2006.

101. Küzeçi Şemseddin. Kərkük şairləri. (Irak Türkmen şairləri) I c. Ankara – 2006, 624 s.

102. Küzeçi Şemseddin. Kərkük şairləri. (Irak Türkmen şairləri) II c. Ankara – 2007, 624 s.

103. Küzeçi Şemseddin. Türkmeneli edebiyatı. Körfez savaşı sonrası 1991-2003 Ankara – 2005, 300 s.

104. Küzeçi Şemseddin. Irak Türkmen edebiyatı tarixindən yapraklar. Yurd dərgisi, sayı 1, Bağdad - 2006.

105. Kurtcebhe İsrafil. Irak türkleri. Türk yurdu. C. 28,sayı 245, Ankara – 2008.

106. Kocakuşak Süha. Orta Doğu ülkeleri I (Nüfus Coğrafyası), Ocak Yay., Ankara – 1999.

107. Qardaşlıq. Aylıq ədəbi və kültür dərgisi. 1960, mayıs, yıl 1, sayı 1. Bağdad.

108. Qardaşlıq. Aylıq ədəbi və kültür dərgisi.1960, yıl 1, sayı 2. Bağdad.

109. Qardaşlıq. Aylıq ədəbi və kültür dərgisi.1962 haziran, yıl 2, sayı 2, Bağdad.

110. Qardaşlıq. Aylıq ədəbi və kültür dərgisi. 1963, haziran, yıl 3, sayı 1,2.Bağdad.

111. Qardaşlıq. Aylıq ədəbi və kùltür dèrgisi. 1963, temmuz, yıl 3. Bağdad.

112. Qardaşlıq. Aylıq ədəbi və kùltür dèrgisi.1965, şubat, yıl 4. Bağdad.

113. Qardaşlıq. Aylıq ədəbi və kùltür dèrgisi.1965, nisan, yıl 4. Bağdad.

114.Qardaşlıq. Aylıq ədəbi və kùltür dèrgisi.1965, eylul, yıl 4, sayı 5. Bağdad.

115.Qardaşlıq. Aylıq ədəbi və kùltür dèrgisi.1966, şubat, yıl 5, sayı 10. Bağdad.

116. Qardaşlıq. Aylıq ədəbi və kùltür dèrgisi.1966, mart-nisan, yıl 5, sayı 11-12. Bağdad.

117. Qardaşlıq. Aylıq ədəbi və kùltür dèrgisi.1966, yıl 5, sayı 10, Bağdad.

118. Qardaşlıq. Aylıq ədəbi və kùltür dèrgisi.1970, yıl 10, sayı 6. Bağdad.

119. Qardaşlıq. Aylıq ədəbi və kùltür dèrgisi.1970, yıl 10, sayı 6. Bağdad.

120. Qardaşlıq. Aylıq ədəbi və kùltür dèrgisi.1970, yıl 10, sayı 7-8. Bağdad.

121. Qardaşlıq. Aylıq ədəbi və kùltür dèrgisi.1970, yıl 10, sayı 9. Bağdad.

122. Qardaşlıq. Aylıq ədəbi və kùltür dèrgisi.1971, ekim-kasım, yıl 11, sayı 6-7. Bağdad.

123. Qardaşlıq. Aylıq ədəbi və kùltür dèrgisi.1971-1972, aralıq-ocaq, yıl 11-12, sayı 8-9. Bağdad.

124. Qardaşlıq. Aylıq ədəbi və kùltür dèrgisi.1973, mayıs-haziran, yıl 12. Bağdad.

125. Qardaşlıq. Kùltür, sanat, edebiyat ve folklor dergisi. Yıl 2, sayı 5, 2000, İstanbul.

126. Qardaşlıq. Kùltür, sanat, edebiyat ve folklor dergisi. Yıl 2, sayı 6, 2000, İstanbul.

127. Qardaşlıq. Kültür, sanat, edebiyat ve folklor dergisi. Yıl 2, sayı 8, 2000, İstanbul.
128. Qazançı Məhəmməd Ömər. İnci üstünə inci, şeir üstünə şeir. Şeir üzərinə araşdırma, incələmə. TKMY. Bağdad – 1990
129. Mərdan Məhəmməd. Türkmən şeirində izlənilmələr. Kültür Bakanlığı TKMY. Bağdad – 1989, 163 s.
130. Mərdan Nüsərət. Övgüyə dəyər bir eser. Yurd dergisi. Sayı 2, Bağdad- 2006
131. Mustafayev Şahin. Səlcuqilərdən Osmanlılara. XI-XV yüzilliklərdə Anadolunun türk mühitində etnosiyasi proseslər. Bakı, “Elm”, 2010
132. Nakib Mahir. ABD və Kuzey Irak. Türk yurdu.C:28, sayı 245, Ankara – 2008
133. Nakib Mahir. Kerkük türk halk musikisinin təsnif və təhlili. Kültür Bakanlığı, Halk kültürünü Araştırma dairesi Yay. Ankara – 1991. 111 s.
134. Neftçi Nermin. Kerkükde bulduklarım (O yakadan bu yakaya). Kerkük vakfı. 3. baskı. İstanbul – 2003, 79 s.
135. Nesin Aziz. Dünya qazan, ben kepçe. Irak və Mısır. 5. baskı. İstanbul – 1995, 220 s.
136. Nevrəs Salah. Əski və yeni şeir. Qardaşlıq dergisi. Sayı 12, Bağdad-1967
137. Öbek Ali İhsan. Klasik Türk edebiyatında müşaare. Kerkük vakfı yay. İstanbul – 2005, 256 s.
138. Rejioğlu Mustafa. Şeir toplumun olmalı. Qardaşlıq dergisi, iyun 1963, sayı 1-2, Bağdad.
139. Saatçı Suphi, Ziyat Akkoyunlu. Irak Muasır Türk Şairleri Antolojisi. T.C. kültür Bakanlığı Yay. Ankara – 1991. 661 s.
140. Saatçı Suphi. Kerkükden derlenen olay türküleri. Anadolu Sanat yay. İstanbul – 1993, 83 s.
141. Saatçı Suphi. Tarihi gelişim içinde Irakta türk varlığı. İstanbul Araştırma Merkezi. İstanbul – 1996, 353 s.

142. Saatçı Suphi. Kerkük güldestesi. Ötüken. İstanbul – 1997, 279 s.
143. Saatçı Suphi. Kerkük çocuk folkloru. Ötüken. İstanbul – 2008, II baskı. 152 s.
144. Saatçı Suphi. Hasretin adı Kerkük. Ötüken. İstanbul – 2003, 119 s.
145. Saatçı Suphi. Kerkükün geleceği. Türk yurdu. C:28, sayı 45, Ankara – 2008.
146. Salihi Mehmet Haşim. Irak Türkleri sahne ve pyes çalışmaları. Uluslararası Irak-türkmen dili ve edebiyatı simpoziumu. Türkiye, Kayseri, 28-29 nisan, 2008.
147. Sarı Kəhya Qasım. İraq-türkmen edebiyatında xoyrat. Araştırma ve metinler. Kültür Tanıtma Bakanlığı, TKM, Bağdad- 1973, 297 s.
148. Sarı Kəhya Qasım. Çağdaş türkmen şairleri. 2 cildə. II c. Kültür ve Tanıtma Bakanlığı, TKM, Bağdad- 1988, 355 s.
149. Sarı Kəhya Qasım. İraq türkman ədəbiyyatı tarixi. II c. Kültür ve Tanıtma Bakanlığı, TKM, Bağdad-1979
150. Sahib Hani. Yeni türkman şeirin inkişafı. Yurd dərgisi, sayı 1, Bağdad, 2006
151. Sümer Faruk. Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları, 5. baskı. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. İstanbul – 1999, 484 s.
152. Şan Camal. Çocuq bağçası. Bağdad, 1989. 160 s.
153. Tərzibaşı Əta. “Göstəriş xəstəliyi”. Bəşir, qəzeti, sayı 23, 24 fevral, 1959.
154. Tərzibaşı Ata. Yazı dili, qonuşma dili. Qardaşlıq dərgisi, yıl 2, sayı 4, Bağdad, 1962.
155. Tərzibaşı Ata. Qoryatın yaranması və inkişafı. “Qardaşlıq”, yıl 2, sayı 5, Bağdad, 1962.
156. Tərzibaşı Ata. Yeni şeir üzərinə. Qardaşlıq dərgisi. Sayı 7-8, Bağdad, 1964.

157. Tərzibaşı Ata. Kərkük şairləri. I c. Bağdad – 1963, 200 s.
158. Tərzibaşı Ata. Kərkük havaları. Bağdad – 1961. 166 s.
159. Tərzibaşı Ata. Kərkük əskilər sözü. Bağdad – 1962. 163 s.
160. Terzibaşı Ata. Arzı-Kamber matalı. Kerkük varyantı. Üçüncü basılış. Fatih matbaası, İstanbul-1971. 48 s.
161. Terzibaşı Ata. Kerkük Hoyratları ve manileri. İstanbul, Ötüken Yay. 1975. 599 s.
162. Tərzibaşı Ata. Kərkük şairləri. V c. Bilgisayar basım evi. Kərkük – 2000. 132 s.
163. Terzibaşı Ata. Kerkük matbuat tarihi. Yaylacık Matbaacılık. II baskı. İstanbul – 2005, 155 s.
164. Terzibaşı Ata. Erbil Şairleri. Kerkük Vakfı-İstanbul-2007.
165. Terzibaşı Ata. Kerkük şairleri. Üçüncü kitab (6,7,8, və 9 ciltler). İstanbul, Ötüken, 2013. 424 s.
166. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. Azerbaycan – Irak (Kerkük) Türk Edebiyatı. Tərtibçi: S. Saatçı. VI c. T.C. Kültür Bakanlığı Yay. Ankara – 1997, 485 s.
167. Vasfi S.İhsan. Irak türklerinde deyimler ve atasözleri. Fuzuli yayınları, İstanbul, 1985, 319 s.
168. Yurd qəzeti. Bağdad, 1 avqust, 1975, il 5.
169. Yurd qəzeti. Bağdad, 14 noyabr, 1981, il 11.
170. Yurd qəzeti. Bağdad, 30.11.2002.Sayı:1303, il:33.
171. Zabit Şakir Sabir. Kərkükdə ictimai həyat. Bağdad – 1962, 184 s.
172. Zabit Şakir Sabir. İraqda türkmanlar. “Qardaşlıq”, 1963, temmuz, yıl 3.
173. Zülfikar Hamza. Çağdaş Irak türkmen şiiri ve şairleri. Türk dili dergisi. Türk Dil Kurumu Yay. Ankara – 1996.
174. Zülfikar Hamza. Irak Türkmen Türkcesi ve sorunları 1-2; 2-2 Yurd dərgisi, sayı 1, 2, Bağdad – 2006.

Ərəb dilində

175. بياتلى حيدر. اربعة شعراء من التركمان. مجلة يورد, العدد الثاني بغداد ٢٠٠٦
176. بارتولد و. تاريخ الترك في آسيا الوسطى. القاهرة, ١٩٥٧
177. بابا كوركور. مجلة صوت الاتحاد, العدد ١١ - ١٢ بغداد ١٩٧٥
178. بندراو غلو عبداللطيف. التركمان في العراق الثورة. بغداد ١٩٧٣
179. قاموس تركي - عربي. بيروت ١٩٨٢ بغداد ١٩٨١
180. ترزى باشى عطا. القويرات, نشأته و تطوره. الاجاء, العدد ٥ ايلول, ١٩٦٢
181. ترزى باشى عطا. تاريخ الطباعة في كركوك الثقافة الحديثة, العدد ١ مائس ١٩٥٤ بغداد
182. التراث الشعبي. ايلول ١٩٦٣ العدد ١ بغداد
183. التراث الشعبي. مائس - حزيران, العدد ٩ - ١٠ بغداد
184. جواد مصطفى. تاريخ الترك في العراق مجلة الدليل, العدد ٥, بغداد ١٩٤٧
185. جارداعلى حس عزت. رحلة الى الادب التركماني. مجلة صوت الاتحاد, العدد ٥ بغداد ١٩٨٨
186. داقوقلى ابراهيم. فنون الادب الشعبي التركماني. بغداد, ١٩٦٢
187. داقوقلى ابراهيم. الخويرات في الادب الشعبي التركماني. مجلة المعارف, بيروت, حزيران ١٩٦٢, العدد السادس
188. داقوقلى ابراهيم. نظرة الى الادب التركماني المعاصر. مجلة الاخاء, العدد ١ - ٢, بغداد, ١٩٦٢
189. العزاوى فاضل. بندراو غلو شاعر الموجة الجديدة. مجلة يورد, العدد ٣, بغداد, ٢٠٠٦
190. الهرمزي قحطان. الانتماء في شعر بندراو غلو. مجلة الوطن, العدد ٤, بغداد, ٢٠٠٦
191. الطبري. تاريخ الامم و الملوك. ج ٤ ص ٢٢١ القاهرة ١٩٣٩
192. ابن الاثير. الكامل في التاريخ. ج ١٠ ص ١٣٦ - ١٣٨٥ هـ - ١٩٦٥ م بيروت
193. محمد قوجا. حوار صريح ومفتوح مع الدكتور عبداللطيف بندراو غلو. مجلة الوطن, العدد السابع, بغداد, ٢٠٠٦
194. هاني صاحب. ملامح شعر عبداللطيف بندراو غلو. بغداد, ١٩٨٧
195. هاني صاحب. تطور الشعر التركماني الحديث. مجلة الوطن, العدد الاول, بغداد, ٢٠٠٦

İngilis dilində

196. Davison R. H. Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876. Princeton – 1963.

197. Longrigg Stephan Hemsley. Four Centuries of Modern Iraq. Oxford, 1925.

198. Longrigg Stephan Hemsley and Frank Stoaks. Iraq. London – 1958.

Rus dilində

199. Фадеева И.Л. Мидхат паша. Жизнь и деятельность. Москва-1977.

200. Крымский А. Е. Низами и его современники. «Елм», Баку-1981. 487 с.

201. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. «Азернешр», Баку-1991, 308 с.

202. Махмудов Ягуб. Взаимоотношения государств Ак-Коюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Баку- 1991.

203. Ментешашвили А.М. Ирак в годы английского мандата. Москва-1969. 215 с.

Elektron qaynaqlar

204. Ergin Veysel. Haşim Nahit Erbil. Hayatı, sanatı, fikirleri. (Doktora tezi), [haşim%20nahit%20erbil%20hayati-%20sanati-%20fikirleri.pdf](#)

205. Tan Nail. Yitirdiklerimiz. http://tdk.gov.tr/wpcontent/uploads/2016/05/z_%20yitirdiklerimiz%20nail%20tan_mayis_2016.pdf

206. Kuzeçi Şemseddin. Kerkükün temel taşı Ata Terzibaşının ardından. <https://www.turkocaklari.org.tr/yazar/semsettin-kuzeci/kerkuk-un-temel-tasi-ata-terzibasi-nin-ardindan-6499>

MÜNDƏRİCAT

Orda bir el var uzaqda (A.Həsənqızı)	3
GİRİŞ	12
I FƏSİL. İRAQ TÜRKMƏNLƏRİNİN	
ƏDƏBİYYAT TARİXİNƏ BİR BAXIŞ	
1.1. İraq-türkman ədəbiyyatının	
inkişaf mərhələləri	21
1.2. İraq-türkman ədəbiyyatında əsas cərəyanlar	30
II FƏSİL. İRAQ-TÜRKMƏN FOLKLORU VƏ	
ONUN YAZILI ƏDƏBİYYATA TƏSİRİ	
2.1. İraq-türkman ədəbiyyatında	
xalq şeiri janrları	47
2.2. “Heydərbabaya salam” əsərinin türkman	
xalq şeirində poetik əksi	62
III FƏSİL. İRAQ-TÜRKMƏN FOLKLORUNUN	
TƏDQIQI VƏ NƏŞRİ	
3.1. XX əsrdə İraq-türkman folklorunun	
tədqiqi və nəşri	76
3.2. İraq-türkman mətbuatında folklorun	
tədqiqi və nəşri	94
IV FƏSİL. İRAQDA TÜRKMƏN FOLKLORUNUN	
TƏDQIQATÇILARI	
4.1. Əta Tərzibaşı	148
4.2. Şakir Sabir Zabit	164
4.3. Məhəmməd Xurşid Daquqlu	169
4.4. Əbdüllətif Bəndəroğlu	174
SON SÖZ	184
BƏZİ SÖZLƏRİN İZAHI	190
ADLAR GÖSTƏRİCİSİ	194
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	212

Səkinə Qaybaliyeva.
İraq-türkman folklor mühiti.
Bakı, Elm və təhsil, 2020.

Nəşriyyat direktoru:
Prof. Nadir Məmmədli

Kompüterdə yığdı:
Ləman Qafarova

Kompüter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Aygün Balayeva

Kağız formatı: 60/84 1/16
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 226 səh.
Tirajı: 300

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Kompüter Mərkəzində yığılmış, səhifələnmiş,
“Elm və təhsil” NPM-də hazır depozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.